

Т.Н. ХАСКАШЕВ

ФОНЕТИКАИ
ЗАВОНИ АДАБИИ
ТОҶИК

Х-33
ББК 81.2 тоҷик 1 Я 73.

Хаскашев, Т. Н.

Х 33 Фонетикаи забони адабии тоҷик:
Китоби дарсии донишҷӯёни мактабҳои олии. — Душанбе:
Маориф. 1989.— 200 с.

Дар китоб масъалаҳои асосии сохти овозии забони адабии тоҷик — системан фонемаҳо, ҳичо, задан калима, оҳанг ва падидаҳои овозии ба онҳо алоқаманд дар заминаи дастовардҳои илми фонетикаи имруза баён шудаанд. Асар роҷеъ ба баъзе масъалаҳои фонетикаи умумӣ низ маълумоти судбахш медиҳад. Китоб барои донишҷӯёни факултети филология, аспирантҳо ва муаллимони забон ва адабиёт таълиф гардидааст.

Хаскашев, Т. Н.

Фонетика таджикского литературного языка.

ББК 81.2 тоҷик — 1 Я 73

Муҳаррир Чабборова Ш.

Х $\frac{4602000000-221}{504(12)-89}$ →95—89

ISBN 5-670-00131-7

© Хаскашев Т. Н., 1989

ПЕШГУФТОР

«Фонетикаи забони адабии тоҷик» ба сифати китоби дарсӣ барои донишҷӯёни филолог, ки фонетикаро ҳамчун яке аз фанҳои ҳатми таълимӣ меомӯзанд, пешниҳод шудааст.

Эҳтиёҷи донишҷӯёну муаллимони мактабҳои олии республика ба чунин дастур ба ҳамаи онҳое, ки ба тадрису омӯзиши савиёти забони тоҷикӣ сару қор доранд, хуб маълум аст. Масъала дар сари он аст, ки ин фан ним аср боз ҳамчун яке аз предметҳои ҳатми таълимӣ дар донишқадаҳои олии республика ва хориҷи он дарс дода мешавад, аммо то имруз китоби дарсӣ, ки ба талаботи программа ва методикаи таълими он ҷавоб диҳад, надорад. Дастури ягонаи таълими фонетикаи забони тоҷикӣ (В. С. Растироғева. Краткий очерк фонетики таджикского языка. Сталинград, 1955) сӣ сол пеш аз ин таълиф шуда буд. Дар ин муддат на танҳо илми дар фонетикаи умумӣ дар шарҳу баёни бисёр масъалаҳо таҷдиди назар ба вучуд омад, балки баъзе масъалаҳои фонетикаи забони тоҷикӣ таҳқиқу тафтиш шуд. Дастурҳои дигари таълим бо сабабҳои гуногун (сатҳи ҷасти илмию методӣ, доираи тағни мундариҷа, дараҷаи шарҳу мавзӯҳо ва ғайра) талаботи программаи таълим ва омӯзгорону омӯзандагонии забони тоҷикиро қонъ гардонидани наметавонад. Мавҷуд набудани китоби дарсӣ на танҳо тадриси фонетикаро ҳамчун яке аз фанҳои забони модарӣ душвор месозад, балки дар омӯзишу тадриси фанҳои ба он алоқаманд (орфоэпияю ҳусни баён, синтаксису пунктуация, графикаю орфография ва ғ.) душвориро пеш меорад.

Мушкилоти мақзур ва душворииҳои дигари таълими ин фан муаллифи ин китобро ҳамчун яке аз муаллимони ин предмет таълимӣ водор сохт, ки мушоҳидаю мулоҳиза ва дастовардҳои илми худро, ки дар тӯли зиёда аз бист соли тадрису таҳқиқи фонетикаи забони тоҷикӣ дар системаи мактабҳои олии республика ҷамъ омадаанд, танзиму тафтиш намуда, аз ғалбери муваффақиятҳои забоншиносии имрузаи умумӣ ва тоҷик гузаронида, ба шакли китоби дарсӣ дарорад ва ба ҳаводорони савиёти забони тоҷикӣ пешкаш намояд.

Душворииҳои таҳия ва таълифи китоби дарсӣ хуб маълуманд. Дар навиштани ин китоб ҳам муаллиф ба мушкилоти зиёд рӯ ба рӯ шуд, ки дутон онро гушзад қардан зарур аст. Душвории асосӣ дар таълифи китоби дарсии фонетика қамбуд ё набуди маълумоти зарурӣ оиди масъалаҳои асосии ин илм аст. Бо вучуди ду-се таҷқиқоти дар солҳои охир ба анҷом расида бисёр масъалаҳои вохидҳои сегмантӣ, аз ҷумла масъалаҳои ҳайати фонемаҳо, нишонаҳои тафриқӣ, хусусиятҳои системанокӣ, ҳамнишинию вариантнокӣ, тавсифи акустикӣ тавҷидии фонемаҳои алоҳида ва ғайра баҳсу таҷдиди назарро талаб доранд.

Дар баёни масъалаҳои просодика мушкилот бештар аст. Дар ин ҷо масъалаҳои гуногуни задаи қалима, қонуниятҳои ҳичосозӣ ва қондаҳои

хиҷочудоқунӣ, оҳанг ва унсурҳои фонетикӣ ташкили мавзунияти гуфтори тоҷикӣ то имрӯз мавзӯи таҳқиқ қарор нагирифтаанд ва доирӣ онҳо маълумоти зарурӣ дар даст нест. Дар баёни ин масъалаҳо муаллиф ночор ба мушоҳидаю мулоҳизаҳои худ таъқиб кард ва умедвор аст, ки ин маълумот мутахассисонро ба таҳқиқи тафтиши ҷиддитари онҳо бар меангезонад.

Душвории дуюм аз аввала падида мисояд ва он масъалаи истилоҳ аст. Камбудии маълумоти зарурӣ, норавшании мафҳумҳо ва категорияҳои асосии фонетикаи тоҷикӣ дар масъалаи истилоҳ ҳам душворӣ пеш овард. Теъдоди истилоҳоте, ки дар адабиёти методии лингвистикии тоҷик истифода мешавад, аз 40—50 беш нест (масалан, дар «Луғати терминҳои забоншиносӣ»-и Х. Хусейнов ва К. Шукурова (1983) ҳамагӣ 39 истилоҳи фонетика тафсир ёфтааст). Табиист, ки бо ин миқдор истилоҳ ҳамаи мафҳумҳо ва категорияҳои ин илмро шарҳ додан номумкин аст. Бинобар сабабҳои мазкур муаллиф бо нияти пайдо кардани истилоҳоти даркорӣ ночор ба маънаҳои пешина (луғатҳо, асарҳои оиди адабиёту адабиётшиносӣ, мусиқӣ, тиб ва ғ.) ва ҳозираи ватанию хориҷӣ (адабиёти илмӣю методӣ) муроҷиат намуд. Дар мавридҳои пайдо нашудани истилоҳоти даркорӣ даст ва иқтибос ва истилоҳсозӣ зад, аммо дар ҳама мавридҳо кушиш шуд, ки истилоҳи интихобшуда хилофи қолабҳои калимасозӣ ва хусусиятҳои фонетикӣю талаффузи тоҷикӣ набошад.

Бо мақсади гирифтани фикри аҳли қалам ва муаллимони мактабҳои олии миёна барои рафъу кам кардани мушкилоти мавҷуда маводи ин китоб бо ташвиқи устоди шодрон профессор Д. Т. Точнев ва ҳамкасбон пешакӣ дар шакли курси мухтасари лексияҳо тахти уновони «фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. Садонокҳо ва ҳамсадоҳо» (1983), Қ. П. Просодика (1984) бо теъдоди кам ба хонандагон пешниҳод шуда буд. Шакли фишурдатари он дар «Грамматикаи забони адабии тоҷик» Қ. 1. Фонетика ва морфология (1985 с. 13—78), ки АИ республика таҳия кардааст, низ ба таъбир расид. Дар муддати 5—6 соли нашри маводи мазкур баъзе дустдорони савтиёти тоҷикӣ қайдҳои танқидӣ, тақлифу пешниҳодоти худро ба воситаи матбуот ё бевосита ба муаллиф расониданд. «Фонетикаи забони адабии тоҷик» дар заминаи маводи мазкур, вале бо такмили таҳрири ҳарчониба ва дар партави ҳамин тақлифу пешниҳодот таълиф шудааст.

Маълум аст, ки фонетикаи имрӯза равия ва мактабҳои гуногун (Мактабҳои Москва, Ленинград, Прага ва ғ.) дорад. Муаллифи китоб шогирди мактаби фонологии акад. Л. В. Щерба мебошад. Бинобар ҳамин баёни ҷиҳати назариявии масъалаҳо дар дастур дар партави таълимоти забоншиносии ҳамин мактаб воқеъ гардидааст. Хонандаи кунҷков маълумоти заруриро оиди таълимоти мактабҳои равияҳои дигари фонология, ки аз таълимоти дар ин китоб баёншуда фарқ доранд, аз адабиёти илмӣю мавҷуда ва иловагӣ, ки дар охири ҳар боби дастур оварда шудааст, гирифта метавонад.

Бо мусаввадаи матни дастур аъзо-корреспонденти АИ СССР, проф. М. Н. Боголюбов, докторҳои илми филология, профессорон Р. Ғафоров, Ш. Рустамова, В. А. Лившиц, номзадҳои илм С. Ҳалимов ва А. Мирзоев шинос шуда, бо тақлифу пешниҳодоти судманди худ бехтар шудани сифати онро мусоидат кардаанд. Нигорандаи китоб ба ҳамаи ин рафиқон, инчунин ба ҳамкорону ҳамкасбони худ — муаллимони кафедраи забони тоҷикӣи УДТ ба номи В. И. Ленин, ки дар таҳия ва таълифи дастур ҳисса доранд, самимона изҳори миннатдорӣ мекунад.

Б о б и I.

ФОНЕТИКА — ИЛМ ДАР БОРАИ СОХТМОНИ ОВОЗИИ ЗАБОН

1. МАФҲУМИ СОХТМОНИ ОВОЗИИ ЗАБОН

Асосгузори марксизм-ленинизм забонро «муҳимтарин во-ситаи алоқа дар ҷамъияти инсонӣ»¹ ва шакли «зоҳирии бево-ситаи тафаккур»² номидаанд. Забон, барҳақ, аз ниёзмандии аъзоёни ҷамъият ба воситаи иртиботу муҳбири (вазифаи му-хобиротии забон) ва заруроти танзиму ташкили афкори онҳо (вазифаи ташкили фикр) падид омада, туфайли ҳамин ду ва-зифаи асосиаш тадричан ба яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ҷамъияти инсонӣ мубаддал гардидааст ва то замоне ки ҷамъ-ияти инсонӣ ҳаст, боқӣ хоҳад монд.

Ҳамаи забонҳои дунё, ки теъдодашон наздики 3000 аст, бо вучуди тафовутҳои муҳимашон аз лиҳози лугат, сохтмони ово-зию грамматикӣ аз ду ҷиҳати асосӣ мушобеҳи ҳамдигаранд: а) ҳамаи онҳо дорои ҳазинаи лугат (калимаҳо) ва қоидаю қо-нунҳои истифодаи он (грамматика) мебошад ва б) барои таъ-мину фароҳам овардани мубодилаи афкор, муҳобираи аъзоёни ҷамъият хизмат мекунанд. Табиист, ки унсурҳои сохтмони ба амалӣ гардонидани вазифаҳои забон равона карда шудаанд ва онро мувофиқату мусоидат мекунанд. Аз ҳамин рӯ арзишу аҳамияти воҳидҳои сохтмони забон нисбат ба саҳми онҳо дар ҷараёни муҳбири муайян карда мешавад.

Мубодилаи афкор дар байни аъзоёни ҷамъият дар шакли муҳобира — аз як аъзои ҷамъият ба аъзои (аъзоёни) дигари он расонидан ё дарёфт кардани фикре, маъно ё мазмуне су-рат мегирад, аммо расонидан ё дарёфти фикр (маъно) бе

¹ Ленин В. И. О праве нации на самоопределение.—Поли. собр. соч.— Изд. 5 т. 25, с. 258.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Немечкая идеология.— Соч. Изд. 2, т. 3,— с. 29.

шакли зоҳирӣ (овозӣ ё хаттӣ)¹ имконнопазир аст. «Аз азал, — навиштаанд Карл Маркс ва Фридрих Энгельс, — дар рӯҳ лаънати модаи «нобоб» мавҷуд аст, ки он ин ҷо дар шакли кабатҳои ҳаракаткунандан ҳаво, овозҳо — ҳуллас дар шакли забон воқеъ мегардад»².

Фикр ё маъно аз як аъзои ҷамъият ба аъзоёни дигари он ҳамеша дар қолаби муайяни овозӣ (ё хаттӣ) расонида мешавад. Туфайли чунин муносибат маъно ва шакл ҳамбастагии ноғусастани доранд.

Воҳиди асосии муҳобира **гуфтор** аст, ки дар се шакли асосӣ амалӣ мегардад: хабар додан (гуфтори ахборӣ), аз касе доири чизе ё ҳодисае маълумот гирифтани (гуфтори саволи) ва касеро ба иҷрон қоре водор кардани (гуфтори амрӣ). Ин се навъи гуфтор дар ҳар ду шакли мавҷудияти забон (овозӣ ва хаттӣ) воқеъ мегардад ва ду ҷихати зикршударо доро мебошанд.

Гуфтор мураккабтарин воҳиди муҳобира аст. Он ба як ё якҷанд ҷумла, ҷумла ба калимаҳо, калимаҳо ба морфемаҳо ва морфемаҳо ба фонемаҳо ҷудо мешаванд. Ин воҳидҳо сатҳҳои мухталиф (синтаксисӣ, морфологӣ, лексикӣ ва фонетикӣ), кабатҳои гуногуни сохтмони бинои забонро ташкил медиҳанд. Аз ҳамин рӯ забонро ҳодисаи серсатҳа мешуморанд.

Бо вучуди масолеҳи як сохтмон буданашон воҳидҳои забон (фонемаҳо, морфемаҳо калима ва ибораҳо ҷумла ва ғ.) хусусиятҳои гуногун доранд. Хусусияти барҷастаи ҷумла, калима ва морфема он аст, ки ин воҳидҳо дорои ҷихатҳои маъноӣ (ифодашавӣ) ва овозӣ (ифодакунӣ) мебошанд. Аз ҳамин рӯ ин воҳидҳоро воҳидҳои дучиҳата номида, онҳоро ба сатҳи махсуси забон нисбат медиҳанд ва ин сатҳро сатҳи маъноӣ ва воҳидҳои онро воҳидҳои маънодор мегӯянд.

Овозҳоро, ки баръакси воҳидҳои маънодор танҳо ҷихати овозӣ доранд, низ ба сатҳи алоҳидаи забон нисбат дода, онро **сатҳи овозии забон** ё **ҷихати овозии забон** мегӯянд. Хусусияти барҷастаи воҳидҳои сатҳи овозӣ ин аст, ки онҳо маъно надоранд ва ҷун масолеҳ дар сохтмони воҳидҳои маънодор истифода мешаванд.

Системаи воҳидҳои овозие, ки барои сохтани таркиби овозии воҳидҳои маънодор хизмат мекунанд, сохтмони овозӣ ё ҷихати овозии забонро ташкил медиҳанд. Масалан, овозҳои [o] ва [б] дар алоҳидагӣ маъно надоранд ва маъноеро ҳам ифода карда наметавонанд, вале, агар мо онҳоро ба тартиби муайян муттаҳид созем, калимаҳои **об** ё **бо** ҳосил мешаванд, ки дорои маъно мебошанд. Ҷихатҳои ифодашавию ифодакунӣ бе якдигар вучуд дошта наметавонанд. Ба туфайли чунин алоқани ин ду ҷихат шинохтани фарқ кардани воҳидҳои маънодор, ҳам-

¹ Дар ин китоб шакли хаттӣ забон, ки хеле дертар аз шакли овозии он пайдо шудааст ва инъикоси бисёр ноқомии ҷихати овозӣ аст, ба эътибор гирифта нашудааст. Ин ҷихати забонро графика ва орфография меомӯзанд.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс.— Ук. соч., с. 29.

дигарро фаҳмидани аъзоёни ҷамъият имконпазир мегардад.

Воҳидҳои ду сатҳи зикршудаи забон мавзӯи баҳси илмҳои гуногуни забоншиносӣ мебошанд. Воҳидҳои сатҳи маъноӣ (калима, морфема, ҷумла ва ғ.)-ро илмҳои лексикология, морфология, синтаксис ва ғ. мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд. Воҳидҳои сатҳи овозиро фонетика меомузад.

2. МАВЗӯИ БАҲСИ ФОНЕТИКА

Фонетика (юнон. *phone* — овоз) як қисми илми забоншиносӣ аст, ки ҷиҳати овозии забонро меомузад. Ҷиҳати овозии забон тамоми воситаи воҳидҳои дар бар мегирад, ки аз маъно маҳрум буда, барои сохтани шинохтани воҳидҳои маънодори забон истифода мешаванд. Барои мисол калимаи **хона**-ро мегирем. Ин калима аз чор овоз: [х], [о], [н] ва [а] иборат аст ва маҳз тӯфайли мавҷудияти ҳамин овозҳо он ҳамчун воҳиди мустақили забон вучуд дорад ва аз калимаҳои дигар фарқ мекунад: дар сурати таъғир додани (кам — **хон** ё зиёд — **хонд** кардани) миқдори овозҳо ин калима ба воҳиди лексиконии дигар табдил меёбад ё бартамом аз байн меравад. Сониян, овозҳои таркиби калимаи **хона** тартиби муайян доранд ва он барои мавҷудияти ин калима муҳим аст, зеро дар сурати халалдор гардидани тартиби онҳо (масалан, **оҳан**, **аҳон** ё **ноха** ва ғ.) ин калима ба силсилаи овозии бемаъно табдил меёбад. Дар мавриди вайрон шудани сохти хоҷагӣ ва тартиби ҳиҷоҳои ин калима низ ҳамин натиҷа ҳосил хоҳад шуд.

Барои мавҷудияти таркиби овозии калимаи **омад** (Об **омад**) ғайр аз тартиб ва миқдори муайяни овозҳо, ҳиҷоҳо-қолаби заданокӣ ва тартиби ҳиҷоҳои заданокӣ беадад низ муҳим аст, зеро дар акси ҳол ин калимаро аз калимаи **омад** (омади кор) фарқ кардан душвор аст.

Ба тавре ки дида мешавад, дар сохтани симои фонетикӣ калима се воҳиди фонетикӣ: овозҳо, ҳиҷоҳо ва зада, ки ҳар кадомашон ҷиҳатҳои гуногуни сохтмони он (сохтмони фонемагӣ, ҳиҷогӣ ва акуентӣ)-ро ташкил медиҳанд, ширкат доранд. Дар ташкили симои фонетикӣ воҳидҳои маънодор инчунин қонунҳои ҳамнишинию таъғирёбӣ, мутобиқату мувофиқати овозҳою ҳиҷоҳо ва ҳодисаҳои ба онҳо алоқаманд низ саҳм доранд ва мавзӯи баҳси фонетика мебошанд.

Дар сатҳи гуфтор (ҷумла) ғайр аз ин оҳанг ва воситаҳои унсурҳои дигари ташкили фонетикӣ мавзунияти гуфтор — навъҳои гуногуни зада (задаҳои фразаю синтагма, таъкиду эҳсосӣ), унсурҳои оҳанг (навъҳои гуногуни наво, тамдид, танин, танфис ва ғайра) иштирок доранд ва дар фонетика омӯхта мешаванд.

Ҷиҳати овозии забон ҳодисаи гуногунҷиҳат аст. Ҳар як ҳодисаи овозӣ дар натиҷаи кори ягон узви дастгоҳи гуфтори

падид меояд ва дар шакли ҳодисаи физикӣ бо вақту ю зудии ба худ хос дарк мешавад. Аз ҳамин рӯ механиз-юзҳосилшавӣ, кори узвҳои овозсоз ва хусусиятҳои дарки низ мавзӯи баҳси илми фонетика аст. Саҳми воҳидҳои дар ташаккулу амалӣ гардонидани муҳобира муҳимта-масъалаҳои омӯзиши фонетика мебошад¹.

Ибре ки дида мешавад, сохти овозии забон ҳодисаи ниҳоят ккабу серсоҳа аст. Чунин хусусияти он моро водор мекуки онро аз ҷиҳатҳои гуногун ва бо методҳои мухталиф м. Вобаста ба анҳои тадқиқот ҳелҳои зерини фонетикаро мекунанд.

Фонетикаи хусусӣ сохти овозии забони алоҳида (маса-сохти овозии забони тоҷикӣ, русӣ, ё ўзбекӣ ва ғайра)-ро ўзад. Он сохти овозии ин ё он забонро бе муқоиса бо заки дигар (хеш ё бегона) ва бидуни муруҷиат ба давраҳои наии инкишофи забон мавриди баҳс қарор медиҳад. Дар тикаи хусусӣ маъмулан ҳодисаҳои овозӣ дар як давраи янии инкишофи забон, бештар дар замони ҳозира омӯхта ванд. Дар ин маврид метавон истилоҳи «фонетикаи за-ҳозира»-ро низ ба қор бурд. Тадқиқоти фонетикаи хусусӣ вонад ба мавриди забони адабӣ асос ёбад ё дар заминаи аёти ягона лаҳча (ё гуруҳи лаҳчаҳо) воқеъ гардад. Дар иди аввал мо бо фонетикаи забони адабӣ, дар сурати ди-бо фонетикаи лаҳчагӣ ё шевагӣ саруқор хоҳем дошт. Ба-ҷиҳати овозии забони тоҷикӣ дар ин китоб дар асоси ма-забони адабӣ воқеъ гардидааст.

. Агар сохти овозии забон дар давоми якчанд давраи ин-офаш мавриди баррасӣ қарор гирад, ин гуна таҳқиқотро **етикаи таърихӣ** меғоянд. Фонетикаи таърихӣ тағбироту па-ҳои овозиеро, ки дар давоми даҳсолаҳо, садсолаҳо пайдо аанд, сабабҳои таърихии пайдоиши ҳодисаҳои овозии хо-и ҳозираи забонро ошқор месозад.

й. Гоҳе барои тафсиру шарҳи ҳодисаҳои овозии забон дар оити ҳозира ё ягон давраи таърихии инкишофи онҳо барои оиса ҷалб кардани материалҳои забонҳои дигари хеш ло-меояд. Дар мавриди аввал мо бо фонетикаи муқоисавӣ ва ҳолати дуюм бо фонетикаи муқоисавию таърихӣ сару қор м дошт.

й. Агар тадқиқоти фонетикӣ ба маводи як гуруҳи калони онҳо ё ҳамаи забонҳои дунё асос ёбад, онро фонетикаи мӣ меноманд. Фонетикаи умумӣ ба материали ин забонҳо ья карда, роҳҳо ва методҳои муайян кардани ҳайати фо-аҳо, шароитҳои умумии ташаккули онҳо, қонунҳои умумии ьирьёбӣ, гуруҳбандию ҳамнишинии онҳоро муайян мекунад. цфу таҳқиқи хусусиятҳои умумии сохтмони ҳичогӣ, акцентӣ

¹ Ҷиҳатҳои гуногуни омӯзиши воҳидҳои фонетика дар боби оянда аз на-гузаронида шудааст.

ва оҳангии забон низ аз вазифаҳои фонетикаи умумӣ мебошанд. Фонетикаи умумӣ ва фонетикаи хусусӣ ба ҳам саҳт алоқаманд, ба якдигар вобаста мебошанд: фонетикаи умумӣ дар асоси материалҳои фонетикаҳои хусусӣ қонунҳои умумии сохти овозии забонҳоро муқаррар намояд, фонетикаи хусусӣ дар навбати худ аз дастовардҳои фонетикаи умумӣ истифода мебарад.

Чи тавре ки дар боло ишора шуд, сохти овозии забон ҳодисаи мураккаб аст ва онро бо методҳои мухталиф таҳқиқ кардан лозим меояд. Вобаста ба методи таҳқиқ (ниг. С. 14—22) ҳелҳои зерини фонетикаи нишон дода мешавад.

5. Дар фонетикаи тавсифӣ ҳодисаҳои овозӣ ба методҳои маълуми забоншиносӣ, яъне бо равише, ки ба мушоҳидаи муқоиса асос ёфтааст, баён мешаванд.

6. Дар тадқиқотҳои фонетикӣ гоҳо барои дарёфти маълумоти дақиқтару объективитар методҳои озмоишгоҳиро истифода мебаранд. Ин навъи фонетикаи фонетикаи озмунӣ ном дорад. Методҳои озмоишгоҳи дар тадқиқотҳои фонетикӣ ду ҳел мешаванд: физиологӣ ва акустикӣ.

Фасли фонетика, ки ҷиҳати физиологии (тавлидии) ҳодисаҳои овозиро таҳқиқ мекунад, фонетикаи тавлидӣ (артикуляторӣ) ном дорад ва агар фонетика бо таҳқиқи хусусиятҳои физикии (акустикӣ) овозҳо ва ҳодисаҳои овозӣ сару кор дошта бошад, онро фонетикаи акустикӣ меноманд.

Дар солҳои охир алоқамандона бо густариши васеи забоншиносии сохтмонӣ методҳои типологӣ вусъат пайдо карда истодаанд. Асоси методҳои типологиро муқоисаи системаҳои воҳидҳои забонӣ, аз ҷумла системаҳои овозӣ ташкил медиҳанд. Бо ин равиши таҳқиқ умумият ва фарқияти сохтмони забонҳои ҳешу бегона муқаррар карда мешавад, ки ин кашфи қонунҳои умумибашарии забонро мусоидат мекунад. Масалан, тадқиқи типологии тамдид ва зада Р. Яқобсонро ба ҳулосае овард, ки дар забонҳои дорон задаи мусиқӣ тамдиди фонемаҳо саҳми фонологӣ дошта наметавонад.

3. ВОҲИДҲОИ ФОНЕТИКА

Фонетика ҳамчун як соҳаи илм дорон мафҳумҳо ва категорияҳои хоси худ аст. Мафҳумҳо ва категорияҳои фонетикӣ воҳидҳои фонетикаи ифода мекунанд. Воҳидҳои фонетика маҷмӯи воситаҳои овозие мебошанд, ки ҷиҳати овозии воҳидҳои маънодорӣ забонро месозанд.

Чунон ки дар боло (с. 8) зикр шуд, дар сатҳи калима се унсури асосии фонетика: овозҳо, ҳичо ва зада амал мекунанд. Онҳо бо тарзу тартиби истеъмоли худ се унсури асосии калима буда, сохтмони фонемагӣ, ҳичогӣ ва заданокии онро ташкил медиҳанд ва тавассути онҳо як калима аз калимаҳои дигар

фарк карда мешавад ва соҳибони забон онро ҳамчун воҳиди муस्ताкили лексикӣ мешиносанд.

Дар ташкили фраза (ҷумла) илова ба унсурҳои зикршуда воситаҳои дигар низ иштирок мекунад. Ҳар як типӣ ҷумла бо оҳанги хоси худ воқеъ мегардад. Масалан, ҷумлаи «Қарорро хонд» вобаста ба оҳанги гуфтор метавонад маъноҳои ахбор, пурсиш ва амрро ифода кунад. Воситаҳои ташкили оҳанги гуфтор сабку суръати нутқ, тамдид, танин, танфис, задаҳои синтагмаю фраза, таъкид ва ғайра мебошанд, ки ҳар кадоми онҳо маънои ҷумларо таъбир дода метавонад. Масалан, ҷумлаи «Дӯсти ман шоир аст» вобаста ба танини талаффузи метавонад маънои мусбат ё манфири ифода кунад. Масалан, танфиси бемавқеъ маънои ҷумлаи Мурда дар об шал ғам мехӯрад-ро дигар мекунад: Мурда дар об // шал ғам мехӯрад.

Воҳидҳои зикршуда дар ташкили ҳамаи воҳидҳои фонетикӣ: ҳичо, калима, синтагма, фраза, банд ва матнҳои гуногун иштирок карда, шакли мавҷудият ва симои фонетикӣ онҳоро ба вучуд меоранд. Онҳо бо вучуди вазифаи муштаракашон — ташкили воҳидҳои маънодори забон ва фароҳам овардани имконияти мубодилаи афкор, дорои хусусиятҳои хос мебошанд ва аз ҳамин сабаб онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: а) воҳидҳои занҷирӣ ва б) воҳидҳои забарзанҷирӣ. Нутқи мо аз овозҳои иборат аст, ки онҳо пай ҳам омада, бо ҳам вазл шуда, як занҷири овози — ҷараёни нутқро ба амал меоранд. Хусусиятҳои хоси овозҳои ин аст, ки онҳо дар ҷараёни нутқ пай ҳам, ба таври хаттӣ истифода мешаванд. Мо кодири нестем, ки ду овозро дар як воҳиди вақт талаффуз намоём. Хусусияти истеъмоли занҷирӣ дар навишти гуногуни овозҳои дар хати маъмулӣ, транскрипсия, сабти овозҳои дар навори магнитофон, осциллограф, кимограф ва ғайра мушоҳида мешавад. Дар чунин мавридҳо мо метавонем як овозро (харфро) бурида гирем ва ба ҷои он ҳарфи дигар нависем ва ғ. Таркиби овозии ҳамаи воҳидҳои забонӣ аз овозҳои иборат аст ва дар асоси хати маъмулӣ мо микдори овозҳоро дар таркиби ҳар воҳиди забонӣ муайян карда метавонем. Аз сабаби он ки овозҳои пай ҳам омада, занҷири овозро месозанд, онҳоро воҳидҳои занҷирӣ номиданд. Ба гурӯҳи воҳидҳои занҷирӣ ғайр аз овозҳои ҳамаи воҳидҳои фонетикӣ, ки истеъмоли пайдарҳам доранд (ҳичо, калима, синтагма, фраза ва банди фонетикӣ) дохил мешаванд.

Ғайр аз воҳидҳои занҷирӣ дар ҷараёни нутқ ҳодисаҳои фонетикӣ воқеъ мегарданд, ки онҳо мансуб ва воҳидҳои аз овози алоҳида калонтар — мансуб ба ҳичо, калима, ҷумла ва ғайра мебошанд. Онҳо ба воситаи ду воҳиди асосӣ — зада ва оҳанг шарҳу тафсири меёбанд. Фарқи барҷастан ин унсурҳои аз воҳидҳои занҷирӣ дар истеъмоли онҳост. Ин унсурҳои гуё хусусияти иловагӣ доранд, зеро онҳо воҳидҳои мутаҷаққил (калима ва ҷумла)-ро ҳамроҳӣ мекунад. Бар онҳо зам мешаванд. Аз ҳамин ҷиҳат онҳоро воҳидҳои забарзанҷирӣ номиданд.

даанд. Унсурҳои забарзанҷирӣ доимо бо воҳидҳои занҷирӣ талаффуз шаванд ҳам, қобилияти онҳо, масалан, дар он зоҳир мешавад, ки ин ё он ҷумла (масалан, ҷумлаи «Дарс тамошуд») метавонад, бо ҷанд оҳанг талаффуз шавад, вале дар айни замон унсурҳои занҷирӣ бетағйир мемонанд. Воҳидҳои забарзанҷирӣ дар яқоягӣ гоҳо **просодия** низ меноманд. Дар нутқи маъмулӣ воҳидҳои забарзанҷирӣ ҳамеша бо воҳидҳои занҷирӣ меоянд ва воҳидҳои занҷирӣ низ ҳамеша ҳамроҳи воҳидҳои забарзанҷирӣ воқеъ мегарданд. Чудо қардани ин ду гуруҳи воҳидҳо натиҷан таҳлили илмист ва ба вазифаю қонуниятҳои ҳар кадоми онҳо асос ёфтааст.

4. МЕТОДҲОИ ФОНЕТИКА

Соҳти овозии забон табиатан ҳодисаи мураккаб аст ва аз ҳамин рӯ дар таҳқиқи он методҳои мухталифро истифода мекунанд.

Асоси методологии ҳамаи тадқиқотҳои фонетикӣ мисли илмҳои дигар диалектикаи марксистӣ аст. Савтшиносони советӣ ҳангоми тадқиқи ҳодисаҳои овозии забон принципҳои талаботи диалектикаи марксистиро ба инобат гирифта, кӯшиш мекунанд, ки ҳар як ҳодисаи овозиро аз диди инкишофи таърихӣ ва дар алоқамандию иртибот бо ҳодисаҳои ҳамҷинсу ҳамзамонаш омӯзанд ва шабоҳату фарқияти онро ошкор сохта, мавқеъ ва саҳми онро дар системаи забон (низомии фонологӣ) ва ҷараёни муҳобира муқаррар созанд.

Дар қатори асоси методологии фонетика дорои як силсила методҳои хусусӣ мебошад. Методҳои хусусии фонетика вобаста ба натиҷаҳои ба ду даста чудо мешаванд: субъективӣ ва объективӣ.

а) Методҳои субъективӣ

Фонетика илми забоншиносӣ аст ва аз ин рӯ, пеш аз ҳама, бо методҳои кор мекунанд, ки дар илмҳои дигари забоншиносӣ истифода мешаванд. Хусусияти муҳими ҳамаи ин методҳо дар он аст, ки натиҷаи истифодаи онҳо ба сатҳи донишу фаҳмиш, қобилияти дарк ва малакаю маҳорати муҳаққиқ вобастагӣ доранд. Сабаби «методҳои субъективӣ» ном гирифтани онҳо низ ҳамин аст. Методи субъективии омӯзиши нутқи овозӣ методи асосии тадқиқотҳои фонетикӣ аст. Тамоми маълумоте, ки илми забоншиносӣ дар тӯли асрҳо (то пайдоиши методҳои объективӣ) онди соҳти овозии забон андӯхтааст ва бисёр маълумотҳое, ки имрӯз ҳам ба даст оварда истодаст, бо ёрии методҳои субъективӣ ҳосил шудаанд. Аз методҳои субъективӣ барои фонетика методи мушоҳида ва сӯҳбат аҳамияти хоса доранд.

1. Методи мушоҳида аз қадимтарин ва маълумтарин ме-

тодҳои тадқиқотҳои фонетикӣ аст. Дар тӯли асрҳои зиёд мушоҳида ягона методи ба ҳама дастраси фонетикӣ ҳисоб мешуд. Асоси методи мушоҳидаро қобилияти фардии дарки фонетикӣ муҳаққиқ, малакаю таҷрибаи он ташкил медиҳад. Муҳаққиқе, ки қобилияти хуби дарки фонетикӣ дорад ва аз талаботу нозуқиҳои методи мушоҳида хуб бохабар аст, ҳангоми таҳқиқи ҷиҳати овозии забони эҳтиёҷ ба дастгоҳи махсуси овозсабқунию овозченкунӣ надорад. Ӯ ба қобилияти дарки овозии худ такъя карда, ин ё он ҳодисаи овозӣ, тарзи қору ҳамкорию узвҳои овозсоз, мавқеа пайдоиш, тамдиду таннини овозро саҳеҳ муайян менамояд.

Методи мушоҳида бо ду роҳ амалӣ мегардад: мушоҳидаи талаффузи худӣ муҳаққиқ ва мушоҳидаи нутқи дигарон. Барои амалӣ гардонидани ҳарду навъи мушоҳида зарур аст, ки муҳаққиқ қаблан; 1) предмет ва вазифаи мушоҳидаро вобаста ба маълумоти маъхазҳо ва таҷрибаи қорӣ худ муайян намояд;

2) программаи мушоҳида ва марҳилаҳои амалӣ гардонидани онро қарор созад;

3) протоколи мушоҳидаро тартиб диҳад ва натиҷаҳои мушоҳидаро бетаъхир (дар ҷараёни мушоҳида) дар он сабт намояд;

4) бо мақсади ҳосил кардани итминони бештар ва асосноки бештари ҳулосаҳои илмӣ мушоҳидаи ҳамон ҳодисаи овозиро дар талаффузи чанд кас (намоёндагони маҳалҳо ва наслҳои гуногун) такрор кунад;

5) ҳангоми мушоҳидаи нутқи худ ва дигарон бояд тарзи объективонаи ҳалли масъаларо фаромӯш накунад ва аз таъсири ин ё он назария маъмул ё фикри ҳоким озод бошад.

2. Методи сӯҳбат ҳам дар фонетика таърихи қадима дорад. Савтшиносони гузашта ноогоҳона ҳамеша аз методи сӯҳбат истифода мекарданд, агарчи ин раҷаи қорро чун методи тадқиқот ба қалам намедоданд.

Ин метод ҳангоми сӯҳбат роҷеъ ба талаффузи ин ё он ҳодисаи овозӣ (фонема, қалима ва ғ.) бо намоёндагони ягон шева, одамони қорӣ талаффузи қорусти адабӣ, устодону мушева, одамони қорӣ талаффузи қорусти адабӣ, устодону ҳамқорон ва амсоли ин амалӣ мегардад. Методи сӯҳбат бо вучуди соддагии зоҳирӣ аз қумлаи методҳои мушқилтарини тадқиқотҳои фонетикӣ ҳисоб мешавад, зеро диалог, ки дар заминаи он сӯҳбат ба амал меояд, омодагии хуби пешақиро тақозо мекунад. Мисли методи мушоҳида методи сӯҳбат тақозо мекунад, ки қабл аз ташкили сӯҳбат (диалог) масъалаи таҳқиқшаванда бо хусусиятҳо ва имқониятҳою тарзи ҳалаш ба программа қарор дода шавад, рӯйхати саволҳо, ки аз ҳамсӯҳбат қарор дода мешаванд ва тартибу тарзи муҳокимаи онҳо муқаррар гардад. Барои фароҳам овардани имқонияти тафтишу таҳқиқи минбаъда зарур аст, ки тамоми ҷараёни сӯҳбат дар

навори магнитофон ё ба воситаи дигар сабт карда шавад.

Методҳои зикршудаи субъективӣ хусусияти умумӣ доранд. Табиист, ки дар тадқиқотҳои фонетикӣ (ҳангоми таҳлили лингвистӣ) ҳамзамон бо ин ду метод равишу раҷаҳои маъмули забоншиносӣ (муқоиса, муқобила, табдил ва ғ.) истифода мешаванд.

б) Методҳои объективӣ

Ҳамзамон бо методҳои субъективӣ дар фонетикаи имрӯза як силсила методҳои дигар истифода мешаванд, ки тавассути онҳо ҷиҳати овозии забон ба таври объективӣ мавриди тадқиқ қарор мегирад. Маълумоте, ки бо ёрии ин методҳо ба даст оварда мешаванд, хусусияти объективӣ доранд, зеро онҳо тавассути дастгоҳҳои махсус ва дар шароити озмоишгоҳ ҳосил карда мешаванд ва бо хусусиятҳои фардии (субъективии) муҳаққиқ вобаста нестанд. Аз ҳамин ҷиҳат ин равиши тадқиқро «методҳои объективӣ» ё «методҳои озмуни» меноманд.

Дастгоҳҳои гуногун дар тадқиқотҳои фонетикӣ бо мақсади тадқиқтару пурратар ошқор сохтани ду ҷиҳати воҳидҳои овозӣ — ҷиҳати тавлидӣ (физиологӣ) ва физикӣ истифода мешаванд. Вобаста ба ҳамин методҳои объективӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) физиологӣ ё озмоиши ҷисмонӣ, 2) методҳои акустикӣ.

а) Методҳои озмоиши ҷисмонӣ бо он фарқ мекунанд, ки тавассути онҳо ҳаракат, тарзу тариқи ҳамкории узвҳои дастгоҳи гуфтор дар ҷараёни овозсозӣ омӯхта мешавад.

1) Маъмултарин ва қадимтарин методи озмуни ҷисмонӣ **палатография** (лот. *palatum* коми саҳт) мебошад, ки барои таҳлили вазъияти забон нисбати коми саҳт истифода мешавад. Бо ин мақсад мувофиқи шакли андозаи коми саҳти гӯянда пешакӣ коми сунӣ тайёр карда мешавад. Коми сунӣро, ки эмульсия ё гарди махсус ба он пошида шудааст, ба даҳони гӯянда ҷо мекунанд ва гӯянда овози дарқориро талаффуз менамояд. Расми он қисматҳои забон, ки ҳангоми талаффузи овоз ба ком мерасанд, дар коми сунӣ инъикос меёбанд. Дар асоси ҳамин расм палатограммаи овозро месозанд ва мавриди тадқиқ қарор медиҳанд (расми 1).

Расми 1. Коми сунӣ (а) ва палатограммаи он (б).

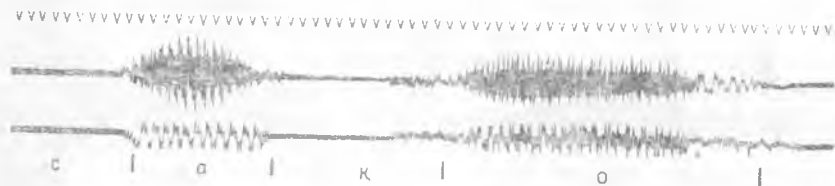
Зимни баёни бартарии методҳои озмуни ва истифодаи натиҷаҳои онҳо бояд дар хотир дошт, ки моҳияти фонетикӣ ва арзиши забоншиносии ҳамагуна маълумоти бо ёрии ин методҳо ба даст омада тавассути методҳои субъективӣ — ба воситаи дарки фонетикӣ соҳибони забон ва рабти ин маълумот ва арзишу аҳамияти онҳо дар ташкили муҳобира таъин карда мешавад. Аз ин рӯ ҳамаи кӯшишҳои фонетикаи озмуниро аз илми забоншиносӣ ҷудо карда, ба фанҳои табиӣ нисбат додан ҳамеша бенатиҷа буданд ва бемуваффақият хоҳанд монд.

Зарурати истифодаи методҳои озмуниро моҳияти биологӣ физикий забони пеш меорад. Маълумоти тавассути методҳои озмуни ба дастоянда бо мақсади тасдиқ ва тақвияти маълумоти субъективӣ истифода мешаванд. Дар айни замон арзишу аҳамияти маълумоти озмуниро барои корҳои амалӣ ва амалиёти фанӣ истихсоли инкор кардан ҷои нест.

б) **Методҳои озмуни акустикӣ** бо мақсади ошкор сохтани хусусиятҳои акустикӣ воҳидҳои фонетика (тамдид, лаҳннокӣ, қувватнокӣ, сохтмони форманти ё танин ва ҳодисаҳои бо онҳо алоқаманд) истифода бурда мешаванд.

1) Қадимтарин методи акустикӣ таҳқиқи нутқи овозӣ **методи кимография** (юн. kima — мавҷ ва qraph — навиштан) аст. Дар мавриди истифодаи ин метод кори узвҳои ҳолиғҳои даҳону бинӣ ва ҳалқ ҳангоми талаффузи овоз ё калимаи даркорӣ ба воситаи дастгоҳи махсус (кимограф) дар қоғази махсус инъикос карда мешаванд. Баъди коркарди озмоишгоҳӣ аз рӯи ҳамин қоғаз (кимограмма) сити кори узвҳои нутқ дар сохтани овозҳо натиҷа гирифта мешавад. Тӯфайли инкишофи методҳои электроакустикӣ методи кимография дар фонетикаи имрӯза кам истифода мешавад.

2) Ҳангоми истифодаи **методи осциллография** нутқи овозӣ бевосита аз микрофон ё аз навори магнитофон тавассути асбоби махсус (осциллограф) дар навори кино сабт мешавад.

Расми 3. Осциллограммаи калимаи сақо.

Баъди коркарди озмоишгоҳӣ аз рӯи ин навор, ки осциллограмма ном дорад, хусусиятҳои физикий овозҳои нутқ мавриди мутолиа қарор мегиранд.

Осциллограмма доир ба тамдид, лаҳн ва қувватнокии овозҳои нутқ маълумоти дақиқу пурра медиҳад, аммо ҳамаи масъ-

алаҳоро ҳал намекунад. Масалан, дар асоси осциллограмма оиди сифати (танини) овозҳо муҳокимаю мулоҳиза рондаи мушкил аст. Барои ошкор сохтани ин хусусияти овозҳои нутқ аз методи спектрография истифода мебаранд.

3) **Методи спектрография** дар тадқиқи нутқи овозӣ бо мақсади таҳқиқи дақиқтари овозҳои нутқ ва, пеш аз ҳама, барои ба таври дақиқ муайян кардани сохтмони спектри овозҳо, таъсири байниҳамдигарии онҳо (садонокҳо ва ҳамсадоҳо), ки боиси танину ҷилоҳои гуногуни онҳо мешавад, мавриди истифода қарор мегирад.

Дар мавридҳои истифодаи ин метод нутқи овозӣ (овози гӯянда) бевосита аз микрофон ё аз навори магнитофон ба асбоби махсус, ки спектрограф ном дорад, дода мешавад. Спектрограф хусусиятҳои физикии овозҳоро дар навори кино сабт мекунад. Баъди коркарди ӯзмоншгоҳӣ дар асоси ҳамин навор, ки спектрограмма ном гирифтааст, танини овоз ё сохтмони формантии он таъин карда мешавад.

Дар фонетикаи имрӯза ду навъи спектрограф (статикӣ ё лаҳзагӣ ва динамикӣ ё ҷорӣ) истифода мешавад.

Ҳангоми истифодаи **спектрографи статикӣ** ҳар як овози нутқ дар тӯли талаффузаш мавриди омӯзиш қарор мегирад. Барои иҷрои ин кор овози нутқро тавассути асбоби махсус (сепаратор) аз овозҳои дигари таркиби калима (ё ҷумла) ҷудо карда, дар навори магнитофон сабт мекунанд ва аз он ба спектрограф медиҳанд. Зудии таркиби овозҳои нутқ ва қувватнокии онҳо дар экрани спектрограф намоён мешаванд ва муҳаққиқ онҳоро ҳисоб карда дар коғаз махсус инъикос менамояд. Баъд аз ин дар асоси маълумоти ҳосилшуда спектрограммаи лаҳзагии овозро месозад ва дар асоси он онди овози мавриди таҳқиқ мулоҳиза меронад.

Расми 4. Спектрограммаи калимаи бобҳо.

Фарқи муҳими спектрографи динамикӣ (ё ҷорӣ) аз спектрографияи лаҳзагӣ дар он аст, ки он таҳлилу таҳқиқи порчаҳои ҳақман калонтари нутқи овозӣ (ҳичо, калима ва ҷумла)-ро имконпазир мегардонад. Бинобар чунин имконияти спектрографи динамикӣ муҳаққиқ метавонад на танҳо сохт-

мони умумии спектри овоз, балки таъбироти овозхоро дар тӯли талаффузи ҳиҷо, калима, ҷумла, дар муҳитҳои гуногуни фонетикӣ таҳқиқ намояд ва натиҷа гирад (расми 4).

Маъмултарин спектрографи имрӯза «сонограф» ё «нутки хоно» (видимая речь) ба ҳисоб меравад. Дар спектрограммаи «нутки хоно» қувваи овоз ба дараҷаи сиёҳии акси интенсивӣ мутаносиб аст: сиёҳӣ ҳар қадар зиёд бошад, қувваи овоз ҳамон андоза зиёд аст ва баръакс. Спектрограммаи «Нутки хоно» ғайр аз сохтмони спектри ва қувваи овоз доири тамдид, лаҳнаҳои ва ғ. маълумоти муфиду дақиқ медиҳад.

Бинобар афзоиши ҷиҳати амалии маълумотҳои фонетикӣ ва зарурати тарҳрезии истифодаи «дастгоҳҳои гӯё» дар солҳои охир дар тадқиқотҳои фонетикӣ мошинҳои ҳисобкунандаи электронӣ (МХЭ) истифода бурда мешаванд. Бо мақсади ба даст овардани маълумоти дақиқ ба МХЭ дастгоҳи махсуси табдили нутки овозӣ ба сигнали электрикӣ илова карда мешавад ва тавассути он воридаи нутки овозӣ ба МХЭ дар тадқиқотҳои фонетикӣ на танҳо анализ, балки синтези нутки овозиро, ки барои истифодаи «мошинҳои гӯё» аҳамияти калон дорад, имконпазир мегардонад.

5. ФОНЕТИКА ВА ИЛМҲОИ ДИГАР

Фонетика ҳамчун як шохаи маърифат бо шохаҳои дигари он алоқамандию вобастагӣ дорад. Фонетика дар тадқиқотҳои худ аз дастовардҳои илмҳои дигар истифода мебарад ва, дар навбати худ, муваффақиятҳои фонетика мавриди истифодаи илмҳои дигар қарор мегиранд.

а) Фонетика ва илмҳои забоншиносӣ

Фонетика ҳамчун як соҳаи забоншиносӣ, пеш аз ҳама, бо илмҳои забоншиносӣ ҳамбастагӣ дорад. 1) Аз илмҳои забоншиносӣ фонетика ба орфоэпия (лот. orthoepia дуруст ва ёрос нутк), ки нормаҳои талаффузи адабии ин ё он забони миллиро меомӯзад ва муайян мекунад, наздиктар аст, зеро предмети омӯзиши ҳарду илм як чиз — ҷиҳати овозии забон аст¹, агарчи дар ин қор ҳадаф ва мундариҷаи ин ду илм як хел нест.

Орфоэпия масъалаҳои гуногуни дурустии нутки овозӣ, истеъمولу талаффузи дурусти ягон овоз, таркибҳои овозӣ, қоллаҳои заданокӣ, оҳангро меомӯзад ва меъёру мавриди истифодаи онҳоро муайян мекунад, вале бо ҷараёни ҳосилшавии онҳо, хусусиятҳои тавлидию дарки онҳо қордор намешавад. Масалан, талаффузҳои мебинам ва мебинам, ки дар нутки адабии имрӯзан тоҷикӣ мушоҳида мешаванд (аввалӣ — бештар,

¹ Беҳуда нест, ки баъзе забоншиносон орфоэпияро як қисми фонема меноманд.

дуюмӣ — камтар), дар орфоэпия ҳамчун ду варианти як калима ба ҳисоб гирифта мешаванд, вале орфоэпия танҳо шакли якумро дуруст ҳисоб карда, ҳамчун норма пешниҳод мекунад. Фонетика бо талаффузи шаклҳои грамматикӣ, таркибҳои овозӣ (масалан, ҳамнишинии овозии [ск] дар калимаи мазкур [мас-кур] машғул намешавад. Фонетика бар хилофи орфоэпия механизми физиологии овозсозию овоздарккуниро ҳарҷониба таҳқиқ намуда, арзиши падидаҳои овозиро дар ҷараёни муҳабира таъин менамояд. Аз ин рӯ фонетикаро як навъ таҳкурсии орфоэпия ҳисоб кардан дуруст аст.

2) Ҳамбастагии фонетика бо таркиби луғавии забон дар он зоҳир мешавад, ки мавҷудияти калимаро бе симои овозии он тасаввур кардан мумкин нест. Туфайли ҳамбастагии маъноӣ луғавӣ бо сохтмони муайяни фонетикӣ калима шинохтан ва фарқ кардани як калима аз калимаҳои дигар имконпазир мегардад. Масалан, агар сохтмони фонетикӣ калимаи **донишҷӯ** (микдори фонемаҳо, сохтмони ҳиҷогӣ ва қолаби заданокӣ) дар талаффуз ғарбӣ наҷавад ва ё ягон унсури фонетикӣ таркиби он калима бар хилофи меъёри забон талаффуз шавад, симои фонетикӣ он ҳалалдор мегардад, ки он дарқу шинохтани он воҳиди лексикӣ мушқил мегардонад. Ё агар дар калимаҳои ном, дар, дур ягон фонема ба овози дигар (масалан, садонокҳои о, а, у ба фонемаҳои и, э ва о) иваз карда шавад, он калимаҳо ба воҳидҳои дигари лексикӣ (ним, дер ва дор) табдил меёбанд. Фонетика ва лексикология барои ташреҳи дақиқтари воҳидҳои худ аз маълумоти ҳамдигар истифода мебаранд. Масалан, яке аз хусусиятҳои калимаи тоҷикӣ он аст, ки бо ду ҳамсадо оғоз намеёбад ва бо се ва зиёда ҳамсадо ба анҷом наҷавад. Фонетика ҳангоми шарҳи қоидаҳои ҳиҷоҷу-доқунӣ ва ҳамнишинии овозҳои он қонуниятҳои лексикологӣро ба инобат мегирад.

3) Алоқаи фонетика бо **морфология** ба тарзи дигар зоҳир мегардад. Морфология, ки бо омӯзиши шакли калима ва қонунҳои таъбири он машғул аст, ҳамеша ба қонунҳои фонетикӣ таъбири овозҳои мурочиат мекунад, зеро таъбироти шакли калима маҳз дар заминаи овозҳои таркиби он воқеъ мегарданд. Овозҳои дар баъзе забонҳо (масалан, дар забони арабӣ) воситаи ягонаи ифодаи маъноӣ грамматикӣ (мубориза, мубориза) мебошанд. (Ин ҳодиса дар грамматика бо номи флексияи дохилӣ маълум аст). Дар забони тоҷикӣ бадалшавии фонемаҳои дар асосҳои феълӣ (пӯхт — паз, сӯхт — сӯз, гуфт — гӯй) ҳамчун яке аз нишонаҳои тафриқи асосҳои феъл зоҳир мегардад ва ғ. Алоқаи наздики фонетика ва морфология имконият дод, ки Н. С. Трубецкой масъалаҳои муштараки фонетика ва морфологияро ҳамчун як соҳаи алоҳидаи илм — **морфонология** ё **фономорфология** ба қалам диҳад. Морфонология, ки бештар ба таҳқиқи ҳодисаҳои фонетикӣ марбути морфема (бадалшавӣ, монандшавӣ, ҳамнишинӣ, истеъмоли фонемаҳои ва ғ.) ва воси-

тахон фонетикии ифодаи категорияҳои грамматикӣ сару кор дорад, дар забоншиносии имрӯза доманаи васеи густариш пайдо кардааст, агарчанде ки мазмун ва мундариҷаи ин соҳаи илм бебаҳс нест.

4) Фонетика бо синтаксис ҳам алоқаи зич дорад, зеро ҳар ҷумла дорои мавзуният ва тарҳи муайяни оҳанг аст. Сабаб ҳамин аст, ки фарқи типҳои асосии муҳобиротии гуфтор (аҳбор, амр, пурсиш)-ро маҳз оҳанг таъмин мекунад. Масалан, ҷумлаи **Матро хондам вобаста ба оҳанг** (аҳборӣ, саволӣ) метавонад маъноҳои грамматикии аҳбор (Матро хондам) ё пурсиш (Матро хондам?)-ро ифода кунад. Алоқаи фонетика бо синтаксис инчунин дар он воқеъ меёбад, ки таҷзияи грамматикии (маъноии ҷумла ба порчаҳои тематикӣ ва рематикӣ) тавассути воситаҳои фонетикӣ; танфис, задаҳои таъкид, фраза, навъҳои гуногуни наво ва ғ. амалӣ мешавад. Масалан дар ҷумлаи Хониш — гавари дониш танфис ҷузъи тематикӣ (хониш)-ро аз ҷузъи рематикӣ (гавари дониш) ҷудо кардааст ва ҷузъи асосии рема (дониш) бо задаи қавитар ва навои баладтар гуфта мешавад.

5) Нутки мо шакли хаттӣ дорад, ки он инъикоси нутки овозӣ мебошад. Аз ин рӯ фонетика бо графика ва орфография, ки паҳлуҳои гуногуни шакли хаттии забонро меомузанд, алоқаманд аст.

Системаи графикии забон (алфавит ва воситаҳои он, сондаҳои хондани ҳарфҳо ва таркибҳои ҳарфӣ ва ғ.) комилан ба фонетика асос меёбад: то замоне ки ҳайати фонемаҳои забон таъин нашавад, руйхату таркиби воситаҳои графикии забонро пурраю дуруст муқаррар кардан мумкин нест.

Алоқаи фонетика бо **орфография**, ки тарзи дурусти навишти калимаҳоро меомӯзад, мураккабтар аст, зеро принципҳои имло гоҳе бар хилофи талаффуз амал мекунад. Бо вучуди ин ҳамбастагии фонетика ва орфографияро инкор кардан мумкин нест, зеро онҳо ду шакли мавҷудияти забон мебошанд. Беҳуда нест, ки баъзан ҳангоми муқаррар намудани имлои ин ё он калима (масалан, китоби хонда шуда ё китоби хондашуда) тарзи талаффузи он (бо як зада ё бо ду зада талаффуз шудани он) ба эътибор гирифта мешавад. Л. Р. Зиндер комилан дуруст гӯшад мекунад, ки «...назарияи фонема, ҳичо, зада бо хат алоқаи зич дорад. Назарияи хат, алалхусус назарияи хати «овозӣ», бидуни ба эътибор гирифтани нутки овозӣ вучуд дошта наметавонад ва ҳаман муҳаққиконе, ки бо масъалаҳои хату имло сару кор доштаанд, ба масъалаҳои талаффуз рӯ овардаанд»¹.

Фонетика аз илмҳои забоншиносӣ ҳамчунин бо услубшиносӣ, таърихи забон, фразеология ва ғайра алоқаманд аст.

6) Алоқаи фонетика бо **назмшиносӣ** — яке аз соҳаҳои ада-

¹ Л. Р. Зиндер. *Общая фонетика*. — Изд. 2. — М. — 1979, с. 4.

биётшиносӣ ба ҳамаи онҳое, ки бо шеър сару кор доранд, маълум аст. Алоқаю ҳамбастагии ин ду илмро адибон ва адабиётшиносони пешинаи мо кайд кардаанд.

Фонетика ва маълумотҳои фонетикӣ дар ҳар се фасли асосии назмшиносӣ: илми қофия, илми арӯз ва бадеъ фаровон истифода мешаванд, вале онҳо бештар барои назарияи қофия ва арӯз муҳиманд. Барои назарияи қофия ва амалӣ гардонидани он (қофиябандӣ), барои адабиётшиносу шоир на танҳо донишҷӯи хусусиятҳои микдории овозҳо (теъдоди овозҳо), балки хусусиятҳои сифатии онҳо — махраҷи тамдид, лаҳн, танин ва ғ.) зарур аст. Беҳуда нест, ки адибони мо ҳеч гоҳ, масалан, садонокҳои кӯтоҳу дароз ва ҳамсадоҳои чарангдору бечаранг ё даҳонию димоғиро қофия накардаанд.

Ҳамбастагии фонетика бо арӯз бештар аст, зеро мавзунияти (ритмикаи) ҳар як мисраъ ва байтро, ки дар адабиётшиносӣ тавассути теъдоди мушаххаси қолабҳо (баҳрҳо) муайян карда мешавад, воситаҳои фонетикӣ: наво, задаи мавзун ва воситаҳои дигари оҳангӣ ташкил медиҳанд.

Асоси мавзунияти (арӯзи) нутқ дар ҳамаи забонҳо як нест. Забонҳо одатан аз ҷаҳор воситаи фонетикӣ ташкили вазн (лаҳн, тамдид, қувва ва танин) якеро истифода мебаранд. Воситаи асосии ташкили мавзунияти гуфтори тоҷикӣ (ва аз ҷумла арӯз) тамдид аст. Беҳуда нест, ки ҳамаи вазнҳои шеъри тоҷикӣ ба бадалшавии ҳичоҳои (овозҳои) дарозу кӯтоҳ асос ёфтааст. Дар ташкили вазни шеъри мо ҳамчунин танфис ва зада махсусан ҳангоми таҷзияи порчаҳои мавзӯи (бо истилоҳи забоншиносӣ — гурӯҳҳои ритмӣ) иштирок доранд. Чунин алоқамандии назмшиносӣ бо ҷиҳати овозӣ имконият медиҳад, ки фонетика дар тадқиқотҳои худ аз маълумотҳои назмшиносӣ истифода кунад. Масалан, забоншинос ҳангоми муқаррар намудани ҳайати фонемаҳои ҳолатҳои пешинаи инкишофи забон метавонад аз назарияи қофия ва қоидаҳои қофиябандӣ фоида барад. Алоқамандии фонетика бо илми бадеъ бештар дар истифодаи санъатҳои лафзӣ воқеъ мегардад.

б) Фонетика ва илмҳои ғайризабоншиносӣ

Фонетика бо як қатор илмҳои ғайризабоншиносӣ ҳам алоқаманд аст.

1) Фонетика аз ҳама бештар бо илмҳои физика (акустика) ва биология (физиология) наздикӣ дорад, зеро ҷиҳати овозии забон маҳсули қори узвҳои инсон — (падидаҳои физиологӣ) буда, дар шакли мавҷҳои овозӣ (ҳодисаҳои физикӣ) дарк мешавад. Беҳуда нест, ки ду ҳиссаи илми фонетика (фонетикаи тавлидӣ ва фонетикаи акустикӣ) маҳз ҳамин ду ҷиҳати воҳидҳои овозиро меомӯзанд. Ин ду фасли фонетика аз методҳои маълумотҳои акустика ва физиология истифода карда, ҷиҳатҳои барои диду дарки бевосита душвори ҳодисаҳои овозиро ошкор месозад ва дар асоси онҳо тавсифи пурраи физикӣ ва

физиологгии падидаҳои овозиро пешниҳод менамояд, дар асоси ин маълумотҳо назарияи тавлид (овозҳосилшавӣ) ва дарки овозҳоро месозад.

2) Аз сабаби он ки тамоми ҳодисаҳои фонетикӣ моҳияти иҷтимоӣ доранд ва дар майнаи инсон ба амал меоянд, фонетика бо психология низ алоқамандӣ дорад. Алоқаи фонетика бо психология инчунин дар он зоҳир мегардад, ки ҷилоҳои сершумору гуногуни ҳар як овоз, наво, зада, шаклҳои мухталифи таҷзияи фонетикӣ ин ё он ҷумла, ки зоҳиран номуназзаму бетартиб ба назар мерасанд, тавассути майнаи инсон идора ва ба система дароварда мешаванд. Маҳз дарки соҳибони забон (гуногунии физикию физиологӣ не) арзиши забоншиносии ин фарқиятҳоро муайян мекунад.

3) Савтшиносии муосир алоқамандии фонетика ва илми тибро низ иқрор мекунад. Муваффақияти кори фонопедия ва логопедия, ки бо ислоҳу таботати нуқсонҳои талаффуз ва навъҳои гуногуни афазия машғуланд, бе дониши мустаққаму равшан роҷеъ ба механизми талаффуз ва вазифаҳои забонии воҳиди нутқ номумкин аст. Таълими бачагони кару гунг (сурдопедагогика), ки дар солҳои охир эътибори арзиши зиёд пайдо кардааст, ба фонетика асос ёфтааст. Беҳуда нест, ки маҳз зарурати амалии сурдопедагогика ба маълумотҳои дақиқи фонетикӣ яке аз сабабҳои муҳими пешрафти донишҳои фонетикӣ гардид.

4) Нисбат ба дигар фанҳои забоншиносӣ фонетика бо илмҳои дақиқ робитаи зичтар дорад. Истифодаи дастовардҳои фонетика дар соҳаи телефония ва радиотехника бо нияти беҳтар кардани нутқ ҳангоми муҳобираи телефонӣ воситаҳои дигари иртибот таърихи тӯлонӣ дорад. Маълумотҳои фонетика дар ин маврид барои сохтан ва мувофиқ купонидани ҷадвалҳои артикуляционӣ бо сохти овозии ин ё он забон (масалан, забони тоҷикӣ), муайян ва ислоҳ кардани ғалатҳои фонетикӣ басо муҳим мебошанд.

5) Пайдоиши илми кибернетика зарурати тарҳрезӣ ва ихтирои дастгоҳҳои (мошинҳои) ба воситаи фармонҳои шифоӣ идорашавандаро пеш овард, ки он гузориш ва ҳалли масъалаи таъмини шинохти мошинии нутқро ба миён овард. Ҳалли ин масъала бе маълумоти дақиқу мукаммал доир ба сохти овозии забон, қонунҳои ҳамнишинӣ ва таъбири овозҳо ва ғ. номумкин аст.

6. АҲАМИЯТИ ФОНЕТИКА

Фонетика ҳамчун илми мустақили забоншиносӣ дорон аҳамияти қалони назариявӣ ва амалӣ мебошад.

Аҳамияти назариявӣи фонетика, пеш аз ҳама, ба аҳамияту арзиши ҷиҳати овозӣ дар забон вобаста аст. Аҳамияти авва-

линдраҷаи ҷихати овозӣ дар забон дар он аст, ки алокаи байни одамон маҳз тавассути он воқеъ мегардад. Ҷихати овозӣ — шакли моддӣ, ҷавҳари забон аст. Маҳз ба туфайли ҳамин ҷавҳар инкишофи забон, аз як насл ба насли дигари инсон расидани забон имконпазир мешавад. Аз ҳамин рӯ, фонетика дар байни илмҳои дигари забоншиносӣ мақому аҳамияти махсус дорад. «Фонетика, — менависад Ю. С. Маслов, — барои тамоми соҳаҳои илми забоншиносӣ ва илмҳои бо забоншиносӣ алоқаманд, масалан, барои психология, физиология ва ғайра аҳамияти бағоят калони принципиалӣ дорад... фонетика масолеҳи овозии забон, яъне масолеҳро меомӯзад, ки дар он фикр (маъно) дар ҷараёни мубодилаи афкор шакли моддӣ мегирад, амалӣ мешавад. Табиист, ки моҳияту хусусиятҳои ин масолеҳро надониста, яъне аз маълумотҳои фонетика воқиф набуда, ҳеҷгуна таҳқиқи ҷидди забоншиносиро анҷом додан мумкин нест»¹.

Фонетика аҳамияти калони амалӣ дорад. Вай, пеш аз ҳама, асоси таълими хондан ва навиштан ҳисоб мешавад. Омӯзиши савод ба синну соли саводомӯзӣ нигоҳ накарда, танҳо дар сурати фарқ кардани ҳарф аз овоз, шакли хаттӣ аз шакли овозӣ имконпазир аст.

Густариши рӯзафзуни доираи истифодаи нутқи шифоӣ ба воситаи радио, телевизион, телефон ва дастгоҳҳои дигари алоқа, зарурати таълими нутқи бурро, баромадҳои гуногун (нутқи оммавӣ) дар замони мо муттасил талаб мекунад, ки нормаҳои орфоэпии забон бетаъхир муайян карда шаванд. Нормаҳои орфоэпӣ маҳз дар заминаи маълумотҳои фонетикӣ муайян карда мешаванд.

Зарурати сохтмони алифбо барои забонҳои бехат ва вобаста ба инкишофи забон такмил додану ба шакли овозӣ наздиктар кардани шакли хаттӣ, таҳқиқи тавзеҳи падидаҳои нави овозӣ ва дар хат нишкис кардани онҳо аҳамияту арзиши амалию назариявӣ фонетикаро зиёдтар мекунад.

Аҳамияти фонетика дар таълими забонҳои хориҷӣ, махсусан, дар синни калонсолӣ бузург аст. Беҳуда нест, ки яке аз методҳои маъмули таълими забони хориҷӣ «методи фонетикӣ» ном дорад.

Маълумотҳои фонетика барои мутахассисони соҳаи тиб низ аҳамият доранд. Бисёр масъалаҳои фонопедия ва логопедия, аз ҷумла масъалаи баргараф кардани нуксонҳои талаффуз, табобати шаклҳои гуногуни афазияро бе маълумоти кофӣ дар бораи механизми талаффуз ҳал кардан мумкин нест. Сурдопедагогика, ки бо роҳҳои гуногун машғули таълими кару гунго мебошад, маҳз ба фонетика такя мекунад.

Туфайли он, ки фонетика бо табиати моддии забон бештар сару кор дорад, ба илмҳои дақиқ рӯз ба рӯз наздиктар меша-

¹ Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М.— 1975, с. 36.

вад ва ба ин восита дар ҳалли масъалаҳои истеҳсолию техникӣ арзишу аҳамияти бештар пайдо мекунад. Силсилаи методҳои озмуни фонетика ва истифодаи маълумотҳои он дар соҳаҳои гуногуни техника: алоқа, радиотехника, электроакустика, кибернетика ва ғайра далели ҳамин пешравист.

7. САБКҲОИ ФОНЕТИКА

Маълум аст, ки мо ҳамеша ва дар ҳар муҳиту маҳфил як хел гап намезанем ва ҳатто фикр ҳам намекунем, ки ин ё он ибораю ҷумларо кай ва дар кадом маврид равшантару сусттар ва ё босуръаттар талаффуз намоем. Зарурати равшантару возеҳтар ва ё баръакс босуръаттари нутқро муҳити иҷтимоии гуфтор (ҳангоми хондани маъруза ё лекция, ё дар сӯҳбат бо дӯстон дар сари дастурхон) муайян месозад. Вобаста ба муҳити нутқ ва шахсияти ҳамсӯҳбат (ҳамсӯҳбатон) на танҳо қолабҳои ҷумлабандию иборасозӣ, интиҳоби калимаҳо, балки оҳангу суръати гуфтори мо тағйир меёбад.

Тафовути замонии талаффузи воҳидҳои овозӣ (тез ё суст гап задан), ки дар муҳитҳои гуногуни муҳобира падида меояд, сабки гуфтор номида мешавад.

Фарқ кардани сабкҳои гуфтор дар таҳқиқи масъалаҳои фонетика ва орфоэпия аҳамияти калони амалию назариявӣ дорад, зеро дар сабкҳои гуногун хусусиятҳои сифатно микдории воҳидҳои овозӣ фарқ мекунад.

Мафҳуми истилоҳи «сабкҳои гуфтор»¹ ё «сабкҳои фонетикӣ»-ро Л. В. Щерба ба фонетика дохил кард ва ҳамеша таъкид мекард, ки ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои фонетика онҳо ба эътибор гирифта шаванд.

Нутқи мо вобаста ба муҳиту шаронти амалӣ гардиданиш бо сабабҳои гуногуну сершумор воқеъ мегардад, аммо Л. В. Щерба зарурати ҷудо кардани лоақал ду сабк: возеҳ (ё комил) ва гуфтугӯи-ро таъкид мекард.

а. Сабки возеҳ (ё комил)-и нутқ маъмулан дар нутқи оммавӣ, ки дар он бинобар муҳити хосаш воҳидҳои забонӣ ба таври равшану возеҳ талаффуз меёбанд, воқеъ мегардад. Сабки возеҳ ҳангоми ба воситаи радио ва телевизион хондани ахбори муҳим, дар суҳанронҳои расмӣ, дар мавридҳои хондани лекция ва гузоришҳои илмӣ ҳисоботӣ ва амсоли ин воқеъ мегардад. Аммо ин сабк гоҳҳо дар нутқи маъмулӣ низ истифода мешавад. Истифодаи сабки возеҳ дар ин маврид вобаста ба муҳити нутқ ва шахсияти атрофиён аст ва дар сурате воқеъ мегардад, ки зарурати таъкиду ғушзад кардани калимаю ибор-

¹ Сабкҳои фонетикӣ бо сабкҳои забон — шаклҳои мавҷудияти забони адабӣ (публицистӣ, илмӣ, қорғузори, адабиёти бадеӣ, китобӣ, гуфтугӯӣ ва ғ.), ки мавзӯи баҳси илми сабкшиносӣ мебошанд, омехта кардан даркор нест.

раи аз чихати маъно муҳим пеш ояд ё калиман барои ҳамсӯҳбат ношиносу камшинос такроран талаффуз шавад. Ин сабк инчунин ҳангоми сӯҳбати телефонӣ ва ё дар сурати мавҷуд будани фосилаи калон дар байни ҳамсӯҳбатон зоҳир мегардад. Табиист, ки хусусиятҳои фонетикии овозҳо маҳз дар сабки возеҳ пурра зоҳир мешаванд ва аз ҳамин рӯ ин тарзи зухуроти овозҳоро Л. В. Щерба «симои идеалии фонетикии калима» номида буд. Таҳқику тадриси воҳидҳои овозии забон маҳз дар заминаи «симои идеалии фонетикии калима» ба амал меояд. Дар ин китоб ҳам баёни масъалаҳо дар заминаи сабки возеҳи талаффуз сурат гирифтааст.

Ба гуфти А. В. Щерба, ҳар навъ хат ҳамеша кӯшиш мекунад, ки ҳадалимкон таркиби идеалии фонетикии калимаро инъикос намояд, аммо ба тӯфайли хосияти консервативнаш аз ӯҳдаи таҷассуми тағйиротҳои ҳаррӯзаи забон намебарояд ва бинобар ҳамин инкишофи хат (алифбо) аз пешрафти нутқи овозӣ (забон) сустрар сурат мегирад ва хат одатан ҳолатҳои кӯҳнатари забонро инъикос менамояд.

Гӯшрас бояд қард, ки дар зери мафҳуми «сабки возеҳ» талаффузи ҳарф ба ҳарфро фаҳмидан раво нест. Сабки возеҳ тарзи талаффузест, ки мувофиқи меъёри забони адабии воқеъ мегардад.

б. Дар зери мафҳуми сабки гуфтугӯӣ талаффузи воҳидҳои овозии забон, ки нисбат ба сабки возеҳ босуръаттар сурат мегирад, фаҳмида мешавад. Сабки гуфтугӯӣ дараҷа ва навъҳои мухталиф дорад ва сабаби пайдоиши онҳо муҳити муҳобира аст: ҳангоми сӯҳбат дар муҳити оила ё дар мафҳили одамони ҳам синну сол эҳтиёҷи талаффузи возеҳу равшан нест, зеро одамони ба лаҳну танин ва хусусиятҳои талаффузи ҳамдигар шинос бо қадом суръате ки гап назананд, якдигарро мефаҳманд.

Хусусияти муҳимтарини сабки гуфтугӯӣ суръати нутқ аст. Тӯфайли суръати нутқ (вақти кам) гӯянда фурсат надорад, ки ҳар як овоз, ҳичо ва калимаро пурраю возеҳ талаффуз намояд. Аз ҳамин рӯ дар сабки гуфтугӯӣ ҳодисаҳои гуногуни фонетикӣ: таҳфифи садонокҳо (маҳусан, садонокҳои ноустувор) ва афтидани овозҳои алоҳида, ҳичоҳо, монандшавӣ ва ҷойивазкунии овозҳо ва ғайра бештар воқеъ мегарданд, вале ҳамаи ин ҳодисаҳо дар чорҷубаи меъёри забони адабии ба амал меояд.

Фарқи дигари сабки гуфтугӯӣ доираи васеи истеъмоли он аст. Мо дар қори ҳаррӯзаи худ маъмулан сабки гуфтугӯиро истифода мекорем. Сабаб ҳамин аст, ки гоҳе унсурҳои сабки гуфтугӯӣ ба сабки возеҳ мегузаранд. Масалан, калимаи мегӯям одатан дар сабки возеҳ ҳамаи овозҳои таркибашро нигоҳ медорад, аммо дар сабки гуфтугӯӣ таҳфиф меёбад ва яке аз ҳичоҳои он [йа], ки садонокҳои ноустувор [а] дорад, меафтад: мегӯм. Имрӯз ҳамин тарзи талаффузи ин калима тадриҷан ба сабки возеҳ гузашта истодааст. Ҳамин ҳолатро дар талаффузи

калимаҳои меравам//мерам, наметавонам//наметонам ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст.

Қаробати сабкҳои возеху гуфтугӯӣ гоҳо сабаби пайдоиши дублетҳои фонетикӣ мешавад.

Баъзе забоншиносон ғайр аз сабкҳои зикршуда сабки мӯътадили (нейтралии) гуфторро низ фарқ мекунад, ки он аз рӯи суръату дараҷаи возехии нутқ дар байни ду сабки мазкур меистад. Ин сабк ҳангоми хондани хабарҳои гуногун ба воситаи радио, телевизион ва ғайра воқеъ мегардад.

Зимни баёни сабкҳои фонетикӣ таъкиди Л. В. Щербаро дар бораи он, ки «қоидаҳои умумии табдили як сабк ба сабки дигар вучуд надоранд» бояд гушрас кард. Масъала дар сари он аст, ки воқеан дар баъзе мавридҳо ин сабкҳо ба ҳам хеле наздик мешаванд, дар мавридҳои дигар аз ҳамдигар саҳт фарқ мекунад. Дар байни ин ду нукта навъ ва сабкҳои рангоранг воқеъ мегардад, ки фарқи тавсифи онҳо бисе душвор аст. Таҳқиқ нашудани сабкҳо дар забоншиносии тоҷик ва умумӣ иҷрои ин корро душвортар месозад.

8. ТРАНСКРИПЦИЯ

Нутқи овозӣ дар хат ба воситаи аломатҳои графика — ҳарфҳои инъикос меёбад, аммо ба воситаи ҳарфҳои нутқи овозиро пурра инъикос кардан мумкин нест, зеро дар байни овоз ва ҳарф мувофиқати комил дида намешавад. Аз ҳамин рӯ, он шакли нутқи овозие, ки ба воситаи ҳарфҳои нутқ дар хат инъикос мешавад, бисёр хусусиятҳои овозҳои нишон дода наметавонад ва барои қорҳои тадқиқотҳои илмӣ лингвистӣ ҳамеша қобили истифода нест. Дар тадқиқотҳои илмӣ барои пурратар ошкор сохтани хусусиятҳои нутқи овози хатии махсуси овознависӣ-транскрипцияро истифода мебаранд. Муҳимтарин фарқи транскрипция аз хати маъмулӣ ин аст, ки а) транскрипция ҳангоми тасвири соҳти овозии забон танҳо ба воситаҳои овозии забон таъъя мекунад ва ягон принциби графикаро имлоро роя намекунад; мақсади ягонаи транскрипция ҳарчи пурратар нишон додани таркиби овозии калима ё ҷумла мебошад; б) дар графика як ҳарф метавонад фонемаҳои гуногунро ифода кунад, вале дар транскрипция як ҳарф хатман як овозро ифода мекунад; як овоз дар хат метавонад бо ҳарфҳои гуногун ифода шавад, вале дар транскрипция бояд як овоз ҳамеша ба воситаи як ҳарф ифода шавад.

Вобаста ба мақсаду тарзи истифодабарӣ ду навъи транскрипцияро фарқ мекунад: а) фонетикӣ; б) фонологӣ.

Фарқи байни транскрипцияҳои фонетикӣ ва фонологӣ дар тарзи истифодаи аломатҳои транскрипционист. Дар транскрипцияи фонологӣ ҳамаи тобишҳои фонема ба воситаи як аломати

транскрипционӣ (як ҳарф) ифода карда мешаванд; дар транскрипцияи фонетикӣ ҳар як тобиши фонема аломати махсуси (ҳарфҳои гуногуни) тасвир дорад. Масалан, дар калимаи биринҷ мо ду тобиши фонемаи и-ро мебинем. Дар транскрипцияи фонологӣ ин ду тобиш ба воситаи аломати (ҳарфи) и ифода мешаванд, аммо дар транскрипцияи фонетикӣ ин ду тобиши фонемаи и ба воситаи ду аломат (масалан, э ва и — бэринҷ ва биринҷ) ифода карда мешаванд.

Транскрипцияи фонологӣ ҳангоми таҳқиқи системаи фонологии забон истифода бурда мешавад, ба шарте ки ҳаёти фонемаҳои забон муайян карда шуда бошад. Транскрипцияи фонетикӣ дар се маврид истифода мебаранд: а) аз зарурати инъикоси таркиби овозии забони ношинос, б) барои инъикоси тобишҳои гуногуни фонема ва в) дар таълими забонҳои бегона бо нияти ошноии бештар бо таркиби овозии калимаҳо ва тарзи талаффузи дурусти онҳо. Агар транскрипцияи фонологӣ танҳо фонемаҳоро нишон диҳад, транскрипцияи фонетикӣ тамоми таъбироти фонемаҳоро, ки дар натиҷаи таъсири муҳитҳои фонетикӣ пайдо мешаванд, инъикос менамояд.

Транскрипция, маъмулан, ба яке аз алифбоҳои маъмул (масалан, латинӣ, русӣ ва ғайра), ки барои инъикоси сохти овозии забон имконияти фаровонтар дорад, асос меёбад. Дар ин дастур транскрипция ба алифбои ҳозираи тоҷикӣ асос ёфтааст. Бо вучуди имкониятҳои графикӣ ҳар як забон ҳеч як алифбои нутқи овозиро пурра инъикос карда наметавонад. Аз ҳамин рӯ, дар транскрипция ба ҷуз ҳарфҳои алифбо як силсила аломатҳои нишонаҳои графикӣ иловагӣ истифода бурда мешаванд. Дар ин китоб низ ин усул риоя шудааст.

Барои овознависӣ кардани садонокҳо ҳарфҳои а, н, э, у, ӯ, о-и алифбои тоҷикӣ ва аломати (ô), ки садонокҳои ихтисорӣ ёфта — тобишҳои фонемаҳои а, и, у дар ҳолати заъиф инъикос мекунад, истифода шудаанд.

Барои инъикоси ҳамсадоҳо ҳарфҳои п, б, ф, в, т, д, с, з, ш, ж, ч, қ, к, г, ғ, х, қ, ъ, х, м, н, л, р, й ва аломати /η/, ки ҳамсадои зичи пасизабониро ифода мекунад, истифода шудаанд.

Фонемаҳо берун аз қавсайн (масалан фонемаи а) оварда мешаванд. Транскрипцияи овозӣ алоҳида, калима ё қисми он дар ду қавси квадратӣ (масалан, [а]) оварда мешавад.

Ду нуктаи амудӣ баъд аз овоз: тасдиқи овози пешинаро далолат мекунад. Аломатҳои // танфисро дар дохил ва / дар охири фраза нишон медиҳанд. Қавси ҳилол дар болои ду ҳамсадо (дж) нишонаи талаффузи яклухти овозхост. Як хатчаи виреби болои садонок (олу) зади асосии калима, ду хатча (") зади синтагма ва се хатча (""") — зади фразаро нишон медиҳанд. Намунаи транскрипцияи фонологӣ аз «Мақтаби кӯҳна»-и устод Айни: мактаб йакэ хонаи танг буд дудар дошт, ки йакэ аз онҳо дари даромади йактабақа буд он дар:о ҳам дар вақтҳои сармо кушода мемонданд дари дигараш даричайэ буд ки сэ чорйак оршин қад ва ним оршин бар дошт.

1. *Андреев Н. Д., Зиндер Л. Р.* О понятиях речевого акта, речи, речевой вероятности и языка.— *Вопр. языкознания*,—1963.—№ 3.
2. *Мартине А.* Основы общей лингвистики.— *Новое в лингвистике*. М. 1963, с. 409—411.
3. *Зиндер Л. Р.* Общая фонетика.— М.— Изд. 2.— 1979, с. 4—32.
4. *Бондарко Л. В.* Звуковой строй русского языка.— М.,—1977, с. 7—15.
5. *Буланян Л. Л.* Фонетика современного русского языка. М.— 1970, с. 5—11.
6. *Щерба Л. В.* О таком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании — В. А. Звегенцев. История языкознания в очерках и извлечениях.— Ч. 2. М.,—1965, с. 361—373.

Б о б и II.

ЧИХАТҲОИ СЕГОНАИ ВОҲИДҲОИ ФОНЕТИКА

Соҳти овозии забон табиати бисъёр мураккаб дорад ва аз ҳамин рӯ талаб мекунад, ки он аз чихатҳои гуногун омӯхта шавад.

Нутқи мо, пеш аз ҳама, ҳодисаи овозист ва табиати физикӣ дорад. Ҳар як ҳодисаи овозӣ дар вақту замони муайян бо қувваю зудии ба худ хос воқеъ мегардад. Табиати мураккаби физикии овозҳоро як соҳаи илмӣ физика акустика (аз калимаи юнонии *akustikos* — шунавоӣ) меомузад. Хусусиятҳои физикии овозҳо дар забон дорон аҳамияти ба худ хос буда, дар ташкили мубодилаи афкор иштирок мекунад. Аз ҳамин рӯ, овозҳои нутқи мавзӯи илми забоншиносӣ низ мебошанд, вале забоншиносӣ овозҳоро на ҳамчун ҳодисаҳои физикӣ (масалан, садон раъду барқ), балки чун ҳодисаҳои физикие, ки моҳияту аҳамияти иҷтимоӣ (лингвистӣ) доранд, таҳқиқ мекунад. Ин чихати омӯзиши нутқи овозӣ чихати акустикӣ ё васеътар чихати физикии фонетика ё фонетикаи акустикӣ ном дорад.

Сониян, овозҳое, ки мо мешунавем, манбаъ ва сабаби пайдоиш доранд. Манбаъ ва сабаби пайдоиш омадани овозҳои нутқи дастгоҳи гуфтори инсон ва кори узвҳои он аст. Аз тарафи дигар, аз сабаби он ки нутқро инсон истехсол ва дарқ мекунад, дар чараёни овозсозӣ системаи асабӣ инсон иштирок мекунад. Бинобар ҳамин воҳидҳои овозӣ чихати анатомию физиологӣ низ доранд. Омӯзиши ҳаматарафаи чихати овозии забон талаб мекунад, ки пеш аз он ки дар бораи ин ё он ҳодисаи овозӣ суҳан ронда шавад, чараёну сабаби ба вуҷуд омадани онро ошкор созем. Таҳқиқи ин чихати воҳидҳои фонетика чихати анатомию физиологӣ ё васеътар чихати биологӣ онҳоро ташкил дода, мавзӯи баҳси фонетикаи тавлидӣ мебошад.

Ниҳоят, аз сабаби он, ки мубодилаи афкор маъмулан дар шакли овозӣ воқеъ мешавад ва ҳодисаҳои овозӣ дар он иштирок карда, вазифаи муайянеро адо мекунанд, воҳидҳои фо-

нетика чиҳати иҷтимоӣ ё функционалӣ ва ё лингвистӣ доранд. Чиҳати лингвистии воҳидҳои овозӣ мавзӯи баҳси соҳаи дигари фонетика — фонетикаи функционалӣ ё фонология (аз калимаи юнонии *phōnē* — овоз ва *logos* — калом, таълимот) мебошад.

Ҳамин тариқ, нутқи овозӣ се чиҳати асосии омӯзиш — чиҳати акустики (физикӣ), анатомию физиологӣ (биологӣ) ва лингвистӣ (иҷтимоӣ) дорад. Ин се чиҳати воҳидҳои овозӣ мавзӯҳои гуногуни баҳс дошта бошанд ҳам, се тарафи як масъала, чиҳатҳои сегонаи нутқи овозиро таҳқиқ мекунанд ва аз ҳамдигар ҷудо нашавандаанд.

Бо вучуди ин чиҳати функционалӣ аз лиҳози забоншиносӣ нисбат ба ду чиҳати дигар муҳимтар аст, бар ду чиҳати дигар бартарӣ дорад, зеро чиҳатҳои акустикӣ ва анатомию физиологӣ воҳидҳои фонетика ба туфайли чиҳати функционалиашон омӯхта мешаванд.

Дар поён категорияҳои асосии ин се соҳаи фонетикаро мухтасаран аз назар мегузаронем.

А. ЧИҲАТИ ТАВЛИДИ

1. МАҲУМИ ДАСТҶОҲИ ГУҶТОР

Ҳар як садо ё овозе, ки дар табиат падида меояд, худ ба худ пайдо намешавад. Вай дар натиҷаи ҳаракати ягон ҷисм ҳосил мешавад. Овозҳое, ки мо талаффуз мекунем ва мешунавем, низ дар натиҷаи ҳаракати ҷисмҳо — узвҳои инсон ҳосил мешаванд. Ҷараёни дарки овоз низ ба амалиёту процессҳои гуногуне, ки дар бадани (майнаи) мо ба амал меоянд, алоқаманд мебошанд. Тадқиқу омӯзиши овозҳои нутқи инсон аз нуқтаи назари қори узвҳои овозсоз ҳангоми талаффуз ва дарки овозҳо чиҳати тавлидии (физиологӣ) воҳидҳои овозӣ ё чиҳати тавлидии сохти овози забонро ташкил медиҳад.

Ҷараёни овозҳосилшавӣ мухтасаран ба сурати зер воқеъ мегардад. Баробари тасмири талаффузи ягон калимаро гирифтани дар майнаи мо — дар нимкураи чапи мағзи сари мо, барои сохтани ҳар овози таркиби ин калима бо навбат «фармони» муайяне пайдо мешавад. Ин «фармон» ба воситаи торҳои асаб ба узвҳои овозсоз расида мешавад ва онҳо ин фармонро ба марҳилаи иҷро мерасонанд. Ҳамаи узвҳои овозсоз дар якҷоягӣ дастҷоҳи нутқ ё дастҷоҳи гуфторро ташкил медиҳанд. Қори якҷояи узвҳои дастҷоҳи нутқ дар ҷараёни овозсозӣ тавлиди овоз ё мухтасар тавлиди номида мешавад.

Узвҳои инсон барои овозҳосилкунӣ ва нутқ пешбинӣ нашудаанд. Ҳамаи онҳо вазифаи хоси худ — вазифаи ба табиати инсон вобаста — вазифаи физиологӣ доранд. Лабҳо барои ҷимояи дандонҳо аз таъсири муҳити берунӣ, пӯшонидани сӯроҳии даҳон, гирифтани ва нигоҳ доштани хӯроқа, дандонҳо барои

шикастан ва нарма кардани он, милкҳо барои нигоҳ доштани дандонҳо ва аз гизо таъмин намудани онҳо, забон, дар навбати худ, барои таххиси мазаву таъм ва фуру бурдани хӯрокаи офарида шудаанд. Шушҳо танҳо воситаи чамъ кардани ҳаво, ки барои нутқ зарур аст, нестанд, балки узве мебошад, ки ба дани моро бо кислород таъмин менамояд. Одам бе нутқ метавонад зиндагӣ кунад, вале бидуни хӯрокаи (кислород) зиндагӣ кардани он номумкин аст. Ҳамин тариқ, овозсозӣ (нутқ) вазифаи ғайриасосӣ ва дуюмдараҷаи узвҳои нутқ аст, ки инсон дар тақомули таърихи худ ба даст овардааст. Аниқтараш меҳнати коллективона ва ҳамзамон зарурати мубодилаи афкор барои мутобикати мувофиқати амалиётӣ байни аъзоёни ҷамъият сабаб шудааст, ки истифодаи овозҳои муташаккил ба сифати кода барои тафохуми байниҳамдигарии аъзоёни ҷамъияти

Расми 5. Дастгоҳи гуфтор:

1 — ковокии бинӣ, 2 — коми сахт, 3 — дандонҳо, 4 — лабҳо, 5 — нуғи забон, 6 — рӯи забон, 7 — беҳи (решаи) забон, 8 — тағояки забоншакл, 9 — ҳалқ, 10 — нон нафас, 11 — шуш, 12 — диафрагма, 13 — ковокии бинӣ, 14 — пардачаи ком (коми нарма), 15 — гулӯ, 16 — сурхрӯда.

инсонӣ имконпазир гардад. «...одамони тараккӣ карда истода, — навишта буданд Карл Маркс ва Фридрих Энгельс, — ба чое расиданд, ки дар онҳо зарурати ба яқдигар чизе гуфтан ба миён омад. Ин зарурат узви худро ба вучуд овард: ҳалқи дағали маймун оҳиста, вале пайдарпай бо роҳи инкишофи тадриҷӣ тағйир ёфт, узвҳои даҳон бошад, рафта-рафта талаффузи пайдарҳами овозҳои алоҳидаро ёд гирифтанд»¹. Бо вучуди ин ҳангоми омӯзиши сохти овози забон аз вазифаи асосии узвҳои чашм мепӯшем ва ба эътибори он, ки узвҳои нутқ дар баробари қори физиологӣ вазифаи овозсозиро низ адо мекунанд, мо онҳоро бо номи «дастгоҳи гуфтор» ном мебарем ва «анатомия» ва «физиология»-и онҳоро меомӯзем. (Расми 5).

Дар овозсозӣ узвҳои нутқ сахми гуногун доранд. Баъзеи онҳо дар овозсозӣ бевосита иштирок кунанд, гурӯҳи дигари онҳо дар ин қор иштироки бевосита надорад. Вобаста ба сахмашон дар овозсозӣ узвҳо ба ду гурӯҳ ҷудо меша-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Диалектика природы. Соч., изд. 2, т. 20 с. 489.

ванд: а) узвҳое, ки дар овозсозӣ иштироқи бевосита доранд ва б) узвҳое, ки барои овозсозӣ масолах медиҳанд.

Гуруҳи якуми узвҳо дар якҷоягӣ дастгоҳи овозсозиро ташкил диҳанд, узвҳои гуруҳи дуюм дастгоҳи нафасро месозанд.

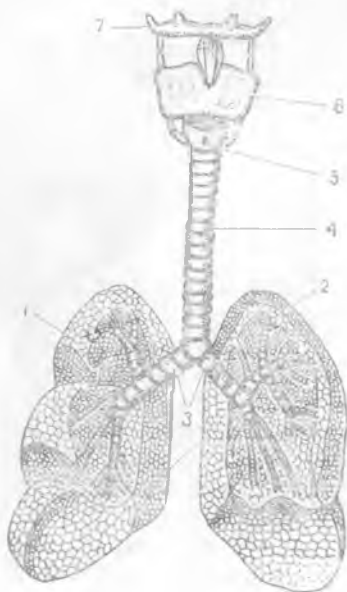
2. ДАСТГОҲИ НАФАС

Дастгоҳи нафас се узви асосӣ: шуш, хирноӣ (ё) нои нафас) ва диафрагмаро дарбар мегирад.

Шуш аз хубобакҳои ниҳоят тунуку мулоими хурд, ки доираи онҳо аз 0,1 то 0,3 мм аст, иборат мебошад. Ин хубобакҳо байни худ бо найчаҳои бисёр борик, ки дар айни замон заминаи онҳо ҳастанд, пайваست шуда, бофти қисми чап ва рости шушро ба вучуд меоранд. Найчаҳои тарафи чап ва рости шуш рафта-рафта ба якдигар ҳамроҳ шуда, дар охир дар қисми чап ва рости шуш ду найчаи нисбатан ғафсро ба вучуд меоранд, ки хирноӣ аз онҳо ибтидо мегирад.

Хирноӣ ё нои нафас (расми 6) узвест, ки аз ҳалқаҳои ним-доирашакли рӯи ҳам қарор гирифта, ки бо бофтаи мушакӣ пушида ва пайваст мебошанд, сохта шудааст. Хирноӣ аз поён бо шуш ва аз боло бо ҳалқаи гулӯ пайваст аст. Сохтмони ҳалқагии нои нафас ба вай имконият медиҳад, ки ҳамеша боз бошад ва ҳангоми нафасгирӣ фишурда нашавад. Хирноӣ ва шаҷараи найчаҳои шуш дар якҷоягӣ як системаро ба вучуд меоранд, ки ба воситаи ҳолигии даҳону бинӣ бо ҳавои берун алоқаманд мебошад.

Диафрагма пардаи мушакӣ мебошад, ки ҳолигии синаро аз ковокии шикам ҷудо месозад. Қафаси сина, ки шуш дар он ҷойгир аст, ба қонуси аз рӯи дарозинаш, буридашуда шабоҳат дорад ва бо тарафи буридааш дар рӯи диафрагма қарор гирифтааст. Сатҳи гунбадмонанди он ба тарафи ҳолигии сина нигарон аст. Диафрагма бо қабурғаҳои поён ва мӯҳраи пушт пайваст аст. Ҳангоми нафаскашӣ сатҳи гунбадшакли диафрагма поён мефурояд ва паҳн мешавад ва дар натиҷа ҳаҷми қафаси

Расми 6. Дастгоҳи нафас:
1 — шуши рост, 2 — шуши чап,
3 — бронхи, 4 — хирноӣ (трахея),
5 — тағояки ангуштарӣ,
6 — тағояки сипарвор, 7 — устухони зери забон.

сина калонтар мегардад. Дар ҳолати аввала ҳачми қафаси сина камтар мешавад.

Вазифаи асосии дастгоҳи нафас аз кислород таъмин кардани бадан ва аз он хориҷ кардани гази карбон мебошад. Ин кор ба туфайли табдилшавии ҳавои кӯҳна ба нав, ки ба воситаи мубодилаи муназзаму мураттаби нафасгирию нафасбарорӣ сурат мегирад, амалӣ мегардад.

Чараёни нафасгирӣ ва нафасбарорӣ мухтасаран ба таври зер воқеъ мегардад.

Ҳангоми нафаскашӣ қабурғаҳо бардошта мешаванд ва дар патиҷа сандуқи дил кушод шуда, баробари он ҳачми шуш ҳам калон мешавад. Ҳамзамон ҳавои шуш пахш гашта, дар шуш барои ҳавон нав ҷои ҳолӣ пайдо мешавад ва ҳаво аз берун ба дарун ҳаракат мекунад. Баъди ин ҳодисаи акси он рӯй медиҳад: кашида шудани мушакҳо диафрагмаҳо суст мекунанд, қабурғаҳо ба ҷои худашон бармегарданд, шуш фишурда мешавад ва ҳаво ба берун ҳаракат мекунад.

Нафас навъҳои гуногун (ҷор навъи асосӣ) дорад, ки ду хели онро фарқ кардан зарур аст: 1) **нафаси маъмулӣ** ва 2) **нафас дар чараёни нутқ**. Дар **нафаси маъмулӣ** нафасбарорӣ ба воситаи бинӣ ба амал меояд ва давомнокии нафаскашӣ ва нафасбарорӣ тақрибан баробар буда, ба 16—20 бар¹ дар дақиқа рост меояд.

Дар нафаси нутқ суръати нафаскашӣ нисбат ба нафасбарорӣ зиёдтар аст. Миқдори ҳавои бароянда нисбат ба нафаси маъмулӣ се баробар зиёдтар аст. Ин ҳолат ба хусусиятҳои нутқ ва гоҳе ба майли гӯянда низ вобастагӣ дорад.

3. ДАСТГОҲИ САДО

Дастгоҳи садосозӣ иборат аз ду узви асосӣ: ҳалқ ва садопардаҳо мебошад.

Ҳалқ. Чараёни ҳаво аз шуш ба воситаи хирной ба қисми болоӣ ва васеътари он — ҳалқ (расми 6) мерасад. Ҳалқ дар пешгоҳи гардан қарор гирифтааст. Вай аз боло бо пешгоҳи даҳон ва аз поён бо хирной пайваस्त аст. Аз ду тарафи он рағҳои гардан ва аз кафояш сурхрӯда мегузарад. Аз пеш бо даст ламс кардани ҳалқ мумкин аст. Ҳалқ, ки дар он садо ба вуҷуд меояд, сохти бисёр мураккаб дорад. Асоси онро яқчанд тағояки хурду калон, ки байни ҳамдигар бо мушакҳои гуногун алоқаманд мебошанд, ташкил медиҳанд. (Расми 6).

Дар қисми поёнии ҳалқ, ки бо хирной часпидаст, **тағояки ангуштарин** қарор гирифтааст ва онро метавон таҳкурсии ҳалқ номид. Шакли он монанди ангуштарин (ҳалқмонанд) аст (рас-

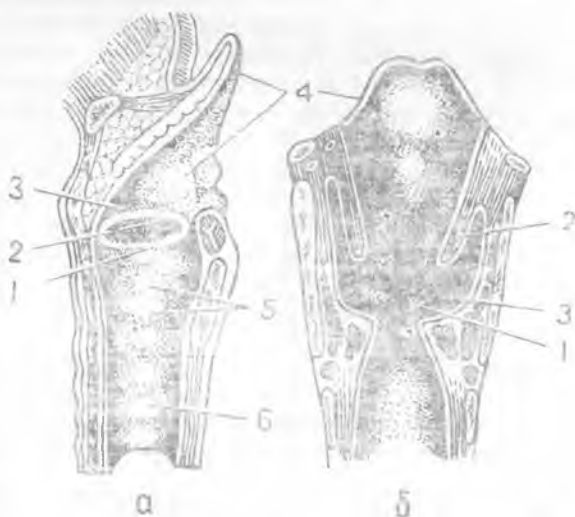
¹ Бар — воҳиди ченкунии фишор, ки ба 10⁵ Ньютон дар метри мураббаъ баробар аст.

ми 6) тарафи ғафсу паҳни он (нигина) дар қисми акиб ва тарафи борикаш дар қисми пеш қарор гирифтааст.

Тағояки сипарвор (расми 6) аз ду сипараки чоргушан дорои кунҷҳои нодуруст, ки дар қисми пеш лаб ба лаб ба тавре пайваст шудаанд, ки кунҷи сохтаи онҳо дорои 90° (дар мардох) ва 120° (дар занҳо) мебошад. Рӯи ин кунҷ аз тарафи пеш дар гардани мардон намоён аст, ки онро хикиртак меноманд. Тағояки сипарак дар тарафи қафо чор шох дорад, як ҷуфти кӯтоҳи онҳо дар қисмати поён ва ҷуфти писбатан дарози онҳо ба боло нигарон аст. Шохаҳои боло ба воситаи мушакҳои тасмамонанд ба устухони зери забон пайваст мебошанд. Шохаҳои поёнӣ бо тағояки ангуштарин пайваст мебошанд.

Тағояки забоншакл як қисми нарм буда, ба забон (ё амруд) шабоҳат дорад. Вай як навъ сарлуши ҳалқ аст. Тарафи борики он ба қисми болои кунҷи тағояки сипарвор пайваст буда, тарафи паҳни он ба қафо нигарон аст. Ду мушаки виребе, ки тағояки забоншаклро бо тағоякҳои аҳромӣ мепайванданд, метавонанд таранг шуда, тарафи паҳни тағояки забоншаклро поён фурурад. Дар натиҷа тағояки забоншакл ҳолати уфукиро мегирад ва сурӯҳии ҳалқро мебандад, то ки хӯрока ба он навад.

Тағояки кафлезшакл гуфта, як ҷуфт тағояки нисбатан хурдере мегӯянд, ки шакли нодурусти пирамидаро доранд. Онҳо дар ду паҳлуи болоии тағояки ангуштарин қарор гирифтаанд

Расми 7. Буриши тӯлонии ҳалқ:

а — дид аз паҳлу, б — дид ва қафо.

1 — садонарда, 2 — садонардан козиб, 3 — меъдан моргани, 4 — тағояки забоншакл, 5 — гулӯ, 6 — хирной.

вонад шаклу андозаи гуногунро гирад, вале аз нуқтаи назари овозсозӣ се ҳолати онро фарқ кардан зарур аст: аввалан, садопардаҳо метавонанд суст (нокашида) ва аз ҳамдигар ҷудо бошанд. Дар ин маврид сӯроҳии байни онҳо боз аст ва ҳаво аз он бе монеа мегузарад. Ин ҳолати садопардаҳо хангоми нафасгирии физиологӣ ва талаффузи ҳамсадоҳои бечаранг, масалан, п, ш, с, т, ч, х, в, х ва ғайра) воқеъ мегардад; сониян, садопардаҳо кашида шуда, тавре ба ҳамдигар наздик мешаванд, ки дар байни онҳо сӯроҳии танге (наздик ба бастан) ба вуҷуд меояд, вале дар зери таъсири ҷараёни ҳаво як миқдори ҳаво аз ин сӯроҳӣ мегузарад ва садопардаҳо боз дубора дар ҳолати фишурдагӣ ба ҳам наздик мешаванд ва боз ҳолати зикршуда тақрор мешавад. Дар натиҷа як силсилаи пайдарпай бо суръати зиёд суратгиридан ҳамин ду ҳолат (наздиқшавию дуршавию садопардаҳо) ба амал меояд (инро лапиши даврагӣ ё муруттаб мегӯянд), ки дар натиҷаи он садо, ё дақиқтараш лаҳни мусиқӣ, ки барои садонокҳо (масалан: и, э, а, у, о) ва ҳамсадоҳои ҷарангдор (б, в, д, з, ғ, ва ғайра) хос аст, ҳосил мешавад.

Ниҳоят, садопардаҳо метавонанд сусту озод, вале сӯроҳии садо нисбатан танг бошад. Дар ин маврид ҳаво бо мушкӣ аз ҳалқ берун меояд ва ҳамроҳ бо ҳаво садои молишхӯрии он (ҳаво ба лабҳои сӯроҳии садо молиш меҳӯрад) пайдо мешавад. Ин шавшув дар нутқи беовоз (наҷва) мушоҳида мешавад.

Садопардаҳо кодиранд, ки дар як сония тахминан аз 40 то 1700 бор ларзанд, вале дар нутқи маъмули лапиши онҳо ба 85—200 (дар нутқи мардон) ё 160—340 (дар нутқи занон) ларза дар сония баробар аст. Ин тафовут ба фарқияти сохти садопардаҳо, ба ғафсию тунукии онҳо вобаста аст. Садопардаҳо ҳар қадар ғафс бошанд, садо ҳамон қадар паст мешавад ва баръакс садопардаҳо ҳарқадар тунук бошанд, онҳо ҳамон қадар мутаҷаррик мешаванд ва овоз ҳамон қадар баланд мешавад. Дар сифати овоз инчунин дараҷаи кашида шудани мушакҳо, мутаҷарриқӣ, қувваи мушакҳо ва ғайра асар дорад.

4. ДАСТГОҲИ ОВОЗ

Барои ба вуҷуд омадани овоз кори садопардаҳо кофӣ нест, зеро ларзиши онҳо овози бисёр заъифро ба вуҷуд меорад. Овоз дар ковокии болои ҳалқ тақвият пайдо карда, танини хоси худро меёбад. Ковокиҳои аз ҳалқ болотар сето мебошанд: а) ковокии гулӯ, б) ковокии даҳон ва в) ковокии бинӣ. Ин се ковокӣ вобаста ба шаклу ҳаҷмашон ба овоз на танҳо тобишҳои гуногун мебахшанд ва онро тақвият медиҳанд, балки овозҳои алоҳидаи нутқи моро месозанд. Истилоҳи «дастгоҳи овозсозӣ» ҳам бо мақсади қайд кардани ҳамин хусусияти ин се ковокӣ истифода мешавад.

ва бо он пайваст мебошанд. Ба туфайл ҳаракатҳои мушакҳои гуногун онҳо ба ҳар тараф ҳаракат мекунанд: аз ҳамдигар дур ё ба ҳамдигар наздик мешаванд, ба дарун ё берун хаму қад мешаванд ва ғ. Ин ҳаракатҳо барои ҳосил кардани садо (овоз) бағоят муҳиманд, зеро ба воситаи онҳо ҳаракати садопардаҳо идора карда мешавад.

Ҳамаи тағоякҳои ҳалқ ба воситаи мушакҳо ба ҳамдигар алоқаманд буда, тавассути пушиши мушакии умумӣ пушонида шудаанд ва дар якҷоягӣ як лӯлаи кӯтоҳ, вале кушодеро, ки аз тарафи боло боз аст, вале метавонад (ба воситаи ба қафо майл кардани тағояки амрудак) пушида шавад, ташкил медиҳад.

Қисми асосии ҳалқ, ки дар овозсозӣ (садосозӣ) саҳми асосӣ доранд, садопардаҳо мебошанд. Пӯстаи дохили хирноӣ дар ҳалқ ба матои мушакӣ табдил меёбад, ки аз он ду чини лабмонанди ба таври уфуқӣ муқобили ҳамдигар ҷойгирифта ба вучуд меоянд. (Расми 7). Ин ду ҷуфти мушакҳо дар ҳалқ аз тарафи чап ва рост ва дар вазъияти уфуқӣ ба тавре қарор гирифтаанд, ки гуё сӯрохии ҳалқро мепушонанд. (Расми 7). Дар байни ин ду ҷуфти лӯндаи мушакҳо як сӯрохӣ деда мешавад, ки ба ҳалтача шабоҳат дорад. Ду ҷуфти поёни садопардаҳои асосӣ ва ҷуфти дигари болоии мушакҳо садопардаҳои козиб ва сӯрохии байни ин ду ҷуфти мушакҳо маъдаи марганиевҳо номида мешаванд.

Ҳар кадоми садопардаҳои асосӣ аз ду мушак иборат мебошад, ки якеи онҳо аз лаби поёни тағояки аҳромӣ, дигари аз гӯшаи тағояки сипарак сар шуда, дар охир бо ҳамдигар пайваст мешаванд ва як қисми лӯндаи нӯғборикро ташкил медиҳанд. Холиғие, ки дар байни садопардаҳо дар натиҷаи ҳаракати тағояки аҳромӣ ба вучуд меояд, сӯрохии садо ном дорад. (Расми 8).

Расми 8. Шаклҳои сӯрохии садо:

а — баста, б — садо, в — наҷва, г — нафасбарорӣ, д — нафасгирӣ.

Садопардаҳои козиб баръакси садопардаҳои аслии мушак надоранд. Онҳо аз қабатҳои тунуку нозуки сершумор иборат мебошанд. Дар мавридҳои дучори қасалӣ шудани садопардаҳои аслии садопардаҳои козиб вазифаи онҳоро иҷро мекунанд. Дар чунин мавридҳо овоз ғафсу паст ва хиррӣ мешавад.

Сӯрохии садо ба туфайли ҳаракати тағояки аҳромӣ мета-

вонад шаклу андозан гуногунро гирад, вале аз нуктаи назари овозсозӣ се ҳолати онро фарқ кардан зарур аст: аввалан, садопардаҳо метавонанд суст (нокашида) ва аз ҳамдигар ҷудо бошанд. Дар ин маврид сӯроҳии байни онҳо боз аст ва ҳаво аз он бе монеа мегузарад. Ин ҳолати садопардаҳо ҳангоми нафасгирии физиологӣ ва талаффузи ҳамсадоҳои бечаранг, масалан, п, ш, с, т, ч, х, в, ҳ ва ғайра) воқеъ мегардад; сониян, садопардаҳо кашида шуда, тавре ба ҳамдигар наздик мешаванд, ки дар байни онҳо сӯроҳии танге (наздик ба бастан) ба вучуд меояд, вале дар зери таъсири ҷараёни ҳаво як микдори ҳаво аз ин сӯроҳӣ мегузарад ва садопардаҳо боз дубора дар ҳолати фишурдагӣ ба ҳам наздик мешаванд ва боз ҳолати зикршуда такрор мешавад. Дар натиҷа як силсилаи пайдарпаи бо суръати зиёд суратгирандаи ҳамин ду ҳолат (наздиқшавию дуршавии садопардаҳо) ба амал меояд (инро лапиши даврагӣ ё мураттаб мегӯянд), ки дар натиҷаи он садо, ё дақиқтараш лаҳни мусиқӣ, ки барои садонокҳо (масалан: н, э, а, у, о) ва ҳамсадоҳои ҷарангдор (б, в, д, з, ғ, ва ғайра) хос аст, ҳосил мешавад.

Нихоят, садопардаҳо метавонанд сусту озод, вале сӯроҳии садо нисбатан танг бошад. Дар ин маврид ҳаво бо мушкилӣ аз ҳалқ берун меояд ва ҳамроҳ бо ҳаво садои молишхӯрии он (ҳаво ба лабҳои сӯроҳии садо молиш мехӯрад) пайдо мешавад. Ин шавшув дар нутқи беовоз (наҷва) мушоҳида мешавад.

Садопардаҳо кодиранд, ки дар як сония тахминан аз 40 то 1700 бор ларзанд, вале дар нутқи маъмули лапиши онҳо ба 85—200 (дар нутқи мардон) ё 160—340 (дар нутқи занон) ларза дар сония баробар аст. Ин тафовут ба фарқияти сохти садопардаҳо, ба ғафсию тунукии онҳо вобастааст. Садопардаҳо ҳар қадар ғафс бошанд, садо ҳамон қадар паст мешавад ва баръакс садопардаҳо ҳарқадар тунук бошанд, онҳо ҳамон қадар мутаҳаррик мешаванд ва овоз ҳамон қадар баланд мешавад. Дар сифати овоз инчунин дараҷаи кашида шудани мушакҳо, мутаҳаррикий, қувваи мушакҳо ва ғайра асар дорад.

4. ДАСТГОҲИ ОВОЗ

Барои ба вучуд омадани овоз кори садопардаҳо кофӣ нест, зеро ларзиши онҳо овози бисъёр заъифро ба вучуд меорад. Овоз дар ковокии болои ҳалқ тақвият пайдо карда, танин хоси худро меёбад. Ковокиҳои аз ҳалқ болотар сето мебошанд: а) ковокии гулӯ, б) ковокии даҳон ва в) ковокии бинӣ. Ин се ковокӣ вобаста ба шаклу ҳаҷмашон ба овоз на танҳо таъбишҳои гуногун мебахшанд ва онро тақвият медиҳанд, балки овозҳои алоҳидаи нутқи моро месозанд. Истилоҳи «дастгоҳи овозсозӣ» ҳам бо мақсади қайд кардани ҳамин хусусияти ин се ковокӣ истифода мешавад.

ва бо он пайваст мебошанд. Ба туфайл ҳаракатҳои мушакҳои гуногун онҳо ба ҳар тараф ҳаракат мекунад: аз ҳамдигар дур ё ба ҳамдигар наздик мешаванд, ба дарун ё берун ҳаму қад мешаванд ва ғ. Ин ҳаракатҳо барои ҳосил кардани садо (овоз) бағоят муҳиманд, зеро ба воситаи онҳо ҳаракати садопардаҳо идора карда мешавад.

Ҳамаи тағоякҳои ҳалқ ба воситаи мушакҳо ба ҳамдигар алоқаманд буда, тавассути пушиши мушакии умумӣ пушонии шудаанд ва дар якҷоягӣ як лулаи кутох, вале кушодеро, ки аз тарафи боло боз аст, вале метавонад (ба воситаи ба қафо майл кардани тағояки амрудак) пушида шавад, ташкил медиҳад.

Қисми асосии ҳалқ, ки дар овозсозӣ (садосозӣ) саҳми асосӣ доранд, садопардаҳо мебошанд. Пустаи дохили хирноӣ дар ҳалқ ба матои мушакӣ табдил меёбад, ки аз он ду чини лабмонанди ба таври уфуқӣ муқобили ҳамдигар ҷойгирифта ба вучуд меоянд. (Расми 7). Ин ду ҷуфти мушакҳо дар ҳалқ аз тарафи чап ва рост ва дар вазъияти уфуқӣ ба тавре қарор гирифтаанд, ки гуё сӯроҳии ҳалқро мепушонанд. (Расми 7). Дар байни ин ду ҷуфти лӯндаи мушакҳо як сӯроҳие дида мешавад, ки ба ҳалтача шабоҳат дорад. Ду ҷуфти поёни садопардаҳои асосӣ ва ҷуфти дигари болони мушакҳо садопардаҳои козиб ва сӯроҳии байни ин ду ҷуфти мушакҳо маъдаи марганиевҳо номида мешаванд.

Ҳар кадоми садопардаҳои асосӣ аз ду мушак иборат мешавад, ки якеи онҳо аз лаби поёни тағояки аҳромӣ, дигари аз гӯшаи тағояки сипарак сар шуда, дар охир бо ҳамдигар пайваст мешаванд ва як қисми лӯндаи нӯғборикро ташкил медиҳанд. Холиғие, ки дар байни садопардаҳо дар натиҷаи ҳаракати тағояки аҳромӣ ба вучуд меояд, сӯроҳии садо ном дорад. (Расми 8).

Расми 8. Шаклҳои сӯроҳии садо:

а — баста, б — садо, в — наҷва, в-нафасбарорӣ, г — нафасгирӣ.

Садопардаҳои козиб баръакси садопардаҳои аслии мушак надоранд. Онҳо аз қабатҳои тунуку нозуки сершумор иборат мебошанд. Дар мавридҳои дучори қасалӣ шудани садопардаҳои аслии садопардаҳои козиб вазифаи онҳоро иҷро мекунад. Дар чунин мавридҳо овоз ғафсу паст ва хиррӣ мешавад.

Сӯроҳии садо ба туфайли ҳаракати тағояки аҳромӣ мета-

вонад шаклу андозан гуногуно гирад, вале аз нуктаи назари овозсозӣ се ҳолати онро фарқ кардан зарур аст: аввалан, садопардаҳо метавонанд сусти (нокашида) ва аз ҳамдигар ҷудо бошанд. Дар ин маврид сӯроҳии байни онҳо боз аст ва ҳаво аз он бе монеа мегузарад. Ин ҳолати садопардаҳо ҳангоми нафаасгирии физиологӣ ва талаффузи ҳамсадоҳои бечаранг, масалан, п, ш, с, т, ч, х, в, ҳ ва ғайра) воқеъ мегардад; сониян, садопардаҳо кашида шуда, тавре ба ҳамдигар наздик мешаванд, ки дар байни онҳо сӯроҳии танге (наздик ба бастан) ба вучуд меояд, вале дар зери таъсири ҷараёни ҳаво як микдори ҳаво аз ин сӯроҳӣ мегузарад ва садопардаҳо боз дубора дар ҳолати фишурдагӣ ба ҳам наздик мешаванд ва боз ҳолати зикршуда такрор мешавад. Дар натиҷа як силсилаи пайдарпаи бо суръати зиёд суратгиридан ҳамин ду ҳолат (наздикшавию дуршавию садопардаҳо) ба амал меояд (инро лапиши даврагӣ ё мураттаб мегӯянд), ки дар натиҷаи он садо, ё дақиқтараш лаҳни мусиқӣ, ки барои садонокҳо (масалан: и, э, а, у, о) ва ҳамсадоҳои ҷарангдор (б, в, д, з, ф, ва ғайра) хос аст, ҳосил мешавад.

Ниҳоят, садопардаҳо метавонанд сусту озод, вале сӯроҳии садо нисбатан танг бошад. Дар ин маврид ҳаво бо мушкилӣ аз ҳалқ берун меояд ва ҳамроҳ бо ҳаво садои молишхӯрии он (ҳаво ба лабҳои сӯроҳии садо молиш мехӯрад) пайдо мешавад. Ин шавшув дар нутки беовоз (начва) мушоҳида мешавад.

Садопардаҳо кодиранд, ки дар як сония тахминан аз 40 то 1700 бор ларзаанд, вале дар нутки маъмули лапиши онҳо ба 85—200 (дар нутки мардон) ё 160—340 (дар нутки занон) ларза дар сония баробар аст. Ин тафовут ба фарқияти соҳти садопардаҳо, ба ғафсии тунукии онҳо вобаста аст. Садопардаҳо ҳар қадар ғафс бошанд, садо ҳамон қадар паст мешавад ва баръакс садопардаҳо ҳарқадар тунук бошанд, онҳо ҳамон қадар мутаҳаррик мешаванд ва овоз ҳамон қадар баланд мешавад. Дар сифати овоз инчунин дараҷаи кашида шудани мушакҳо, мутаҳарриқӣ, қувваи мушакҳо ва ғайра асар дорад.

4. ДАСТГОҲИ ОВОЗ

Барои ба вучуд омадани овоз кори садопардаҳо кофӣ нест, зеро ларзиши онҳо овози бисёр заъифро ба вучуд меорад. Овоз дар ковокии болои ҳалқ тақвият пайдо карда, танини хоси худро меёбад. Ковоқиҳои аз ҳалқ болотар сето мебошанд: а) ковокии гулӯ, б) ковокии даҳон ва в) ковокии бинӣ. Ин се ковоқӣ вобаста ба шаклу ҳаҷмашон ба овоз на танҳо табишҳои гуногун мебахшанд ва онро тақвият медиҳанд, балки овозҳои алоҳидани нутки моро месозанд. Истилоҳи «дастгоҳи овозсозӣ» ҳам бо мақсади кайд кардани ҳамин хусусияти ин се ковоқӣ истифода мешавад.

Ковокии гулӯ пеш аз холигии даҳон ва бинӣ ва баъд аз ковокии ҳалқ қарор гирифтааст (расми 6). Ин ковокӣ ба як конуси кӯтоҳи нисбатан кушод шабоқат дорад. Дар болои ин конус ду сӯроҳӣ мавҷуд аст, ки ба ковокии бинӣ мераванд, вале метавонанд ба воситаи коми нарм (пардачаи ком) пушида шаванд. Қисми мобайнии ин найча, ки оро ҳалқум меноманд, бо холигии даҳон ҳамроҳ аст. Дар қисмати ақиби ин найча мушакҳое дида мешаванд, ки бо кашида шудани худ ҳалқро ба пеш ҳаракат медиҳанд ва овозхоро (масалан, дар забони тоҷикӣ **ъ** ва **х**) ба вучуд меоранд.

Чараёни ҳаво аз ҳалқум гузашта, ба даҳон ва ё ба ковокии бинӣ меояд.

Ковокии даҳон холиғиест, ки аз боло бо ком ва аз поён бо устухони зерин забон, аз пеш бо лабҳо ва аз қафо бо ҳалқум маҳдуд мешавад (расми 6). Нисбат ба ковокии ҳалқу бинӣ холигии даҳон дар овозсозӣ саҳми бештар дорад. Вай маркаст, ки он туйфайли ҳаракатҳои гуногуни забону лабҳо шаклҳои гуногунро мегирад ва дар натиҷа дар роҳи чараёни ҳаво аз шушҳо оянда монеаҳои мухталиф ба вучуд меоянд. Чараёни ҳаво аз ин монеаҳо гузашта шавшуви ба ин ё он овоз хосро ба вучуд меорад.

Дар ковокии даҳон узви аз ҳама мутаҳарриктар забон аст. Забон аз бофтаи мушакҳои сершумор иборат буда, беҳи он бо устухонҳои зерин забон пайваستاаст, вале нӯги он озод мебошад. (Расми 6). Мутаҳаррики забонро бофтаи гиреҳҳои мушакҳо таъмин менамоянд. Онҳо кашида шуда на танҳо тамоми бадани забон, балки қисматҳои гуногуни онро ба ҳаракат медароранд. Бадани забон ва қисматҳои он, дар овозсозӣ саҳм доранд. Аз ҳамин рӯ, забонро дар фонетика ба манзури осон кардани гуруҳбандии овозҳо ба се қисмат: а) пеши забон, б) байни забон ва в) паси забон ҷудо мекунанд, вале ин қор шартӣ буда, асосу аломатҳои физиологӣ (фонетикӣ) надорад.

Марзи болоии ковокии даҳон **ком** аст. (Расми 6). Комро дар фонетика шартан ба ду қисмат ҷудо мекунанд: а) коми саҳт ва б) коми мулоим. Коми саҳт аз милкҳои дандонҳо сар шуда, баробари дандонҳои курсии охирин тамоми мешавад. Коми **нарм** баъд аз коми саҳт сар шуда бо забонча ба охир мерасад.

Забонча аз мушакҳои иборат аст, ки мутаҳаррики онро таъмин менамоянд. Забонча метавонад ду ҳолатро гирад: а) бардошта шавад ва роҳи чараёни ҳаворо ба тарафи ковокии бинӣ бандад ва боиси ба ковокии даҳон дохил шудани чараёни ҳаво ва ҳосилшавини овозҳои ғайридимогӣ (масалан, овозҳои б, и, т, д, в, ф ва ғайра) гардад; ва ё б) фуруварда шуда чараёни ҳаворо ба ковокии бинӣ фириштад ва овозҳои дорон тобиши димоғӣ (овозҳои м ва н)-ро падида орад.

Сарҳади болоӣ ва поёнии ковокии даҳон аз ду тараф бо дандонҳои боло ва поён иҳота шудааст, ки онҳо номутаҳаррик

мебошанд. Решаҳои дандонҳо дар чоҳаҳои устухони зери забон ва ком қарор дошта, ба воситаи милкҳои дандон пушонида шудаанд.

Ковокии даҳон аз тарафи пеш бо лаби боло ва лаби поён (расми 6), ки сарҳади қисми мутаҳарриқи холигии даҳон мебошад, пушида шудааст.

Лабҳо ҳам узви мутаҳаррик мебошанд. Онҳо ба туфайли мушакҳои худ шаклҳои гуногунро гирифта, тобишҳои гуногуни овозҳои лабиро ба вучуд меоранд.

Қовокии бинӣ холиғист, ки баръаксии ковокии даҳон шакли худро тағйир намедихад (расми 6). Дар овозсозӣ иштирок кардан ё накардани он ба вазъияти пардачаи ком вобаста аст: агар пардачаи ком роҳи ҳаворо кушояд, ҳаво ба ковокии бинӣ меояд ва ба девораҳои он молиш хӯрда, овозҳои дорон тобиши димоғӣ (м, н) ҳосил мекунад ва агар пардачаи ком роҳи ҷараёни ҳаворо ба ковокии бинӣ бандад, вай дар овозсозӣ иштирок намекунад.

Узвҳои овозсоз вобаста ба саҳмашон дар ташаккули овозҳо ба ду ғурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) **узвҳои ғаёл** ва б) **узвҳои ғайриғаёл**. Миқдор ва анвои ин узвҳо дар ҳаман забонҳо якхела нест, зеро ҳар як забон дорони системаи овозҳои ба худ хос аст ва ин овозҳо ба воситаи узвҳои гуногун сохта мешаванд.

а) Дар забони тоҷикӣ ба ғурӯҳи якум узвҳои зерин дохил мешаванд; садопардаҳо, деворҳои ҳалқ, коми мулоим бо забонча, забон ва лабҳо. Хусусияти асосии ин узвҳо дар мутаҳарриқии онҳост. Аз ҳамин рӯ онҳо дар ҷараёни овозсозӣ унсурҳои асосӣ мебошанд.

б) Ба ғурӯҳи узвҳои ғайриғаёл коми саҳт, дандонҳо, милкҳои дандонҳо ва ковокии бинӣ дохил мешаванд.

Дар овозсозӣ, чи тавре ки зикр шуд, вазифаи асосӣ ба ӯҳдан узвҳои ғаёл аст. Онҳо туфайли қобилияти мутаҳарриқнашон ҳаракатҳои барои овозсозӣ заруриро анҷом медиҳанд: онҳо метавонанд ба ҳамдигар расанд ё ба узви рӯбарӯи ғайриғаёли худ наздик шаванд ва ё ларзида ҳаракатҳои мураттаби панҷамро ба вучуд оранд. Масалан, нӯги забон метавонад бардошта шавад ва ба дандонҳои боло расад (дар ин маврид ҳамсадоҳои д ва т ҳосил мешавад) ва ё ба онҳо наздик шавад (дар ин маврид фонемаҳои з ва с падида меоянд) ва ғайра.

Дар мавридҳои, ки дар овозсозӣ ду узви муқобили якдигар қарор гирифта иштирок мекунанд (масалан, лабҳо ҳангоми сохта шудани ҳамсадоҳои б, п, м), маъмулан яктои онҳо роли узви ғайриғаёлро иҷро мекунад. Дар забони тоҷикӣ саҳми лаби поён дар овозсозӣ бештар аст.

Ҳамсадоҳо, маъмулан, дар асоси узви ғаёл (махраҷи тавлид) гуруҳбандӣ мешаванд, аммо ба назар гирифтани қори узви ғайриғаёл ин гуруҳбандиро пурратар мекунад.

5. ПОЙГОҲИ ТАЛАФФУЗИ ТОЧИКИ

Ҳар касе, ки бо ду ва ё зиёда забонҳо гап мезанад, нағз медонад, ки ҳангоми суҳбат аз як забон ба забони дигар гузаштан ба душворие бармехӯрад ва ин душворӣ вобаста ба дараҷаи наздик ё дур будани забони дуюм ба забони модарии гуянда камтар ё зиёдтар мешавад. Масъала дар сари он аст, ки гуянда ҳангоми ба забони бегона гап задан ба чои овозҳои ин забон овозҳои забони модариашро талаффуз мекунад. Нуктаи асосӣ он аст, ки гуянда барои гап задан ба забони бегона маҷбур мешавад, ки ҳолату вазъияти узвҳои гуфторро, ки барои забони модарӣ хос аст, тағйир диҳад, онҳоро барои талаффузи овозҳо, ҳичоҳо, зада ва ибораҳои забони бегона омодаю мувофиқ созад. **Пойгоҳи овозсозӣ гуфта низом, ҳолату вазъият, кори узвҳои гуфтор ва малакаҳои талаффузро мегуянд, ки барои соҳибони як чамъияти забонӣ хос аст.** Пойгоҳи овозсозӣ ҳодисаи модарзод ва физиологӣ анатомӣ нест. Низоми кори узвҳои нутқ ва малакаҳои талаффузи ин ё он забон категорияи таърихӣ мебошад ва дар чамъияти муайяни забонӣ пайдо шуда, тадричан баробари инкишофи чамъият ва сохти овозии забон инкишоф ёфта, аз насл ба насл гузашта, рафта-рафта соддатару суфтатар шуда, аз «талаффузи номуназзами овозҳои чудогона» ба талаффузи муназзаму мураттаби системаи муайяни овозҳо табдил меёбад ва дар ҳамаи чамъияти забонӣ мустақкам мегардад. Аз ҳамин ру бо вучуди умумияти сохти физиологӣ узвҳои нутқи ирқҳои гуногун ҳар як халқ дастгоҳи овозсозии ба худ хос дорад ва бо хусусиятҳои он аз забонҳои дигар фарқ мекунад. Аз ҳамин сабаб бояд хусусиятҳои дастгоҳи овозсозии ҳар як забон ба таври алоҳида омӯхта шавад.

Дастгоҳи овозсозии забон ба сохтмони фонологии забон алоқаманд ва ҳатто вобаста бошад ҳам, хусусиятҳои он ба сохти фонематикӣ вобаста нест, зеро истифодаи ин ё он ҳолати узвҳои гуфтор ба мавҷуд будан ё набудани ин ё он фонема ва тазодҳои фонематикӣ вобаста бошад ҳам, дастгоҳи овозсозӣ хоси талаффуз аст. Масалан, дар системаи фонемаҳои забони тоҷикӣ фонемаи (I) мавҷуд нест, вале имконияти ҳамкориҳои пардаҷаи ком ва узвҳои дигар мавҷуд аст ва аз ҳамин ру, пайдоиши ин овоз (ŋ) дар калимаҳои санг, ранг, ҷанг ва ғайра имконпазир аст.

Омӯзиши дастгоҳи овозсозӣ барои омӯзиши талаффузи дурусти овозҳо, таркибҳои гуногуни онҳо, дикция, ҳулоса барои аз бар кардани нутқи буррою расо аҳамияти калон дорад.

Тавре ки зикр шуд, дастгоҳи овозсозии ҳар як забон хусусияти ба худ хос дорад ва ба воситаи он аз забонҳои дигар фарқ мекунад. Ҳангоми омӯзиши сохти овозии забони бегона ба назар гирифтани ин хусусиятҳо зарур аст.

Хусусиятҳои дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ ҳанӯз таҳқиқ нашудаанд. Ҳамчун маълумоти муқаддимоти хусусиятҳои зерини онро метавон кайд кард.

1. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ кори сарфаҷӯнаи он аст. Дастгоҳи овозсозии инсон кодир аст, то сад овоз созад. Аммо дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ танҳо сӣ овоз месозад, ки онҳо дар ҳамнишиниҳои гуногун таркиби овозии воҳидҳои микдоран номаҳдуди забонӣ: морфема, калима, ибора ва ҷумлаҳо месозанд.

2. Хусусияти дигари дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ он аст, ки аксарияти овозҳои забони тоҷикӣ дар қисми пеши забон сохта мешаванд. Аз сӣ фонемаи забони тоҷикӣ бист фонема (66 фоиз) дар қисми пеши забон ташкил мешаванд. Танҳо даҳ фонема: садонокҳои у, ў, о ва ҳамсадоҳои г, к, х, ғ, қ, ъ, ҳ (37 фоиз) дар қисми қафои забон сохта мешавад. Агар танҳо ҳамсадоҳо ба назар гирем, ин фарқият боз барҷастатар мешавад: аз 24 ҳамсадо танҳо ҳафт ҳамсадо (29 фоиз) дар қисми қафои забон сохта мешаванд. Ҳабаҳ фонемаи дигар (71 фоиз) дар қисми пеши забон воқеъ мегардад. Забони тоҷикӣ бо ин хусусияташ аз забонҳои дигар (масалан, забони озарӣ ва дигар забонҳои туркӣ) фарқ мекунад.

3. Хусусияти сеюми дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ он аст, ки дар сохтани овозҳо ду узви овозсоз: забон ва садопардаҳо бисёр фаъол мебошанд. Бар акси баъзе забонҳо (масалан, забонҳои финоугорӣ, ки ҳамсадоҳои чарангдор надоранд ва аз ҳамин рӯ кори садопардаҳо маҳдуд аст). Дар забони тоҷикӣ аз сӣ фонема садопардаҳо дар талаффузи бист фонема (66 фоиз) кор мекунад ва фақат дар талаффузи даҳ фонема: (п, т, к, х, ъ, ч, ф, с, ш, х) иштирок намекунад. Ин фаъолияти садопардаҳо яке аз хусусиятҳои хоси сохти овозии забони тоҷикӣ — хусусияти мусикавӣ — хушовозию хушоҳангии онро таъмин менамояд.

Забон ҳам дар сохтани фонемаҳо бисёр фаъол аст. Вай ё бевосита ҳамчун узви фаъол ва ё дар якҷоягии бо узвҳои дигар (ҳамчун узви ғайрифаъол) дар сохтани аксарияти фонемаҳои забони тоҷикӣ иштирок мекунад. Аз сӣ фонемаи забони тоҷикӣ бисту се тояш (17 ҳамсадо ва 6 садонок) ба восита ё бо иштироки забон сохта мешаванд.

4. Яке аз хусусиятҳои дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ баръакси баъзе забонҳо (масалан, баръакси забони русӣ) иштирок кардани ҳалқ дар овозсозӣ мебошад. Қори ҳалқ дар ин маврид маҳдуд бошад ҳам, ба воситаи он ду фонемаи забони тоҷикӣ ъ ва х сохта мешаванд.

5. Хусусияти дигари дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ сушт ва нарми талаффузи овозҳо мебошад. Ин хусусияти дастгоҳи овозсозии тоҷикӣ гоҳо боиси он мешавад, ки овозҳои забони тоҷикиро намояндагони забонҳои дигар ҳамчун овозҳои нарм

(комӣ) дарк мекунад. Беҳуда нест, ки фонемаҳои д ва г-ро дар калимаҳои **душанбе** ва **гул** русҳо ҳамчун овозҳои нарм дарк карда, ба шакли (дюшанбе) ва (гюл) талаффуз мекунад.

Б. ЧИҲАТИ АКУСТИКӢ

1. МАҲҶУМИ ОВОЗ

Овозҳои нутқи мо мисли овозҳои дигари табиат (масалан, садои рубоб, раъду барқ, ғул-ғулаи кӯчаҳои шаҳр) ҳодисаҳои физикӣ мебошанд. Овозҳо дар натиҷаи таъсири як ҷисм ба ҷисми дигар, дар натиҷаи ҳаракати ягон ҷисм падида меоянд ва тавассути ҳавои атроф паҳн мешаванд. Овози дар натиҷаи ҳаракати ин ё он ҷисм пайдошуда ҳавои атрофро бурӯда мегузарад ва ин боиси таъсири фишори ҳавои атроф, сабаби фишурдашавӣ ва сустшавии муҳити атроф мегардад. Ҳамин таъсири фишори ҳавои атрофро ҳангоми онро бурӯда гузаштани овоз **фишори овозӣ** мегӯянд. Фишори овозиро бо паскалҳо/Ра чен мекунад. Фишори овозии қобили дарки инсон ба $20-25 \cdot 10^6$ Ра баробар аст, аммо дар нутқ маҳдудтар, ба $2 \cdot 10^3-2 \cdot 10^6$ Ра баробар мешавад.

Фишурдашавию сустшавии фишори ҳавои атроф ҳангоми аз он гузаштани овоз мавҷеро ба вучуд меорад, ки онро мавҷи **овозӣ** меноманд. Мавҷи овозӣ ба василаи фишурдашавию сустшавии фишори ҳаво аз як мавҷ ба мавҷи дигар, аз мавҷи (қабати) наздиктар ба мавҷи (қабати) дуртари ҳаво дода мешавад, ки дар натиҷаи ин силсилаи мавҷҳои овозӣ ба вучуд меоянд. Овозҳои нутқ, ки дар натиҷаи ҳаракати (қори) узвҳои овозсози мо падида меоянд, низ тавассути ҳамин мавҷҳои ҳаво паҳн шуда, ба гӯши мо мерасанд. Суръати паҳншавии овоз, пеш аз ҳама, ба қувваи овоз, инчунин ба шароити обу ҳаво (ҳарорати ҳаво, рутубат, самти ҳаракати шамол ва ғ.) вобастагӣ дорад. Суръати паҳншавии овоз дар ҳавои дорон ҳарорати 1°C ба 331 миллиметр дар сония баробар аст, вале вобаста ба шароити обу ҳаво суръати он метавонад тағйир ёбад.

Овозҳо дар натиҷаи ду ҳел ҳаракати лапишӣ ба вучуд меоянд: лапишҳое, ки давомнокии яқхела доранд (лапишҳои мудаввар ё муназзам) ва лапишҳое, ки давомнокии гуногун доранд (лапишҳои ғайримудаввар ё номуназзам).

Овозҳое, ки дар натиҷаи лапишҳои мудаввар пайдо мешаванд, **лаҳнҳои мусиқӣ** ё **лаҳн** ва овозҳое, ки аз лапишҳои номуназзам падида меоянд, **шавшув** номида мешаванд.

Дар забон ҳар ду навъи овоз дида мешавад. Лаҳнҳо садоннокҳо ва шавшувҳо ҳамсадоҳоро ба вучуд меоранд. Манбаи пайдоиши лаҳнҳо (садоҳо) садонардаҳо мебошанд, ки ба таври муназзаму мудаввар ҳаракат мекунад. Шавшуви барои ҳамсадоҳо хосро менамояд ба амал меорад, ки ба воситаи ягон

узви мутахаррик (лабҳо, забон ва ғ.) дар роҳи маҷрон ҷараёни ҳаво ба вучуд оварда мешавад.

Лапишҳои овозӣ дорон хусусиятҳои хоси физикӣ мебошанд. Ҳар як ҳодисаи овозӣ дар замону муҳлати муайян амал мекунад ва чун ҳодисаи физикӣ дорон зудии ба худ хос буда, бо қувваи муайян паҳн мешавад ва бо сифати худ аз овозҳои дигари ҳамчинсаш фарқ мекунад. Ин чор унсурҳои овоз, ки бо тартиб дарозӣ, лаҳн, қувва ва спектр номида мешаванд, ҳамнисбатҳои объективии овозҳо мебошанд. Ҳамнисбатҳои объективии овозҳои дастгоҳи шунавоии инсон дар шакли тамдид, лаҳннокӣ, қувватнокӣ ва танин (ҳамнисбатҳои субъективӣ) дарк мекунад.

Аммо бояд дар хотир дошт, ки бо вучуди таносуби байни хусусиятҳои зикршуда дар байни хусусиятҳои физикӣ овозҳо ва ҳамнисбатҳои субъективӣ онҳо ҳамеша мувофиқати том мушоҳида намешавад. Ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои физикӣ овозҳо ин ҳолат бояд ба эътибор гирифта шавад. Хусусиятҳои физикӣ овоз дар поён мухтасар баён мешаванд.

2. ЗАМОНИ ТАЛАФФУЗ ВА ТАМДИДИ ОВОЗ

Овозҳои нутқ мисли ҳар овози дигари табиат дар замони муайян воқеъ мегарданд. Вақте, ки дар сохтани овоз сарф мешавад, тамдиди (дарозии) овоз номида мешавад. Тамдиди овоз ба воситаи аз ҳазор як ҳиссаи сония — миллисонияҳо (ихтисоран мс) чен карда мешавад.

Тамдиди овозҳои нутқ, ҳудуди муайяни дарк доранд, ки ба воситаи таҷрибаҳои озмоншгоҳӣ таъин карда шудааст: ҳадди поёнии дарки овоз ба 30—50 мо ва ҳадди болоӣ ба 300—400 мс баробар аст.

Агар тамдиди овоз аз 30—50 мс камтар бошад, овоз қобили дарки инсон нест, вале асбобҳои махсус онро сабт мекунанд. Агар дар тавлиди овоз аз 300—400 мо вақт бештар сарф шавад, овози алоҳида ба силсилаи муттасили овозӣ табдил меёбад.

Тамдиди овоз воситаи муҳими низоми фонологии забон аст. Вай метавонад дар системаи фонологии забон вазифаҳои гуногун (барои фарқ кардани овозҳои дарозу кӯтоҳ, ҳичои заданок аз беадаҳо, таҷзияи ҷараёни нутқ ва ташкили оҳангии гуфтор ва ғайра) истифода шавад. Аммо саҳми тамдид дар системаи фонологии ҳамаи забонҳо як хел нест. Масалан, тамдиди сандокҳо дар забони англисӣ яке аз нишондодҳои тафриқии системаи вокализм ҳисоб мешавад, аммо дар забони тоҷикӣ чунин хусусият надорад.

Тамдид дар давраҳои пешинаи инкишофи забони тоҷикӣ арзиши муҳими фонологӣ дошта, вазифаи фонемафарқкуниро

ичро мекардааст (а:а, и, у:, у ва ғ), вале имрӯз ин вази фаро аз даст додааст ва барои фарқ кардани садонокҳои устувор аз ноустувор истифода мешавад. Арзиши фонологии тамдидро системаи овозии забони алоҳида муайян менамояд.

3. ЗУДИИ ЛАПИШ ВА БАЛАНДИИ ОВОЗ

Зудии лапиши ин ё он ҳисм, ки мо инро дар шакли баландии овоз мешунавем, ба вазни ҳисм мутаносиби чаппа ва ба қувваи таҳрики он мутаносиби роста мебошад: вазни ҳисм ҳар қадар зиёд ва қобилияти қувваи таҳрики он ҳар қадар кам бошад, миқдори лапишҳо дар як воҳиди вақт (сония) ҳамчун дараҷа кам ва овози ҳосилшуда ҳамон дараҷа паст мешавад ва баръакс, вазни ҳисм ҳар қадар кам ва қувваи таҳрики он ҳар қадар зиёд бошад, миқдори лапишҳо ҳамон андоза зиёд ва овози ҳосилшуда ҳамон дараҷа баланд мешавад¹.

Вобаста ба суръати ҳаракат (лапишҳо) овозҳои ҳосилшуда дорон зудихон гуногун мешаванд. Аз лапишҳои оҳиста овозҳои дорон зудии камтар ва аз лапишҳои босуръат овозҳои дорон зудихон бештар падида меоянд. Барои чен кардани зудии овоз, пеш аз ҳама, миқдори ҳаракатҳои (лапиши) ҳисми овозсоз (тори рубоб) дар як сония муайян карда мешавад. Воҳиди ченаки зудӣ герц (ихтисори гц) қабул шудааст. Як герц ба як ҳаракати дутарафӣ пурраи ҳисм дар як сония баробар аст.

Овозҳое, ки дорон зудии кам ҳастанд, ҳамчун овозҳои паст ва овозҳое, ки зудии зиёд доранд, чун овозҳои баланд дарк мешаванд. Бо вучуди вобастагии баландии овоз (қиҳати субъективӣ) ба зудии лапиши ҳисм (қиҳати объективӣ) қиҳати субъективии овоз бо хусусиятҳои объективии он ҳамеша мувофиқати пурра мушоҳида намешавад ва афзоиши зудии лапиш (масалан, ду баробар) баландии овозро ҳамон дараҷа намеафзояд. Масалан, агар ду овози дорон 1000 гц ва 100 гцро гирем, овози якум нисбат ба овози дуюм пасттар дарк мешавад, аммо (мувофиқи хусусияти объективии он) даҳ баробар не, балки панҷ баробар ва ғайра.

Баландии овоз худуди дарк дорад, ки он ба 16.20.000 гц баробар аст. Овозҳое, ки аз 16 гц зудии камтар, доранд, **инфраовоз** ва овозҳое, ки дорон зудии аз 20.000 гц бештар мебошанд, **ультраовоз** ном доранд. Ин овозҳо аҳамияти забоншиносӣ надоранд ва дар фонетика омӯхта намешаванд.

¹ Сабаби пастии овози мардҳо нисбат ба занҳо низ дар ҳамин аст: садопардаҳои мардҳо нисбат ба садопардаҳои занҳо ғафстару дарозтар мебошанд ва аз ҳамин рӯ, қобилияти таҳрики садопардаҳои мардҳо нисбат ба садопардаҳои занҳо камтар аст.

4. ҚУВВАИ ТАЛЛАФУЗ ВА САХТИИ ОВОЗ

Қувва (интенсивӣ) ба доманаи лапиши ҷисми ҳаракаткунанда (тори рубоб), ки сабаби таъбири фишори ҳавои атроф мешавад, вобаста мебошад. Барои мисол тори рубобро мегишем. Агар тори рубобро ба ҳаракат дарорем, вай аз нуқтаи оромӣ ба ду тараф: чап ва рост ҳаракат мекунад; вай аз нуқтаи оромӣ ба нуқтаи охири тарафи рост (ё чап) омада, лаҳзае таваккуф мекунад ва баъд ба тарафи чап (ё рост) бармегардад. Суръати он то нуқтаи оромӣ (марказӣ) тадриҷан афзоиш ва аз нуқтаи марказӣ то нуқтаи чап (ё рост) рафта-рафта коҳиш меёбад ва ғайра. Фосилаи лапиши тору рубоб аз нуқтаи марказӣ то охири яке аз тарафҳо (чап ё рост) доманаи лапиш (ё доманаи ҳаракат) номида мешавад. Доманаи ҳаракатро мо ҳамеша дида метавонем: доманаи лапиши санги соати деворӣ, сими телефон, шохи дарахт ва ғайра.

Вале ҳаракати тори рубоб беохир нест. Вай охири охирон аз ҳаракат мемонад. Сабаби ин он аст, ки тори рубоб ҳангоми ҳаракат хаворо бурида, ба муқобилияти он дучор мешавад ва бинобар ҳамин овози дар натиҷаи ҳаракати ҷисм ҳосилшуда (тори рубоб) дорои фишори муайян мебошад. Фишори овозӣ мисли ҳамагуна фишор ба воситаи қувва нисбат ба масоҳат чен карда мешавад.

Қувватнокии овозро мо дар шакли сахтии (баландии) овоз дарк мекунем: афзоиши фишори овозӣ сахтии (баландии) овозро зиёд ва коҳиши он сахтии овозро кам мекунад. Дар сӯҳбати маъмулии дорои баландии миёна фишори овозӣ ба 1 дин¹ дар 1 см² баробар аст.¹ Қувватнокӣ гуфта тавонро (энергияро)-еро меғӯянд, ки дар як сония аз як сантиметр мураббаъ ба тарафи паҳншавии мавҷҳо ба таври перпендикуляр мегузарад. Қувватнокӣ ба доманаи лапиши ҷисм (тори рубоб) вобаста аст: доманаи лапиш ҳар қадар калон бошад, қувватнокии он ҳамон дараҷа зиёд аст ва баръакс. Вобастагии байни қувватнокӣ ва сахтии овоз ба воситаи лаҳнокӣ муайян карда мешавад. Овозҳои дорои қувватнокии яххела, вале аз назари лаҳнокии гуногун метавонанд ҳамчун овозҳои дорои сахтии гуногун дарк шаванд.

Ҳамаи ҷисмҳои, ки ҳаракат мекунанд, овоз ба вучуд меорад, вале дастгоҳи шунавоии инсон ҳамаи ин овозҳоро дарк намекунад. Аз ҳамин сабаб аз рӯи таъсири овозҳои дорои қувваи гуногун худудҳои шунавоии овозро муайян мекунанд. Ҳудуди шунавоии овоз гуфта миқдори фишори овозиеро меғӯянд, ки ба зӯр шунида мешавад ва дар сурати камтар шудани он овоз бартамом дарк намешавад. Агар фишори овоз тадриҷан зиёд шавад, сахтии овоз ҳам то дараҷае меафзояд, ки ғӯш

¹ Дин — воҳиди қувваеро меғӯянд, ки ба ҷисми дорои вазни 1 гр. 1 см² суръат мебахшад. Фишор ба воситаи дин/см² чен карда мешавад.

эҳсоси дардро мекунад ва мо овозро намешунавем. Ин ҳадди шунавоиро ҳадди болои дарк ё ҳадди эҳсоси дарк мегӯянд.

Барои чен кардани дараҷаи қувватнокии овоз шартан ба ҷои сатҳи сифр қуввае қабул карда мешавад, ки дар сатҳи шунавоӣ ба зудии 1000 гц баробар аст. Воҳиди ченаки сатҳи қувваи овоз децибел (дб) қабул шудааст. Сахтии овозро ба таври объективӣ чен кардан мумкин нест ва аз ҳамин ру, онро алоқамандона бо қувва чен мекунанд. Чадвали дараҷаи сахтии овоз барои зудии 1000 гц, ки дар он дараҷаи сахтии овоз ба дараҷаи қувватнокии он шартан баробар доништа шудааст, сохта шудааст. Барои зудихои дигар дараҷаи сахтӣ ва қувватнокии овоз фарқ мекунанд. Овозҳои нутқи мо дар ҳудуди зудихои аз 100 гц то 8000 гц қарор мегиранд. Дар ин зудихо дар байни дараҷаи сахтӣ ва қувватнокии овоз фарқияти калоне мушоҳида намешавад. Барои мисол хусусиятҳои микдории баъзе овозҳоро меорем: ҳадди шунавоӣ — 0 дб, садои соати дастӣ — 2 дб, нутқи беовоз — 40 дб, нутқи нимовоза — 60 дб, нутқи саҳт — 80 дб, оркестри симфонӣ — 100—110 дб, ҳадди эҳсосӣ — 130 дб.

Қувватнокии овоз барои забон аҳамияти калон дорад: аввал ин, ки бурроӣ ва равшанию возеҳии нутқ ва дарки онро таъмин мекунад; сониян, қувватнокӣ асоси фонетикӣ яке аз типҳои маъмули зада-задаи қуввагӣ мебошад ва, ниҳоят, он дар ташаккули фонетикӣ воҳидҳои аз калима калонтар иштирок менамояд.

4. СОХТМОНИ ФОРМАНТӢ ВА ТАНИНИ ОВОЗ

Овозҳои нутқ мисли овозҳои дигари табиат ва лиҳози физикӣ соф нестанд. Онҳо одатан ҳамроҳи «шариконашон» — овозҳои иловагӣ мебошанд. Пайдоиши ин овозҳои иловагӣ сабабҳои гуногун дорад.

Яке аз сабабҳои пайдоиши ин овозҳо ҳаракати мураккаби қисми овозсоз (тори рубоб, садопардаҳо ва ғ.) мебошад. Барои мисол боз рубобро мегирем. Ҳангоми ба ҳаракат даровардани тори рубоб на танҳо тамоми тор, балки ними он, сеяки он, чорьяки он ва ғ. ҳаракат мекунад, вале ҳаракати ин қисмҳои тори рубоб як хела нест. Ҳаракати тори рубоб дорои зудии аз ҳама камтар ва овозе, ки он ҳосил мекунад, овози аз ҳама пастрар аст. Ин зудӣ зудии асосӣ ё зудии манбаъ ва овозе, ки ҳосил мешавад, лаҳни асосӣ ном дорад. Зудии лапиши қисмҳои тори рубоб баробар нисбат ба зудии тамоми тор зиёд мебошад: масалан, агар зудии лапиши тамоми тори рубоб бист бор дар сония (гц) қабул шавад, зудии ними он 40 гц, сеяки он 60 гц ва чорьяки он 80 гц хоҳад буд.

Садохое, ки ларзиши ин қисмҳои тори рубоб ҳосил мешаванд, лаҳнҳои иловагӣ ё ҳамроҳони лаҳни асосӣ номида мешаванд. Садопардаҳо, ки воситаи асосии садосозӣ мебошад, мисли тори

рубоб ҳаракати мураккабро анҷом медиҳанд, ки дар натиҷаи он овози мураккаб (садо) ҳосил мешавад. Сифати овозро лаҳни асосӣ муайян мекунад. Лаҳнҳои иловагӣ ба овози ҳосилшуда тобишҳои гуногун мебахшанд. Лаҳнҳои иловагӣ алоҳида вучуд надоранд. Онҳо ҳамеша бо лаҳни асосӣ омада, онро ҳамроҳӣ мекунанд. Истилоҳи «лаҳни иловагӣ» низ ҳамин хусусияти онҳоро далоят мекунад.

Сабаби дигари пайдоиши овозҳои иловагӣ ҳодисаи резонанс мебошад. Дар боло қайд шуд, ки овоз аз ҳаракати ҷисмҳои гуногун пайдо мешавад. Масалан, ҳаракати сутунҳои ҳаво дар лулаҳо (трубаҳо) ё ҳаракати ҳавои дохили ин ё он зарф метавонанд овоз ба вучуд оранд. Ҳавои дохили зарф зудии ба худ хос дорад. Агар ба зарф ҷисми садодихандае ё овозе ворид шавад ва зудии ларзиши он ба зудии лапиши ҳавои дохили зарф баробар бошад, овози асосӣ тақвият пайдо карда баландтар мешавад, зеро баробари ворид шудани ҷисми садодиханда (садо) ҳавои зарф бо зудии худ ба ҳаракат меояд ва баландии овози авваларо афзоиш мебахшад. Ҳамин гуна холигиҳо резонатор ва овозе, ки резонатор илова мекунад, резонанс номида мешавад.

Баландии лаҳни асосии резонатор ба ҳаҷм ва шакли андозаи он вобаста аст. Ҳаҷми резонатор ҳар қадар калон бошад, лаҳни он ҳамон андоза пасттар мешавад ва баръакс.

Ҳодисаи резонанс дар тарҳрезии бисёр асбобҳои мусиқӣ (дуртор, рубоб, тор, гижжак ва ғайра) ба назар гирифта шудааст. Қосаи ин асбобҳо вазифаи резонаторро адо мекунад. Зудии ҳавои дохили онҳо ба зудии овози торҳояшон ҳамроҳ шуда, онро тақвият медиҳад, ба онҳо вобаста ба ҳаҷму шаклаш танини гуногун мебахшад. Дар дастгоҳи гуфтори одам холигии даҳон, бинӣ ва ҳалқ системаи мураккаби резонаторҳоро ба вучуд меоранд. Туфайли ҳаракатҳои гуногуни узвҳои нутқ (лабҳо, забон, пардачаи ком ва ғайра) шакл ва ҳаҷми резонаторҳо (гоҳе қобилияти мутаҳаррукии деворҳои онҳо) овозҳои мухталифи нутқи мо бо хусусиятҳои гуногунашон ба вучуд меояд. Овозҳои сифатан гуногуни нутқи мо маҳз ба ҳамин восита пайдо мешаванд.

Зудии резонатор метавонад, ё лаҳни асосӣ ё яке аз лаҳнҳои иловагиро тақвият диҳад. Агар яке аз лаҳнҳои иловагӣ тақвият пайдо кунад, овоз танини махсус мегирад, зеро дар ҷунин овоз маъмулан лаҳни асосӣ аз лаҳни иловагии тақвиятёфта баландтар садо медиҳанд. Сабаби ин ҳодиса он аст, ки баландии лаҳни асосӣ ба қувватнокӣ вобастааст. Зудии лаҳни иловагӣ ҳар қадар зиёд бошад, қувватнокии он ҳамон қадар кам аст ва баръакс. Таносуби лаҳни асосию лаҳнҳои иловагӣ нисбат ба интенсивӣ (қувва) дар тӯли талаффузи овоз як хел нест. Вобаста ба ҳаҷми резонатор дар баъзе қисматҳои овоз баъзе зудихо тақвият пайдо кунанд, дар ноҳияҳои дигари он ин зудихо суст шуда, зудихон дигар қувват мегирад. Но-

ҳияи тақвиятьёфтаи зудихон (мутамааркази энергияи) овоз форманта ном дорад.

Мутахассисон дар масъалаи миқдори формантаҳои овозҳои нутқи фикри гуногун доранд, вале аксарияти донишмандони ин соҳа ақида доранд, ки ҳангоми таҳқиқи овозҳои нутқи чор формантаи аввал ба بازار ғирифта шаванд, ки аз онҳо барои фарқ кардани овозҳо ду формантаи аввал муҳимтар мебошанд. Формантаҳо бо ҳарфи лотинии F, шумораҳои тартибии онҳо бо ҳарфҳои румӣ F₁, F₂, F₃ (формантаи якум, формантаи дуум, формантаи сеум ва ғайра) ифода карда мешаванд. Агар сухан дар бораи зудии ин ё он форманта равад, адади мувофиқи арабиро истифода карда, онро дар тарафи рост, аз поёни ҳарфи лотинӣ менависанд: F₁, F₂, F₃, F₄ ва ғайра. Ифодаи F₈ маънои «зудии форманти дуум»-ро дорад. Шуморагузори формантаҳо мувофиқан ба дараҷа ва тартиби афзоиши зудихон онҳо сурат мегирад. Зудии формантаҳои овозҳоро шакли ҳаҷми маҷрои нутқи муайян мекунад. Хусусиятҳои манбаи овоз (узвӣ асосии овозсоз) ба зудии формантаҳои овозҳои нутқи таъсир намерасонад. Новобастагии хусусиятҳои резонансии овоз яке аз нуқтаҳои муҳими назарияи акустикии тавлиди нутқи фонетикаи муосир мебошад. Миқдори формантаҳо аз ҷойгиршавии онҳо дар спектри овоз ба ковоқиҳои резонаторӣ вобастагӣ дошта бошад ҳам, формантаҳоро натиҷаи кори ин ё он резонатор дониста, онро бартамом ба резонатори мувофиқ нисбат додан лозим нест. Дар байни миқдору тарзи ҷойгиршавии формантаҳо ва шакли ҳаҷми ковоқи овозсоз муносибати мураккабтар мушоҳида мешавад. Бо вучуди ин мутахассисон баъзе алоқамандии зудихон формантаҳои садонокҳоро бо хусусиятҳои тавлиди онҳо қайд мекунад: F₁ ба дараҷаи бастагӣ ва F₂ ба дараҷаи моилии овоз ба пеш вобастагӣ дорад; овозҳои бастан (И), (У) дорои зудии бештари F₁ буда, овозҳои қатори пеш (и, э) ба зудии баландтарини F₂ молик мебошанд. Лабишудагии садонокҳо ҳамаи зудихон формантаҳоро кам мекунад.

Формантаҳо дар таркиби овозҳо муносибати гуногун ва низоми муайяни ҷойгиршавӣ доранд. Миқдори муайяни формантаҳо ва таркибу таносуби ҷойгиршавии онҳоро дар таркиби овоз сохти формантии овоз меноманд. Сохти формантии спектри овозро ба вучуд меорад. Спектр яке аз хусусиятҳои муҳими овоз мебошад. Таҳлилу омӯзиши спектралӣ нутқи, ки имконияти ба қисмҳои (зудихон) гуногун ҷудо карда, таҳқиқи мушоҳидани овози алоҳидаро фароҳам овард, яке аз муваффақиятҳои назарраси асри мо дар таҳқиқи нутқи овозӣ мебошад. Восити асосии таҷзия ва таҳлили овози алоҳида ва порчаҳои овозии аз он калонтар (ҳичо, синтагма, фраза) дастгоҳҳои навъи спектрограф ва сонограф мебошанд, ки мо дар фаслҳои пешина бо онҳо шинос шудем.

Миқдори формантаҳои овоз ва зудихон онҳо танини овозро муайян мекунад, ки мо онро дар шакли тобишҳои гуногуни

овозӣ душвор аст. Муайян намудани миқдори фонемаҳо ва вобаста ба ҳамин масъалаи чудо кардани овозҳои алоҳида зарурати таҷзияи чараёни нутқро пеш меорад.

Занҷири овозро бо кадом роҳ ва дар асоси кадом меъёрҳо ба овозҳои алоҳида таҷзия кардан мумкин аст?

Чудо кардани овозҳои алоҳида дар чараёни нутқ барои соҳибони забон як масъалаи бисёр осон ба назар расад ҳам, аз лиҳози забоншиносӣ яке аз масъалаҳои душвортарин ҳисоб мешавад. Бехуда нест, ки ин масъала бо вучуди таърихи дуру дарозаш дар забоншиносӣ ҳалли ягона надорад ва забоншиносон ба пурсиши зикршуда ҷавобҳои гуногун додаанд.

Баъзе забоншиносон тақтӣ чараёни нутқро ба овозҳои алоҳида имконнопазир донистаанд (Томсон А. И., Панкочелли — Кальция). Дигарон роҳи ҳалли ин масъаларо дар вазъият ва кори узвҳои нутқ ҷустуҷӯӣ кардаанд ва гуруҳи сеюми донишмандон кӯшиш кардаанд ин масъаларо аз рӯи фарқият ва монандии унсурҳои занҷири гуфтор ҳал кунанд (Н. С. Трубецкой) ва ғ. Таҳқиқи нутқи овозӣ забоншиносони дигар (Э. С. Скрипчур, П. Манцерат ва диг.)-ро ҳатто ба ҳулосае овард, ки овози алоҳида, ҳичо, тақт барин мафҳумҳо дар амал вучуд надоранд ва вазифаи фонетика иборат аз он аст, ки дар асоси маълумотҳои фонетикаи озмунӣ мафҳумҳои нави воқеӣ созад.

Мутолиаи озмоишгоҳию лингвистии чараёни нутқ нишон медиҳад, ки нутқи овозиро аз нуктаи назари акустикӣ ва аз рӯи вазъият ва кори узвҳои нутқ таҷзия кардан мумкин нест. Аз нуктаи назари кори узвҳои нутқ мушкилии бартарафнашаванда дар он аст, ки узвҳои нутқ овозҳои таркиби, ин ё он калимаро ба тартиб ва чудо-чудо намесозанд. Ҳангоми талаффузи калимаҳо (масалан, калимаи сунбул) ҳамаи узвҳо (шушҳо, садопардаҳо, ҳалқ, пардачан ком, забон ва лабҳо) ҳамзамон кор мекунанд ва агар мо кори ҳар кадоми онҳоро пайҳам нависем, маҷмӯи онҳо ба миқдори фонемаҳои таркиби калимаҳо (дар ин маврид ба миқдори фонемаҳои калимаи сунбул) баробар намеояд. Гап дар сари он аст, ки ҳангоми овозсозӣ ҳаракати як узв тавлиди овози ҳамсоҷро низ дарбар мегирад, мепӯшопад. Масалан, ҳангоми талаффузи калимаи сунбул лабҳо барои талаффуз кардани у ҳанӯз ҳангоми тавлиди с омода мешаванд ва шакли даркорино мегирад ва ҳамин кор дар мавриди овозҳои дигар ин калима низ мушоҳида мешавад.

Дар тақтӣ акустикӣ мушкилоти бештар аст. Аввал, ин ки занҷири овозӣ аз назари акустикӣ як силсилаи овозии муттасил аст. Сониян, овозҳо дар тӯли тавлиди худ аз диди акустикӣ яксонӣ яқнавохт нестанд. Аз ҳамин рӯ, чараёни овозиро бо ягон восита (масалан, дар осциллограмма ё спектрограмма) ба унсурҳои акустикӣ тақсим кунем ҳам, ин порчаҳои тақсимшуда ба овозҳои нутқ баробару мувофиқ намеояд. Тақтӣ занҷири овозӣ ҳодисаи физикӣ ва физиологӣ нест ва аз ҳамин

сабаб онро аз нуктаи назари физика ва физиология ҳал на-
мудан номумкин аст. Масъалаи таҷзияи ҷараёни нутқ бо роҳи
забоншиносӣ ва алоқамандона бо маъно ҳал мешавад. Таҷзияи
ягон гуфтор ба воҳидҳои маънодор: морфема, калима, синтаг-
ма ва ғайра кори душворе нест, зеро дар ин маврид мо бо во-
ҳидҳои маънодор сару кор дорем. Чунин воҳидҳо дар асоси
маъно (лексикӣ ва грамматикӣ) ва вазифаи морфологию син-
таксиснашон ҷудо мешаванд. Ҷудо кардани ин воҳидҳо бо ра-
виши маъмули таҳлили забоншиносӣ (лексикӣ, морфологӣ ва
синтаксисӣ) воқеъ мегардад. Ҳангоми ҷудо кардани овозҳо мо
бо воҳидҳои сару кор дорем, ки аз маъно маҳрум мебошанд.
Бо вуҷуди ин овозҳо ҳам аз ҳамдигар маҳз ба воситаи маъно
ва марзи морфологӣ ҷудо мешаванд. Ин кор ба туфайли он
имконпазир мегардад, ки овозҳо қобилияти ба маъно алоқа-
манд шудан доранд. «...чизи асосӣ дар тақтеи ҷараёни нутқ
ба овозҳои алоҳида, — менависад Л. Р. Зиндер, — имконияти
бо маъно алоқаманд будани овозҳо мебошад».

Ин алоқамандии овозҳо бо маъно бевосита нест ва дар мав-
ридҳои ба сифати воҳидҳои маънодори забон — морфема, калима
ва ҷумла истифода шудани онҳо воқеъ мегардад. Қобилияти
ба сифати воҳиди маънодор истифода шудан имконият меди-
ҳад, ки мо овозҳоро дар аввал ҳамчун воҳиди маънодор, ҳам-
чун морфема, калима ва ғ. ба воситаи маъно ва сарҳади онҳо
ҷудо кунем. Масалан, ба туфайли он, ки садонокҳои тоҷикии
а, у, о, и ба сифати морфемаҳо (даста, китобу ..., даводав,
гули...) истифода мешаванд, мо ба воситаи маъно ва марзи
ин морфемаҳо онҳоро аз фонемаҳои (морфемаҳои) дигар ҷудо
мекунем: даст-а, китоб-у, дав-о-дав, гул-и. Ҳангоми ҷудо кар-
дани ҳамсадоҳо низ ба мо сарҳади морфологӣ ёрӣ мерасонад.
Масалан, барои ҷудо кардани унсурҳои ҳамнишинии [кз] мо
метавонем аз сарҳади морфемаҳои ток — ва зор дар калимаи
токзор истифода барем.

Овозҳои бо ёрии таҷзияи (сарҳади) морфологӣ ҷудо кар-
дашуда тадричан мустақилият пайдо карда, дар майнаи соҳи-
бони забон ҳамчун воҳидҳои мустақил ҷой мегиранд. Ин ҳолат
имконият медиҳад, ки мо онҳоро дар мавридҳои мавҷуд набу-
дани сарҳади морфологӣ (масалан, дар калимаҳои **бозор**, **дока**
ва амсоли инҳо) низ аз овозҳои дигар ҷудо созем.

Ҳамин тариқ, тақтеи фонетикӣ бо роҳи морфологӣ ҳал ме-
шавад ва натиҷаи таҷзияи морфологӣ (лингвистӣ) мебошад.

2. ФОНЕМА ВА ТОБИШҶОИ ОН

Пас аз ҷудо кардани порчаҳои хурдтарини овозӣ мо мета-
вонем ин порчаҳоро бо ҳамдигар муқоиса карда, умумият ва
фарқи онҳоро ошкор созем ва миқдори фонемаҳоро муайян

намоем. Дар ин маврид ҳам меъёрҳои физикию тавлидӣ ба қор намеравад, зеро овозҳои аз ҷиҳати физикию тавлидӣ монанд (масалан, овозҳои садонокӣ ҳиҷоҳои аввали калимаҳои **шутур, сафед, биринҷ**) метавонанд тобишҳои фонемаҳои гуногун бошанд ва баръакс. Ин масъаларо низ танҳо меъёрҳои лингвистӣ ҳал мекунанд.

Овозҳои алоҳидае, ки мо талаффуз мекунем (масалан, овозҳои (с), (т), (д) ва ғайра), дар алоҳидагӣ маъно надоранд ва мисли дигар овозҳо ва садоҳо (раъду барқ, аккоси сағ, садои тори рубоб, акси садо ва ғайра) ҳодисаи маъмули физикӣ мебошанд. Овозҳои нутқ танҳо дар сурате арзиши забонӣ пайдо мекунанд, ки дар якҷоягӣ бо овозҳои дигари нутқ дар сохтани воҳидҳои маънодори забон — морфема, калима, синтагма, фраза ва ғайра иштирок намуда, тавассути онҳо бо маъно алоқаманд гарданд ва вазифаи муҳабиротии худро адо намоянд.

Овозҳои нутқ дар таркиби воҳидҳои маънодор ду вазифаро адо мекунанд: калимасозӣ ва калимафарқкунӣ (ё калимашиносӣ).

Вазифаи калимасозӣ дар он зоҳир мешавад, ки овозҳо ба рои сохтани калимаҳо ҳамчун масолеҳи бинокорӣ хизмат мекунанд. Масалан, дар калимаи **бодом** овозҳои **б, о, д, о**, ва **м** ба сифати масолеҳи бинокорӣ хизмат мекунанд ва аз ҳамин рӯ мавҷудияти ин калима ҳамчун воҳиди забонӣ ба миқдори муайяни овозҳо, тартиби онҳо, сохти ҳиҷою заданокӣ вобаста аст: дар сурати риоя нашудани тартиби воҳидҳои фонетикӣ ва тағйир додани миқдору низоми онҳо ин калима ё ҳамчун воҳиди лексикӣ аз байн меравад ва ё ба калимаи дигар табдил меёбад. Бинобар алоқамандии маънои калима бо таркиби овозии он муттаҳидию яклухтии калима, симои фонетикӣ калима ба вучуд меояд, ки ба воситаи он соҳибони забон як калимаро аз калимаи дигар фарқ мекунанд ва онро аз рӯи симои овознаш мешиносанд. «Шубҳае нест, — менависад Л. Р. Зиндер, — ки мо калимаи **стол**-ро аз калимаи **стул** маҳз аз он сабаб фарқ мекунем ва онҳоро берун аз матн мешиносем, ва мебинем, ки дар таркиби калимаи якум садонокӣ о, дар калимаи дуюм — садонокӣ у мавҷуд аст. Дар ин маврид мо бо **вазифаи калимафарқкунӣ ё калимашиносии фонема сару қор** дорем».¹ Аммо барои шиноختани таркиби овозии калима мавҷудияти ҷуфти калимаҳое, ки бо як овоз фарқ мекунанд, квазиномонимҳо (саф ва каф, дор ва дур), шарт нест (шояд ин хел калимаҳо дар забон мавҷуд набошанд). Калимаҳои **санг** ва **оташ**-ро мо ба хубӣ фарқ мекунем, агарчи ин калимаҳо квазиномоним нестанд.

Ҳамин тарик, вазифаи калимасозӣ ва калимафарқкунӣ ду тарафи як масъала мебошанд: овоз ба сифати масолеҳи сохтмони ин ё он калима истифода шуда, ба ин восита ҳамчун вазифаи фарқ кардани тартиби овозии (шакли) ин калима аз

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Изд. 2. М. 1979, с. 34—35.

таркиби овозин калиман дигар зоҳир мешавад. Бо вучуди чу-
нин алокамандӣ дар забон вазифаи калимасозӣ бар вазифаи
калимафарккунӣ бартарӣ дорад, зеро иҷрои вазифаи дуҷум ба
вазифаи яқум вобаста аст: ин ё он овоз (фонема) ба сифати
воситаи калимафарккунӣ танҳо дар сурате истифода шуда ме-
тавонад, ки вай дар сохтани калимаҳо ва шаклҳои гуногуни
онҳо иштирок дошта бошад.

Муносибати порчаҳои овозие, ки бо роҳи дар боло баёншуда
тақтеъ гардидаанд, инсбат ба ду вазифаи овозҳои нутқ як хел
нест. Вазифаи калимасозӣ ҳоси ҳаман овозҳои нутқ мебошад,
зеро ҳаман воситаҳои овозӣ дар калимасозӣ (ё васеътар дар
воҳидсозӣ) ва шаклсозӣ иштирок мекунад. Аммо вазифаи ка-
лимафарккунӣ овозҳоро ба ду гуруҳ ҷудо мекунад: а) овозҳои,
ки аз ҷиҳати тавлид ва хусусиятҳои физикӣ аз ҳамдигар фарқ
мекунад, вале бе таъбири маъноӣ калимаҳо якдигарро иваз
карда метавонанд: масалан, овози садонокӣ а дар калимаҳои
банд ва қанд, сафед ва коса; б) овозҳои, ки аз бисёр ҷиҳат
ба ҳамдигар шабоҳат доранд, вале бе таъбири маъноӣ калима
якдигарро иваз карда наметавонанд: Масалан, садонокҳои *ӯ* ва
у дар ҷуфтҳои калимаҳои *бӯр* ва *бур*, *гӯл* ва *гул*, *кӯш* ва *куш*;
**Овозҳои, ки дорои қобилияти калимафарккунӣ буда, бе таъ-
ириёбии маъноӣ калима якдигарро иваз карда наметавонанд**
(масалан, овозҳои *ӯ* ва у дар калимаҳои боло) **фонема номида**
мешаванд. Овозҳои, ки қобилияти калимафарккунӣ надоранд
ва бе таъбири маъноӣ калима якдигарро иваз карда метавонанд
(шаклҳои гуногуни зоҳиршавии овози а дар калимаҳои боло),
тобишҳои як фонема ҳисоб мешаванд.

Фарқи дигари бисёр муҳими фонема ва тобишҳои он озод
будани (новобастагии) фонема ва вобастагии тобишҳои он ба
муҳитҳои фонетикӣ мебошад. Фонема ҳамчун воҳиди мустақил
ба муҳитҳои фонетикӣ вобастагӣ надорад. Бо вучуди таъсири
каму беши ҳолату муҳитҳои фонетикӣ вай ҳамеша мустақил-
ияти худро нигоҳ медорад ва аз фонемаҳои дигар фарқ ме-
кунад. Масалан, фонемаҳои *ӯ* ва у дар ҳаман ҳолатҳои фоне-
тикӣ: аввал, мобайнӣ ва охири калима, дар ҳиҷоҳои задануку
безада, кушодау баста ва ғайра аз ҳамдигар фарқ мекунад.
Баръакс, пайдоиши тобишҳои гуногуни фонемаи а ҳамеша ба
муҳитҳои фонетикӣ вобаста мебошад. Фонемаи а дар калима-
ҳои банд ва қанд, сафед ва коса тобишҳои гуногун дорад, ки
пайдоиши онҳо ба сабабҳои мухталиф вобаста аст. Фонемаи
а дар калиман банд тобиши моил ба пеш, дар қанд — тобиши
моил ба қафо дорад, зеро дар калиман яқум бо ҳамсадои пе-
шизабонии *б* ва дар калиман дуҷум бо ҳамсадои забончагии *к*
омадааст; Сабаби ихтисоршавии дарозии а дар калиман сафед
ва афзоиши дарозии он дар калимаи коса ба мавқеи ин садо-
нок дар ҳиҷои аввал ва охири калима вобаста аст: Ҳиҷои охи-
ри калима дар ҳолати пеш аз таъфис садонокро дароз мекунад
(ҳодисаи тамдиди мавқеи), дар ҳолатҳои дигар ин ҳодиса ҷой

надорад. Мисоли дигар. Дар охири калимаҳои кон, но, чанг, санг овозҳои (н) ва (ŋ) шунда мешаванд, аммо и овоз тобишҳои фонемаи н мебошанд, зеро пайдоиши овози ба ҳамнишинии овози (н) бо ҳамсадои пасизабонии (ŋ) вобаста аст: дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои дигар ва дар алоҳидагӣ ҳамин муҳити фонетикӣ ин тобиши фонемаи (н) мушоҳида мешавад: **хонд, конҳо, дон, хондан** ва ғайра.

Ҳамин тариқ, мо дар байни овозҳои нутқ ду хел хусусият мебинем. Баъзе хусусиятҳои овозӣ ба муҳитҳои фонетикӣ баста нестанд ва онҳоро низоми фонологии забон идора кунад. Ин навъ фарқҳоро маъмулан соҳибони забон дарк мекунанд ва онҳо хусусиятҳои фонемагӣ ном доранд. Хусусиятҳои фонемагӣ дар байни воҳидҳои озоди мустақил, дар сурати таъини тазодҳои забоншиносӣ мушоҳида мешаванд. Хусусиятҳои дигари овозҳо ба ҳолатҳои фонетикӣ вобаста мебошанд. **Хусусиятҳои тобишӣ** номида мешаванд. Фарқҳои тобишӣ байни тобишҳои ҳар як фонема ба назар мерасанд.

Хусусиятҳои фонемагӣ ва тобишӣ дар ҳамаи забонҳо якҷоя нестанд. Хусусиятҳои фонемагии як забон метавонанд ба забони дигар ба сифати фарқҳои тобишӣ зоҳир шаванд, ба баръакс. Масалан, тафовути байни э-и кушода (се, васеъ) ва э-и баста (хестан, теғ) дар забони тоҷикӣ фонемагӣ нестанд, пайдоиши тобишҳои кушода ва бастаи фонемаи э ба ҳамнишинии онҳо бо овозҳои ҳамсоя вобаста аст. Аз ҳамин рӯйи тоҷикӣ кушода ва э-и баста ва ҳамаи э-ҳои дигар, ки дар муҳити дигари фонетикӣ пайдо мешаванд, дар забони тоҷикӣ зухур ё тобишҳои як фонема, фонемаи э ҳисоб мешаванд. Аммо хусусият дар забони франсавӣ арзиши фонемагӣ дорад, э-и кушода ва э-и баста дар як муҳити фонетикӣ (охирини калима) воқеъ мегарданд. Аз ин рӯй масъалаи фарқ кардани онҳо неа аз тобишҳои он, хусусиятҳои фонемагӣ аз тобишӣ ҳамаи забонҳо як хел ҳал намешавад. Муносибати фонем ба тобишҳои он ҳамеша дар заминаи материалҳои забони кретӣ муайян карда мешавад.

Ду хусусияти асосии фонема — қобилияти фарқ кардан ба маъно ва шакли калима ва новобастагӣ ба муҳитҳои фонетикӣ дар фарқ кардани фонема ва тобишҳои он омилҳои асосӣ мешаванд, аммо дар асоси онҳо мо муносибати байни фонема ва тобиш (овози нутқ)-ро муайян карда наметавонем. Масъалаи муносибати байни фонема ва тобиш (овози нутқ) дар назарияи фонетикӣ неа яке аз масъалаҳои дигари асосист, ки ҳалли он маъмул низми мураккаби истеъмоли фонемаро дар забон ошкор мекунанд. Дар ҳамаи забонҳо ҳамеша миқдори фонемаҳо нисба ба миқдори тобишҳо (овозҳои нутқ) камтар аст. Ин ҳолат асосан ба сабаб рӯйи медиҳад, ки ҳар як фонема (масалан, фонемаи а) ба баста ба омилҳои мухталиф — муҳити фонетикӣ) дар ҳамнишинӣ бо овозҳои гуногун, дар аввал, мобайн ва охири калима синтагма, дар ҳиҷоҳҳои кушода ва баста, заданок ва безаданок

сабки нутк (сухбати маъмулӣ, суханронӣ дар маҷлис), муҳити нутк (сухбат дар назди мотори қор қарда истода ва дар синф), фарқи синну сол (нутки кӯдак, одами ҷавон ва марди пир), ҷинс (зан ва мард), ва ғайра таъбир ёфта тобишҳои сершумору гуногун пайдо мекунад.

3. ГУРҶХАНДИИ ТОБИШҶОИ ФОНЕМА

Фонема, тавре ки зикр шуд, воҳиди абстракт аст. Он дар нутк дар шакли тобишҳои сершумору гуногун воқеъ мегардад. Пайдоиши тобишҳои фонема сабабҳои гуногун дорад.

Аввалан, фонема дар муҳитҳои гуногуни фонетикӣ истеъмом мешавад ва ин муҳитҳо ба фонема таъсири муайян расонида, сифатаи ва микдори онро таъбир медиҳанд ва боиси пайдоиши ҷилоҳои гуногуни он мегарданд. Аз сабаби он ки ин таъбироти фонема ҳатмӣ мебошанд ва фонема бе ин таъбирот вучуд дошта наметавонад, ин тобишҳоро тобишҳои ҳатмии фонема меноманд.

Сониан, рангорангии зухуроти фонема ба хусусиятҳои фардии нутки ғӯянда (тез ё суст ва ё бо димоғ ғап задан ва ғ.) вобастагӣ дорад. Ғайр аз ин ҳар қас овозҳоро ба таври ба худ хос, бо танини худ талаффуз мекунад ва аз ҳамин сабаб овозҳо дар талаффузи ӯ аз овозҳои нутки дигарон фарқ мекунанд. Сабаб ҳамин аст, ки мо ин ё он одами шиносро аз рӯи овозиш мешиносем. Аммо таъбироте ки дар нутки афроди алоҳида воқеъ мегарданд, арзиши забоншиносӣ надоранд, тобишҳои фонема ҳисоб намешаванд ва мавзӯи баҳси фонетика нестанд.

Нихоят, ин ё он фонема дар забон метавонад дар талаффуз дар ду шакли баробарҳуқуқ зоҳир шавад, ва ҳарду шакли он хилофи меъёри забони адаби набошад. Пайдоиши чунин овозҳо маъмулан сабабҳои насли (пир ва ҷавон) ё синфӣ (талаффузи дворянҳо ва мардуми оддӣ) ва ё лаҳҷагӣ дошта, бо ғӯрӯҳи муайяни калимаҳо ё ибораҳо маҳдуд мешавад. Дар талаффузи имрӯзаи тоҷикӣ ин навъ фарқиятҳо мушоҳида намешавад. Аз забонҳои дигар талаффузи ҳамсадои р-ро дар забони франсагӣ (ки дар шакли забончагии ларзон ва пасизабони роғ) ва г-ро дар забони русӣ (ки дар шаклҳои пасизабони зич ва забончагии роғ талаффуз мешавад) мисол овардан мумкин аст. Аз сабаби он ки пайдоиши чунин тобишҳо сабаби фонетикӣ надорад, онҳоро тобишҳои озод ё вариантҳои факультативии фонема мегӯянд.

Тобишҳои ҳатмӣ вобаста ба сабабҳои пайдоишашон ба ду ғӯрӯҳ ҷудо мешаванд. Баъзеи онҳо вобаста ба шароитҳои гуногуни ҳаминишинӣ бо фонемаҳои дигар пайдо мешаванд. Дар натиҷаи ҳаминишини овозҳо ҳодисаи ҳамтавлидӣ — ба ҳамдигар мувофику мутобиқ шудани овозҳои ҳамшафат ба амал меояд (муфассалтар. мур. шав бо боби V). Масалан, фонемаи

и баъд аз ҳамсадоҳои б (бин) ва х (хишт) тобишҳои гуногун пайдо мекунад. Ин тобишҳо **тобишҳои ҳамнишинӣ** ном доранд.

Пайдоиши тобишҳои дигари ҳатмӣ ба мавқеи фонема дар калима (дар аввал, мобайн, охир), характери ҳиҷо (кушода, баста, заданок, беада ва ғ.) вобаста аст. Садонокҳо, барои мисол, дар ҳиҷоҳои кушодаю заданок, дар охири калима ва синтагма бо тамдиди бештар талаффуз мешаванд. Онҳо дар ҳолатҳои дигар чунин тобиш надоранд.

Ин навъ тобишҳо, ки вобаста ба мавқеи фонема дар калима падида меоянд, **тобишҳои мавқеӣ** номида мешаванд. Масалан, ҳамсадоҳои ҷарангдори забони тоҷикӣ дар охири калима, пеш аз танфис ҷарангнокии худро аз даст медиҳанд: калид (калит), сабад (сабат), хоб (хоп), санҷид (санҷит) ва ғ. Аммо онҳо дар ин маврид ба ҷуфтҳои мувофиқи бечаранги худ табдил намеёбанд ва тобишҳои мавқеии фонемаҳои ҷарангдори мувофиқашон ҳисоб меёбанд.

Ҳар як тобиши фонема (ҳамнишинӣ ва мавқеӣ) дар нутқ ҳамчун намояндаи тобишҳои сершумори ҳамон фонемаи у тобишҳои сершумору гуногун дорад, ки яқтои онҳо дар ҳиҷоҳои кушодаи беада (шутур) зоҳир мегардад, вале ин тобиш (дар ҳиҷоҳои шу) дар талаффузи ҳамин тоҷиконе, ки ба забони адабӣ ҳарф мезанд, як ҳел нест. Ин тобиш бо вучуди қаробати тавлидию акустикии тамоми зухуроташ дар нутқи одамони синну соли гуногун, ҷинсияти мухталиф (зану мард) ва ғайра дар шаклҳои мухталиф зоҳир мегардад, фарқ мекунад. Бинобар ҳамин хусусияташ тобиши мисли фонема ва нишонаҳои тафриқӣ мафҳуми абстракт аст. Аз ҳамин рӯ барои фарқ кардани тобиш аз зухуроти конкретиаш дар фонетикаи имрӯза истилоҳи **фон** ё овози нутқро истифода мебаранд.

Фон ё овози нутқ овозест, ки дар ҳар як талаффузи алоҳида, дар нутқи ҳар як гӯянда дар лаҳзаи муайян воқеъ мегардад. Дар мисоли зикршуда талаффузи гуногуни садонокҳои у (дар ҳиҷоҳои шу) фонҳои тобиши ҳамин садонок дар як муҳити фонетикӣ мебошанд.

Ҳамин тариқ, зимни оиди фонема сухан рондан се мафҳумро бояд фарқ кард: фонема — тобишҳои фонема ва фонҳои тобишҳо (ба истилоҳи дигар фонема — аллофон — фон). Фонҳо ҳамчун воҳидҳои дорон моҳияти моддӣ танҳо дар нутқ воқеъ мегарданд ва қомилан ба нутқ тааллуқ доранд. Онҳо инъикоси ифодакунандаи воҳидҳои забонӣ — аллофонҳои (ё тобишҳои) фонемаҳои мувофиқашон, ки дар муҳити мавқеъҳои муайян падида меоянд, буда, ҳамзамон (тавассути ин тобишҳо) намояндаи фонемаҳои мувофиқ мебошанд. Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки фонема дар ҳар муҳити фонетикӣ дар шакли тобиши муайян, тобиш дар овози конкретии нутқ (ё фон) зоҳир мегардад.

Бинобар вобастагии тобишҳо ба муҳитҳои фонетикӣ ҳар як тобиши фонема муҳити муайяни истеъмоли дорад, ки дар он

истифодаи тобишҳои дигар номумкин аст, зеро дар акси ҳол симои фонетикии калима ё дигар воҳиди забонӣ ҳалалдор мегардад ва ин дарку фаҳмидани он душвор мешавад. Ду тобиши як фонема ҳеҷ гоҳ дар як муҳити фонетикӣ истифода намешаванд, аммо истеъмоли ду фонема (дақиқтараш — тобишҳои ду фонема) дар як муҳити фонетикӣ ҳатмист. Тобишҳои як фонема бо ҳам муносибати такмили истеъмоли ҳамдигар доранд: дар муҳите, ки як тобиш воқеъ мегардад, тобиши (ё тобишҳои) дигар истифода намешаванд, аммо маҷмӯи истеъмоли тобишҳои дар тамоми муҳитҳои фонетикии ба ин ё он забон хос истеъмоли пурраи (дистрибуцияи комили) ҳамон фонемаро ташкил медиҳад.

Мафҳуми такмили истеъмоли ҳамдигари тобишҳои зухуроти сершумори овозҳои нутқро ба тартиб дароварда дар миқдори муайяни фонемаҳои (дар забони тоҷикӣ дар сӣ фонема) муттаҳид месозад.

Ҳамин тарик, дар масъалаи муайян намудани муносибаҳои фонема ва тобиш низ омилҳои функционалӣ ҳалқунанда мебошанд. Дар ин маврид ҳам шабоҳати физикию таълидӣ ба кор намераванд.

Дар асоси хусусиятҳои зикршуда метавон фонемаро ин тавр таъриф кард. **Фонема хурдтарин воҳиди занҷири системаи овозист, ки барои сохтан ва фарқ кардани воҳидҳои маънодори забон истифода мешавад.**

4. НИШОНАҲОИ ТАҒРИҚИИ ФОНЕМА

Фонема ҳамчун воҳиди мустакли системаи овозии забон дорон як силсилаи нишонаҳои мебошад. Ин нишонаҳои дар системаи фонетикии забон вазифаи яхела надоранд. Баъзе нишонаҳои барои фарқ кардани як фонема аз фонемаи дигар (як калима як калимаи дигар) истифода намешаванд. Гуруҳи дигари онҳо аз чунин вазифа маҳрум буда, барои ташкили симои фонетикии фонема (калима) хизмат мекунад. Масалан, фонемаи *д* дар забони тоҷикӣ дорон нишонаҳои шавшувнокӣ, пешизабонӣ, зичӣ, чарангнокӣ, ғайридимоғӣ (дахонӣ) ва дорсалӣ мебошад. Панҷ нишонаи аввал барои мавҷудияти фонемаи *д* муҳим мебошанд, зеро ин фонема ба воситаи ин нишонаҳои аз фонемаҳои дигар лаҳниҳои (дам : нам), ғайрипешизабонҳои (дар : бар), (дор : кор), роғҳои (дум : сум), бечарангҳои (дор : тор), димоғиҳои (дом : ном) фарқ мекунад. Аммо нишонаи дорсалӣ барои фонемаи *д* нишонаи фарқкунанда ҳисоб намешавад, зеро дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳамсадои шавшувноки пешизабонини зичи апиқалӣ (*д*) вучуд надорад, то ки ҳамсадои дорсалӣ *д* бо он дар тазод иштирок намояд.

Нишонаҳои, ки барои фарқ кардани як фонема (калима) аз фонемаи (калимаи) дигар истифода намешаванд, нишонаҳои

фарккунанда (ё фонемагӣ ё фонологӣ) номида мешаванд. Нишонаҳои овозҳо, ки қобилияти фонемафарқкунӣ (калимафарқкунӣ) надоранд, нишонаҳои тобишӣ (ё ғайрифарқкунанда) номдоранд. Фонемаҳо метавонанд аз ҳамдигар аз рӯи як ё якчанд нишонаи худ фарқ кунанд. Масалан, фонемаҳои д ва т (дор: тор) аз якдигар бо як аломат (ҷарангнокӣ—беҷарангӣ), д ва в (додӣ: водӣ) бо ду нишона (ҷой ва тарзи тавлид), д ва ф бо се нишона (ҷой, тарзи тавлид ва қори садопардаҳо) фарқ мекунанд ва ғайра. Аз сабаби он ки хусусиятҳои фонемагӣ маҳз ба нишонаҳои фарқкунанда вобаста мебошанд, гоҳо фонемаро ҳамчун маҷмӯи нишонаҳои фарқкунанда таъриф мекунанд.

Мафҳуми нишонаи фарқкунанда яке аз мафҳумҳои асосии системаи фонологии забон аст. Вай имконият медиҳад, ки доираи тағйирёбӣ ва ҳудуди густариши тобишҳои фонемаро муайян намоем. Фонема метавонад, саҳт тағйир ёбад ва тобишҳои ниҳоят сершумору гуногун дошта бошад, ба шарте ки нишонаҳои фарқкунандаи худро нигоҳ дорад, зеро дар акси ҳол мустакилияти худро аз даст медиҳад ва аз фонемаҳои дигар ҷудо кардани он имконнопазир мегардад. Сабаб ҳамин аст, ки ҳудуди тағйирёбии фонемаро (тобишҳоро) фонемаҳои дигар, системаи фонологии забон муайян месозад.

Нишонаҳои фарқкунанда пас аз муайян кардани системаи фонемаҳои забон муқаррар карда мешаванд, зеро онҳо дар натиҷаи муқоисаи фонемаҳои алоҳида ошкор мегарданд. Микдори нишонаҳои фарқкунанда ҳамеша аз микдори фонемаҳо камтар аст, чунки як нишонаи фарқкунанда метавонад, ки мансуб ба чанд фонема бошад. Масалан, нишонаи ҷарангнокӣ—беҷарангӣ на танҳо ҷуфти фонемаҳои б : п, балки ҷуфтҳои ҳамсадоҳои д : т, з : с, ж : ш, ч : ҷ, к : г, ғ : х-ро низ фарқ мекунонад.

Нишонаи фарқкунанда мисли фонема воҳиди абстрактӣ аз фонемаҳо ҷудо буда, дар ин ё он фонема зоҳир мешавад.

Нишонаҳои тобишии фонема низ дар забон дорои вазифаи хоси худ мебошанд. Бо вучуди аз овозҳои алоҳида сохта шудани калима на ҳамчун маҷмӯи овозҳои алоҳида, балки ҳамчун воҳиди яклуҳте, ки дар он ягонагии ҷиҳатҳои маъноӣ ва овозӣ дида мешавад, аз рӯи симои умумии фонетикӣ шинохта ва дарк мешавад. Симои фонетикӣ калима ба хусусиятҳои фонетикӣ унсурҳои таркиби он вобаста мебошанд. «...барои шиноختан ва фарқ кардани калимаҳо ҳамаи хусусиятҳои овозие, ки дар забон истеъмол ва дар таркиби ҳамнишиниҳои муайян дарк мешаванд, хизмат мекунанд».¹

Нишонаҳои фарқкунандаи фонемаро, таъодҳо — муқоиса ва муқобилгузории фонемаҳо ошкор месозанд, аз ҳамин рӯ, нишонаҳои фарқкунандаро воҳиди муқобилгузорӣ (таъод) низ мегӯянд.

¹ С. И. Бернштейн. Вопросы обучения произношению. М., 1937, с. 25.

Тазод навъҳои гуногун (дутарафа ва чандтарафа, хусусӣ ва мутаодил (гурӯҳӣ), привативӣ, дараҷадор, устувор ва ноустувор ва ғайра) дорад, ки аз онҳо барои муайян намудани миқдори фонемаҳо тазоди мутаносиб ва ғайримумтаносиб аҳамияти махсус доранд. Тазоди мутаносиб он аст, ки фарқи аъзоёнаш ба як нишонаи фарқкунанда асос ёфтааст (масалан, тазоди фонемаҳои л ва т, ки ба нишонаи ҷарангноки—бечарангӣ асос ёфтааст). Аъзони тазоди мутаносиб дутарафаи привативӣ, ки дорои як аломати фарқкунанда (дар ин ҷо дорои ҷарангноки) мебошад, **нишондор** ва аъзони тазод, ки аз ин нишон маҳрум мебошад, бенишона ном доранд.

Миқдори фонемаҳои забон ва нишонаҳои фарқкунандаи онҳоро дар муҳити қавӣ (муҳити фонемафарқкунӣ) ва ба воситаи тазоди собит муайян мекунанд. Дар муҳити заъиф тазоди фонемаҳо нест мешавад: аъзони нишондори тазод ба аъзон бенишона бадал шуда, мустақилияти худро аз даст медиҳад. Масалан, барои нишонаи фарқкунандаи ҷарангнок—бечаранг муҳити аввали калима, пеш аз садонокҳо, ҳамсадоҳои сонорӣ ва ҳамсадои в қавӣ ҳисоб мешавад, зеро дар ин маврид ҳамсадоҳои ҷарангдор аз бечарангҳо фарқ мекунанд, аммо муҳити охири калима, пеш аз ист, пеш аз ҷарангдорҳо ва бечарангҳо заъиф аст, зеро дар он тазоди байни ин ҳамсадоҳо нест мешавад: аъзони нишондори тазод (ҷарангнокҳо) нишонаи худро аз даст дода, ба аъзоёни бенишона (бечарангҳо) табдил мешаванд: аз сар [ас сар], тазкира [таскира], калид [калит], кабуд [кабут] ва ғайра. Миқдори фонемаҳо одатан ба миқдори тазодҳо баробар аст.

Зимни баъни хусусиятҳои сегонаи воҳидҳои фонетика ҳамин нуктаро бояд дар ёд дошт, ки ин се ҷиҳати фонетика алоқан ноғусастанӣ доранд ва онҳоро аз ҳамдигар ҷудо кардан раво нест, зеро онҳо ба ҳамдигар асос ёфта, якдигарро пурра мекунанд.

Пас аз Н. С. Трубецкой, ки танҳо ҷиҳати лингвистини воҳидҳои фонетикаро мавзӯи илми забоншиносӣ медонист ва ҷиҳатҳои тавлидию акустикиро ба илмҳои табиӣ биология ва физика нисбат медод, як гурӯҳ забоншиносон мавзӯи фонетикаро бо ҷиҳатҳои тавлидию физикӣ овозҳо маҳдуд карда, ҷиҳати функционалии фонетикаро ҳамчун илми алоҳидаи забоншиносӣ ҷудо мекунанд. Аммо аксарияти забоншиносон ақида доранд, ки ин се ҷиҳат (ҷиҳати физикӣ, физиологӣ ва функционалӣ) се паҳлӯи гуногуни як фан мебошанд. Дуруст аст, ки байни онҳо ҷиҳати функционалӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд, аммо онҳо байни худ алоқан ноғусастанӣ доранд ва яке ба дигаре саҳт алоқаманд мебошад. Маълум аст, ки ҳадафи асосии ҳар як тадқиқоти забоншиносӣ муайян намудани вазифа ва мавқеи ҳодисаи мавриди омӯзиш дар забон мебошад, вале ҳар гуна ҳукм дар бораи вазифаи ин ё он фарқи овозӣ бе ошкор сохтани шакли зоҳирини он метавон беасос барояд. Аз ҳамин рӯ, пеш

аз он ки мо вазифаи ин ё он ҳодисаи овъзиро (фонема, зада, оҳанг ва ғайраро) нишон диҳем, ночор мавҷудияти онҳо исбот кардан ва моҳияту хусусиятҳои онро ошкор намудан пеш меояд. Айнан ҳамин муносибатро мо дар байни фонетика ва фонология мебинем. Пеш аз он ки дар бораи ин ё он фонема фарқият ва умумияти он бо фонемаҳои дигар сухан ронем, мавҷудияти он, яъне ҷараёни ҳосилшавӣ (физиологияи) ва хусусиятҳои даркшавии (акустикаи) онро докистан зарур аст. Бинобар ҳамин фонологияро аз фонетика чудо накардан беҳтар аст.

Адабиёти боби II

1. *Зиндер Л. Р.* Общая фонетика.—Изд. 2. М.—1979, с. 36—103.
2. *Матусевич М. И.* Введение в общую фонетику. М., 1959.—с. 9—33.
3. *Григорьев В. И.* О форматах и форматной структуре.—Вопр. языкознания.—1962. № 5.
4. *Фат Г.* Акустическая теория речеобразования (перев. с англ.). М.—1964. Введение (1—5. гул. 1, 10, 11, 12, 13, 14.
5. *Шерба Л. В.* Фонетика французского языка.—Изд. 4.—М.—1953, с. 14—20.
6. *Бондарко Л. В.* и др. Основа общей фонетики.—Л.—1983, с. 5—18.

Б о б и III

СИСТЕМАИ ФОНЕМАҶО

А. САДОНОҚҶО

Овозҳои ҳар як забон ба ду гурӯҳи калон: садоноқҳо ва ҳамсадоҳо тақсим мешаванд. Ин тақсимотро ҳанӯз донишмандони антиқа пешниҳод карда буданд ва то замони мо борҳо мавриди баҳсу мунозира қарор гирифтааст, вале имрӯз ҳам онро бебаҳс шуморидан мумкин нест.

Сабаби баҳси олимон, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ин ду истилоҳ (садоноқ ва ҳамсадо) овозхоро ба тавре ки расм шудааст, дарбар намегиранд. Масалан, истилоҳи «садоноқ» (дурусттараш — садо ё садоӣ, овоз ё овозӣ), ки калкаи нодурусти истилоҳи русии «гласный» (садоноқ) ва лотинии *sonant* (овозӣ, лаҳнӣ) аст, маънои овоз ё овозӣ ё лаҳниро дорад. Истилоҳи «ҳамсадо» бошад, мисли истилоҳи русии «согласный» (со+гласный) ва лотинии *son+sonant* маънои овозеро дорад, ки бо садо меояд (ҳам+садо). Агар мо аз рӯи ин анъана амал кунем, бояд ҳамсадоҳои м, н, л, р, й-ро низ садоноқ шуморем, зеро онҳо ҳам овозҳои лаҳнӣ буда, мисли садоноқҳо мустакиланд ва метавонанд кашишноқ (масалан, м ҳангоми сурудхонӣ) талаффуз шаванд. Аз назари маҳраҷи овозсозӣ ҳам ин ҳамсадоҳо аз садоноқҳои бастаи и ва ў кам фарқ мекунанд. Сабаб ҳамин аст, ки баъзе муаллифон (масалан, Р. Якобсон ва ҳамроҳонаш) ба ҷои истилоҳҳои болоӣ истилоҳҳои «садоноқ» ва «ғайрисадоноқ», «ҳамсадо» ва «ғайриҳамсадо»-ро пешниҳод карданд ва ба ин восита ҳамсадоҳои лаҳниро аз садоноқҳо ва ҳамсадоҳо ҷудо намудаанд. Сониян, ин ду гурӯҳи овозҳо дар забонҳо хусусияти гуногун доранд. Масалан, дар забонҳои соӣ, (семитӣ) агар садоноқҳо барои ифодаи шаклҳои грамматикӣ-флекцияи дохилӣ хизмат кунанд, ҳамсадоҳо вазифаи фарқ кардани маънои калимаҳоро адо мекунанд; дар гурӯҳи забонҳои туркӣ садоноқҳо ба туфайли ҳодисаи ҳамгунӣ (сингармо-

низм) аз ҳамсадоҳо ҷудо мешаванд. Саҳми ин ду гурӯҳи овозҳо дар шинохти калониҳо маҳало низ як хел нест.

Бо вучуди ин душвориҳо забоншиносон фонемаҳои шартан ба ду гурӯҳи калон ҷудо карда, тафовути онҳоро дар се замина: ҳичосозӣ, тавлид: ва акустикӣ нишон додаанд.

а) Дар заминаи ҳичосозӣ фарқи ин овозҳо он аст, ки садонокҳо овозҳои ҳичосоз ҳастанд. Онҳо марказ, қуллан ҳичо мебошанд. Ҳамсадоҳои ин қобилятро надоранд ва дар ҳичосозӣ роли дуҷумдараҷа мебозанд. Агар дар ҳичо садонок бошад, ҳамсадо ҳичо наместазад. Худи истилоҳи «ҳамсадо» (ҳам+садо, яъне он чизе, ки бо садо меояд) саҳми дуҷумдараҷаи ҳамсадоҳо дар ҳичосозӣ қаллоқ мекунад. Аммо бояд қайд кард, ки истилоҳи «ҳамсадо» дар ин маврид моҳияти ҳамсадоҳои соно-риро пурра ифода намекунад, зеро онҳо дар баъзе забонҳо (аз ҷумла дар забони тоҷикӣ) дар ҳичосозӣ овозҳои дуҷумдараҷа нестанд. Онҳо дар мавридҳои мавҷуд набудани садонокҳо ҳичо сохта метавонанд: фи-кр, ва-хм, па-ҳи, на-ҳар ва ғайра. Ин хусусияти ҳамсадоҳои сонорӣ ҳамеша воқеъ нагардад ҳам, шояди имконияти ҳичосозии онҳо мебошад.

б) Аз нуқтаи назари тавлид фарқи байни садонокҳо ва ҳамсадоҳо дар се лаҳза ба назар мерасад.

1) Муҳимтарин фарқ байни садонокҳо ва ҳамсадоҳо дар вазъияту ҳолати узвҳои овозсоз ва мавҷуд будан ё набудани монеа дар роҳи ҷараёни ҳаво мушоҳида мешавад. Хангоми талаффузи ҳамсадоҳо дар натиҷаи ба ҳамдигар расидан ё наздик шудани узвҳои дар ин ё он ҷои дастгоҳи овозсозӣ дар пеши маҷрои ҳаво монеа ба вучуд меояд ва ҷараёни ҳаво ба он молиш хӯранда, шавшув ба ин ё он ҳамсадо хосро ҳосил мекунад. Табиист, ки монеа ҳар қадар калонтар ва гузаштани ҳаво аз он ҳар қадар мушқилтар бошад, ҷараёни ҳаво ҳамон дараҷа шиддатноктар мешавад. Дар талаффузи садонокҳо роҳи маҷрои ҳаво боз аст ва ҳаво бе монеа аз даҳон хориҷ мешавад. Аз ҳамин рӯ садое (лаҳне), ки садопардаҳо ҳосил мекунанд, шавшув надорад.

2) Садонокҳо ва ҳамсадоҳо аз рӯи шиддатнокии узвҳои овозсоз низ фарқ мекунанд. Дар талаффузи садонокҳо тамоми дастгоҳи нутқ шиддатнок мешавад. Ин шиддатнокӣ ҳар се резонатор (қовоқиҳо ва халқ, даҳон ва бинӣ)-ро дарбар мегирад. Дар талаффузи ҳамсадоҳо чунин шиддатнокии яқлухти дастгоҳи нутқ мушоҳида намешавад. Тарангӣ дар тавлиди ҳамсадоҳо бо маҳалли ба вучуд омадани монеа маҳдуд мешавад. Қисматҳои дигари дастгоҳи гуфтор ва резонаторҳо таранг нестанд.

3) Фарқи дигари садонокҳо ва ҳамсадоҳо дар нерӯи ҳавои хориҷшаванда зоҳир мегардад. Хангоми тавлиди ҳамсадоҳо ба таври маҷбурӣ ба монеа бархӯрданаш нерӯи ҳаво нисбат ба садонокҳо, ки монеа надоранд, бисёртар аст. Ҳамин тарик, садонокҳо бо шиддатнокии яқлухти дастгоҳи овозсозӣ, надоштани

монеа ва ҷараёни нисбатан сусти ҳаво аз ҳамсадоҳо фарқ мекунад. Хусусиятҳои зикршуда бештар барои фарқ кардани садонокҳо ва ҳамсадоҳои шавшувдор муҳим аст. Ҳамсадоҳои лаҳнӣ аз рӯи ин хусусиятҳо фарқ доранд. Аввал, ин ки ҳамсадоҳои сонорӣ мисли ҳамсадоҳои шавшувдор дорои маҳраҷ мебошанд (ва онҳо дар ин маврид ба ҳамсадоҳо наздик мешаванд), вале монеа дар талаффузи онҳо то дараҷае заъиф аст, ки он сонорихоро ба садонокҳо наздик мекунад. Роҳи баромади ҳаво низ дар талаффузи сонорихо нисбат ба шавшувдорҳо кушодатар аст ва ин ҳолат ҳам ин гурӯҳи ҳамсадохоро ба садонокҳо наздик месозад. Сониян, дар талаффузи сонорихо ҷараёни ҳаво мисли садонокҳо сусту заъиф аст. Ниҳоят, дар тавлиди ин овозҳо монеа мисли ҳамсадоҳо дар маҳраҷи муайян бо вучуд меояд, қисматҳои дигари дастгоҳи нутқ шиддатнок нестанд.

Аз рӯи хусусиятҳои акустикӣ дар байни садонокҳо ва ҳамсадоҳо фарқи муайяне гузоштан душвортар аст, зеро ҳамсадоҳо аз рӯи аломатҳои физикии худ яхела нестанд.

Ҳамсадоҳо аз рӯи хусусиятҳои физикиашон ба ду гурӯҳ: ҳамсадоҳои шавшувдор ва сонорӣ ҷудо мешаванд. Агар аз рӯи хусусиятҳои физикӣ ин се гурӯҳи овозҳо (садонокҳо, ҳамсадоҳои сонорӣ ва ҳамсадоҳои шавшувдор)-ро байни худ муқоиса кунем, ҳамсадоҳои сонорӣ аз рӯи баъзе хусусиятҳо ба садонокҳо, аз рӯи хусусиятҳои дигарашон ба ҳамсадоҳо наздикӣ пайдо мекунад. Масалан, ҳамсадоҳои сонорӣ аз рӯи сохти форманти ва лаҳннокӣю тамдид ба садонокҳо наздиктаранд, вале аз ҷиҳати шиддатнокӣ онҳо ба ҳамсадоҳои шавшувдор наздикӣ доранд. Аз рӯи лаҳннокӣ ҳамсадоҳои сонорӣ ба садонокҳо ва ҳамсадоҳои ҷарангдор қаробату монандӣ доранд ва дар яқҷоягӣ бо ҳамсадоҳои шавшувдор мувофиқи камшавии дараҷаи лаҳннокӣ: силсилаи: садонок — сонорӣ ҷарангдор бечарангро ба вучуд меоранд. Ҳамин тарик, аломати физикие, ки ҳамсадоҳои сонорию шавшувдорро аз садонокҳо фарқ кунад, вучуд надорад. Аз рӯи хусусиятҳои физикӣ фарқи байни садонокҳо ва ҳамсадоҳо хусусияти дараҷагӣ дорад: садонокҳо—ҳамсадоҳои сонорӣ—ҳамсадоҳои шавшувдор.

1. ҲАЙАТИ САДОНОКҲО

Масъалаи ҳайати садонокҳои забони адабии тоҷик ҳанӯз ба таври бояду шояд мавриди таҳқиқи илмӣ қарор нагирифтааст ва аз ҳамин рӯ бисёр паҳлуҳои ин категорияи овозҳо норавшану баҳсталаб мебошанд.

Бо вучуди анъанан бисёр қадиман хат ва адабиёти катбии тоҷикон зарурати таҳқиқи тафтиш ва муқаррар намудани садонокҳои забони адабии тоҷик дар ибтидои асри мо алоқамандона бо реформаи хат ва гузаштан ба алифбои нав (лотинӣ)

ба миён омад. Пайдоиши ин масъала як баҳси доманадорро ба вучуд овард, вале он масъаларо ҳаллу фасл карда натаво-нист. Ин масъала дар солҳои баъдина ҳам мавриди омӯзиши чиддӣ қарор нагирифт ва имрӯз ҳам тафтишу тадқиқро тақозо дорад. Сабаби асосӣ ҳамин аст, ки муаллифони китобҳои дарсӣ ва васонти таълим дар масъалаи микдори садонокҳо ҳамфикрӣ надоранд ва ҳайати гуногуни садонокҳоро пешниҳод мекунанд: баъзеҳо вокализми (лот. *vokalis* — садонок) забони тоҷикиро иборат аз ҳашт фонема (и, ё; у, ў, у:, о, а, э)^{1/} дигарҳо иборат аз ҳафт фонема (и, ё; у, у:, о, а, э)^{2/} мекунанд; гурӯҳи сеюм ба рӯйхати садонокҳо шаш фонема (и, у, ў, о, а, э)^{3/}-ро дохил мекунанд.

Бо вучуди ихтилофи назари муаллифон имрӯз бештари забоншиносон системаи шашфонемагии садонокҳоро меписанданд ва дар китобҳои дарсии мактабҳои миёна ва оли меоранд.

Мушоҳидаи нутқи адабии имрӯза ва баъзе тадқиқотҳои дар ин замина ба анҷом расидаи илмӣ низ ҳамин фикрро тақвият медиҳанд. Хусусияти шашфонемагии вокализми забони адабиरो тазодҳои зерин (ҷадвали 1) ҳам нишон медиҳад.^{4/}

Мустақилияти фонемаҳои болоро бадалшавиҳои зерин низ тасдиқ мекунанд:

a//y	o//y	y//ǔ
бар — бурд	супор — супурд,	гуфт — гӯй
шав — шуд,	шумор — шумурд,	шуст — шӯй ва ғайра.

2. ГУРҶХБАНДИИ САДОНОКҶО

Садонокҳои забони тоҷикӣ мисли фонемаҳои ҳар забонӣ дигар бояд вобаста ба хусусиятҳои сеғонашон аз се ҷиҳат гурӯҳбандӣ ва тавсиф шаванд: тавлидӣ, акустикӣ ва функционалӣ.

¹ Л. Бузургзода. Фонетикаи забони адабии тоҷик. — Сталинобод—Ленинград. — 1940, с. 39—41; Забони адабии ҳозираи тоҷик. — Қ. 1. — Лексикология, фонетика, морфология (китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии). Душанбе. — 1973, с. 92—93.

² Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯхаммадов. Грамматикаи забони тоҷикӣ. — Сталинобод. — 1949. — с. 21—22.

³ Расторгуева В. С. Краткий очерк фонетики таджикского языка (Учебное пособие для филологических факультетов таджикских вузов). Сталинобад. — 1955; с. 24—25: Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология (китоби дарсӣ барои мактабҳои олии) — Душанбе, 1956, с. 20—23. Убайдуллоев Р. М. Таҷикский вокализм. — Ученые записки ДГПИ. — т. 90, серия, иностранные языки. — Душанбе, 1974, с. 193—215.

⁴ Ба вучуди ин муаллифи китоб масъалаи микдори садонокҳои забони адабии тоҷикро бебаҳс намедонад. Ҳалли ин масъаларо тадқиқотҳои илмӣ дар заминаи маводи ҳолати ҳозира ва давраҳои пешинани инкишофи забони адаби анҷом шаванда таъмин хоҳад кард.

аъзон дуҷум	э	а	ӯ	у	о
аъзон яҷум					
И	сир : сер шир : шер	сир : сар бист : баст	шир : шӯр дил : дул	пир : пур дид : дуд	тир : тор бим : бом
Э		бед : бад сер : сар	шер : шӯр рез : рӯз	хеш : хуш бед : буд	бед : бод дер : дор
А			кар : кӯр бар : бур	бар : бур пар : пур	бад : бод бар : бор
У				хӯрд : хурд гул : гул	суз : соз тур : тор
У					буд : бод буз : боз

Тавсири функционалии фонемаҳо дар фасли оянда оварда мешавад. Дар ин ҷо бо усули гурӯҳбандии тавлидӣ шинос мешавем.

Гурӯҳбандии тавлидии овозҳо ба ҳолату вазъияти узвҳои овозсоз (фаъол ва ғайрифаъол), тарзу тариқ ва махраҷи ҳамоишу ҳамкории онҳо асос ёфтааст. Ҳолату вазъият ва тарзи ҳамкории узвҳои овозсозро мушоҳида кардан нисбатан осонтар аст. Аз ҳамин рӯ гурӯҳбандии тавлидӣ қадимитар ва маъмултару машхуртар аст. Гурӯҳбандии фонемаҳо дар аксарияти мутлақи васоити таълимӣ асоси физиологӣ дорад. Бо вуҷуди маъмулию машхуриаш гурӯҳбандии тавлидӣ нуқсонҳои қиддӣ низ дорад ва он ин аст, ки ин тасниф ҳамаи овозҳоро дарбар намегирад. Дар он танҳо типҳои асосии овозҳо инъикос мешаванд. Бинобар ин зарурати гурӯҳбандии акустиکیи фонемаҳо пеш меояд.

Гурӯҳбандии акустиکیи овозҳо, ки асосан бо таснифи тавлидӣ мувофиқат мекунад, ба хусусиятҳои физикии овозҳо (тамдид, ташин, интенсӣ, лаҳнок: ва сохтани формантӣ) асос меёбад. Дар ин гурӯҳбандӣ душвории асосӣ ин аст, ки он таҳқиқи пешакчи хусусиятҳои акустиکیи овозҳоро тақозо мекунад ва амалӣ гардонидани ин кор бе истифодаи воситаҳои техникӣ ва методҳои эксперименталӣ номумкин аст.

Хусусиятҳои физикии садонокҳои забони адабии тоҷик ҳанӯз таҳқиқ нашудаанд ва аз ҳамин рӯ гурӯҳбандӣ, асосан, дар заминаи хусусиятҳои тавлидии онҳо оварда мешавад.

Дар забони тоҷикӣ дар сохта шудани садонокҳо ду узв: за-

бон ва лабҳо иштирок мекунанд. Бинобар ин таснифи тавлидӣ садонокҳо дар асоси ҳамин ду узв сурат мегирад.

а) **Забон.** Забон ҳамчун узви фаъолу мутаҳаррик метавонад ба ду тараф ҳаракат кунад: а) аз пеш ба қафо ё аз қафо ба пеш (ҳаракати уфуқӣ) ва б) аз поён ба боло ё аз боло ба поён (ҳаракати амудӣ).

Дар ҳаракати уфуқӣ забон барои гурӯҳбандии садонокҳо се нуқта; пеш, марказӣ (ё омехта) ва қафоро, ки онҳоро мувофиқан қатори пеш, марказӣ (ё омехта) ва қафо меноманд, фарқ мекунанд.

Вобаста ба ҳамин се лаҳзаи ҳаракати уфуқӣ забон садонокҳои забони тоҷикӣ ба се гурӯҳча ҷудо мешаванд: 1) садонокҳои қатори пеш — и, э, 2) садонокҳои қатори қафо — у, о ва 3) садонокҳои қатори омехта \bar{y} , а.

Хангоми талаффузи садонокҳои қатори пеш (и, э) забон ба пеш ҳаракат мекунад ва дар натиҷаи ин дар паси решаи забон холигие ба вуҷуд меояд. Нӯги забон ба пушти дандонҳои пеш такъя мекунад ва метавонад ба онҳо фишоре оварад.

Дар талаффузи садонокҳои қафо (у, о) забон ба қафо кашида мешавад ва дар қисми пеши забон холигие падида меояд. Нӯги забон ба пушти дандонҳои поён такъя намекунад, балки ба қафо майл дорад.

Дар мавриди сохта шудани садонокҳои мобайнӣ (ё омехта) (\bar{y} , а) забон ба қафо кашида мешавад, аммо ба дараҷаи тавлиди садонокҳои қатори қафо не. Рӯи забон ба боло, ба тарафи ком нигарон аст.

Дар ҳаракати амудии забон барои системаи садонокҳои тоҷикӣ фарқ кардани се дараҷаи бардошт муҳим аст:

1) бардошти паст (поён), 2) бардошти миёна ва 3) бардошти боло.

Аз рӯи ин се дараҷаи бардошташавии забон садонокҳои тоҷикӣ ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

- 1) садонокҳои бардошти поён — а,
- 2) садонокҳои бардошти миёна — э, \bar{y} , о,
- 3) садонокҳои бардошти боло — и, у.

Дар тавлиди садонокҳои бардошти поён (а) баробари ба поён фуруварда шудани ҷоғӣ (алаҳҷаи) поён забон каме ба боло майл мекунад ба бас. Даҳон дар тавлиди а нисбат ба талаффузи ҳамаи садонокҳои дигарин тоҷикӣ кушодатару фарохтар аст.

Дар талаффузи садонокҳои бардошти миёна (э, \bar{y} , о) ҷоғи поён дар муқоиса бо садонокҳои а камтар ба поён фуруварда мешавад, дараҷаи кушодагии даҳон низ камтар аст. Ба тӯфайли ҷунин ҳолати даҳон забон дар тавлиди садонокҳои э, \bar{y} , о бештар ба боло бардошта мешавад. Ин бардошташавӣ дар тавлиди садонокҳои э намоёнтар аст.

Хангоми сохта шудани садонокҳои бардошти боло (и, у) забон бо шиддат ба боло бардошта мешавад ва ҷоғи поён имконияти ба боло ҳаракат кардан надорад. Аз ҳамин рӯ дараҷаи

чаи кушодагии даҳон дар тавлиди овозҳои и ва у нисбати ду гурӯҳи аввали садонокҳо камтар аст. Сабаби «садонокҳои пушида» ё «садонокҳо баста» ном гирифтани ин овозҳо низ ҳамин аст.

б) **Иштироки лабҳо.** Лабҳо узви дуюмӣ мебошанд, ки дар сохта шудани садонокҳои тоҷикӣ фаъолона иштирок мекунанд, яъне иштироки онҳо дар тавлиди ҳамаи садонокҳо якхел нест. Агар онҳо дар тавлиди баъзе садонокҳо доиравор гирд шуда, ба дараҷаи кам ё зиёд ба пеш ҳаракат кунанд, дар талаффузи садонокҳои дигар бе ҳаракат мемонанд.

Вобаста ба иштироки лабҳо садонокҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1) садонокҳои лабӣ — у, ӯ, о,

2) садонокҳои ғайрилабӣ — и, э, а.

Лабҳо дар тавлиди ин садонокҳо ба таври гуногун амал мекунанд: агар дар сохта шудани баъзе садонокҳо бештар гирд шуда, доираи тангтарро ба вучуд оранд (масалан, дар сохта шудани садонокҳои у), ҳангоми сохта шудани садонокҳои дигар онҳо камтар гирд шуда, камтар ба пеш ҳаракат мекунанд (масалан, дар тавлиди садонокҳои о). Аммо ин фарқи кори лабҳо барои гуруҳбандӣ муҳим нест.

Чунон ки зикр шуд, ҳамаи хусусиятҳои акустики забони адабии тоҷик (тамдид, лаҳннокӣ, қувватнокӣ ва танин) то имрӯз мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд. Аз онҳо танҳо оиди тамдид баъзе маълумотҳо дар даст дорему халос. Аз ҳамин рӯ гуруҳбандии акустики садонокҳо ба ҳамин хусусияти онҳо асос меёбад.

Бинобар тадқиқотҳои анҷомшуда¹, тамдид, ки дар даврони пешини инкишофи забони тоҷикӣ арзиши фонематикӣ дошта, барои фарқ кардани калима ва шаклҳои он истифода мешудааст², дар ҳолати имрӯзаи инкишофи забони адабии ин саҳми худро аз даст додааст: дар забони адабии имрӯза мо як чуфт калимае пайдо намекунем, ки онҳо танҳо бо дарозию кӯтоҳии ягон садонок таркибашон фарқ кунанд. Имрӯз тамдид дар забони адабии ҳамчун нишонаи иловагӣ, дуумдараҷа (илова ба нишонаи сифатӣ) сифати нав пайдо кардааст ва барои фарқ кунонидани фонемаҳои алоҳида не, балки барои ҷудо кардани як гурӯҳи садонокҳо аз дастаи дигари онҳо истифода бурда мешавад. Аз рӯи ин нишона садонокҳои забони адабии ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) э, ӯ, о, ва 2) и, а, у.

Хусусияти муҳими садонокҳои гурӯҳи аввал ин аст, ки онҳо дар ҳамаи муҳитҳои фонетикӣ (ҳичоқҳои кушодаю баста, зада-

¹ В. С. Соколова. Фонетика таджикского языка. — М.— Л. № 1949. с. 20—22. Т. Н. Хаскашев. Ударение и длительность гласных в таджикском языке. Вестник ЛГУ.—1972.— № 2, с. 111—118.

² Дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи шимолии забони тоҷикӣ тамдиди садонокҳои хусусияти пешинан худро нигоҳ доштааст, аммо ин ҷо ҳам истифодаи он ба як-ду муҳити фонетикӣ маҳдуд аст.

ноку беада, пас аз ҳамсадоҳои чарандору бечаранг ва ғ.) тамдиди худро устуворона нигоҳ медоранд ва тахфиф намеёбанд. Бинобар ҳамин хусусияташон онҳоро **садонокҳои устувор** меноманд. Гуруҳи дуҷуми садонокҳо (и, а, у) баръакси садонокҳои устувор моили тахфиф мебошанд ва дар муҳитҳои муайяни фонетикӣ то дараҷае ихтисор мешаванд, ки хусусиятҳои хоси худро гум мекунанд ё бартамом талаффуз намешаванд, аз талаффуз меафтанд. Тахфифи миқдории садонокҳо дар ин маврид ба тахфифи сифатии онҳо мерасонад. Аз ҳамин ҷиҳат ин овозҳоро **садонокҳои ноустувор** мегӯянд.

Садонокҳои ноустувор аз ҳама бештар дар як муҳити фонетикӣ — дар ҳиҷои кушодаи пеш аз ҳиҷои заданок омада ва хусусан, пас аз ҳамсадоҳои бечаранг (чигар, сафед, чуқур) тахфиф меёбанд ва маҳз дар ҳамин муҳити фонетикӣ ба садонокҳои устувор, ки чандон (ё аслан) ихтисор намешаванд, муқобил меистанд, фарқ мекунанд. Дар муҳитҳои дигари фонетикӣ, алалхусус, дар ҳиҷои заданок дар талаффузи ин ду гуруҳи овозҳо тафовути назаррасе мушоҳида намешавад.

Аз гуфтаҳои болоӣ ба хулосае омадан даркор нест, ки ҳодисаи тахфиф танҳо хоси садонокҳои ноустувор аст. Тахфиф яке аз ҳодисаҳои овозиест, ки ҳамаи садонокҳоро дарбар мегирад, аммо дараҷан тахфифи ҳамаи садонокҳо як хел нест. Беҳуда нест, ки дар забонҳои гуногун чанд дараҷаи тахфиф (масалан, дар забони русӣ се дараҷа) фарқ карда мешавад. Дар мавриди садонокҳои устувору ноустувори забони тоҷикӣ ҳам бо тахфифи нисбӣ сару кор дорем: тахфифи садонокҳои ноустувор нисбат ба устуворҳо бештар аст ва он танҳо дар ҳиҷои кушода беада сабаби фарқи асосии онҳо мегардад.

3. СИСТЕМАИ САДОНОКҲО

Дар забони адабии тоҷик, тавре ки дар боло (с. 61—62) зикр шуд, шаш фонемаи садонок муқаррар шудааст: и, э, а, ў, у, о. Ин фонемаҳо овозҳои алоҳидаи бенизом нестанд. Онҳо дар якҷоягӣ системаи вонализмиро ташкил медиҳанд, ки дар он тобеи низоми муайян буда, ба ҳам вобастагӣ доранд. Низоми фонемаҳои садонокро хусусияти системанокии онҳо таъмин менамояд ва ин хусусияти онҳо тавассути нишонаҳои тафриқии (фонологии) онҳо муайян карда мешавад. Туфайли ин нишонаҳо дар як фонема дар система мавқеи худро нишона менамояд, аз фонемаи дигар фарқ мекунанд ва бо ҳамин роҳ бо фонемаҳои дигар алоқаманд мегардад.

Фонемаҳои садонокӣ забони тоҷикӣ дар сатҳи фонетикӣ аз ҳамдигар бо чор хусусияти худ: қатор, бардошт, қори лабҳо ва тамдид фарқ мекунанд, аммо дар сатҳи фонологӣ ин хусусиятҳо саҳму арзиши гуногун доранд. Дар сатҳи фонология барои аз якдигар фарқ кардани садонокҳо ду хусусияти аввал (қатор ва бардошт) аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ин ду ни-

шона ҳамаи шаш фонемаро аз якдигар чудо карда, яклуктӣи системаи садонокхоро таъмин менамояд. Хусусияти лабӣ дар системаи садонокҳои тоҷикӣ зиёдатӣ аст, зеро система ба он эҳтиёҷ надорад: нишонаи лабӣ фонемаҳоеро фарқ мекунад, ки онҳо ба воситаи нишонаҳои дигар (қатор ва бардошт) фарқ кунонида шудаанд. Хусусияти устуворӣ ва ноустувории садонокҳо, ки дар давраҳои пешинаи инкишофи забони тоҷикӣ ба сифати дигар (дарозӣ ва кӯтоҳӣ) воқеъ гардида, барои фарқ кардани фонемаҳои кӯтоҳ аз дароз а аз а; у аз у ва и аз и истифода мешавад, дар ҳолати имрӯзаи забони тоҷикӣ ҳамчун воситаи фонемафаркунӣ истифода намешавад, зеро мо дар забони тоҷикӣ як ҷуфт қалима пайдо карда наметавонем, ки онҳо ба воситаи дарозию кӯтоҳии ягон садоки таркиби худ фарқ кунанд. Хусусияти устуворӣ ва ноустувории садонокҳо дар ҳолати қавӣ зоҳир намешавад. Вай дар муҳити заъиф пайдо гардида, садонокҳои устувори (э, ў, о)-ро аз ноустувор (и, а, у) фарқ мекунонад. Аз ин рӯ устуворӣ ва ноустувории садонокҳо бояд алоқамандона бо вокализм беада омӯхта шавад. Аз ҳамин сабаб нишонаҳои лабию ғайрилабӣ ва устуворию ноустуворӣ ҳангоми тавсифи садонокҳо, ки дар заминаи муҳити қавӣ ва садонокҳои қавӣ сурат мегирад, сарфи назар карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, садонокҳои забони адабии тоҷикро дар система ду нишонаи тафриқӣ: бардошт ва қатор муттаҳид месозад. Хусусиятҳои дигари онҳо (миқдорӣ ва иштироки лабҳо)-ро метавон ҳамчун нишонаҳои иловагӣ ба эътибор гирифт ва ҳангоми тавсифи фонетикӣ садонокҳо истифода кард.

Ду нишонаи тафриқии садонокҳо тазодҳои гуногуни системаи вокализиро ба вучуд меорад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2

Нишонаҳои фарқкунандаи садонокҳои тоҷикӣ.

қатор бардошт	пеш	омехта	қафо
боло	и		у
миёна	э	ў	о
поён		а	

Нишонаи фарқкунандаи қатор (ҳаракати уфуқии забон) тазодҳои зеринро ба вучуд меорад, ки ба воситаи онҳо садонок-

1. садонокҳои қатори пеш (и, э),
2. қафо (у, о),
- 3) омехта (ӯ, а).

Тазоди пеш-қафо дар байни чор фонема: и ва у (дид: дуд) — дар бардошти боло, э ва о (бед: бод) — дар бардошти миёна ба назар мерасад.

Тазоди омехта—ғайриомехта танҳо барои садонокҳои бардошти миёна хос аст ва фонемаи ӯ-ро аз фонемаҳои о (рӯз: роз) ва э (зӯр: зер) фарқ мекунонад.

Нишонаи фарқкунандаи бардошт (ҳаракати амудии забон) садонокҳои тоҷикиро ба се гурӯҳи микдоран нобаробар тақсим мекунонад:

- 1) садонокҳои бардошти боло (и, у),
- 2) бардошти миёна (э, ӯ, о),
- 3) бардошти поён (а),

ки дар байни онҳо садонокҳои бардошти боло бо садонокҳои бардошти миёна ва садонокҳои бардошти миёна бо садонокҳои бардошти поён муносибати тазодӣ доранд.

Тазоди боло—миёна дар гурӯҳҳои садонокҳои қаторҳои пеш ва қафо дида мешавад ва чор фонема дар он иштирок мекунанд: дар қатори пеш фонемаҳои и ва э (шир: шер) ва дар қатори қафо фонемаҳои у ва о (бум: бом).

Тазоди миёна—поён танҳо барои садонокҳои қатори омехта хос аст ва фонемаҳои ӯ ва а (кӯр: кар)-ро аз ҳамдигар ҷудо месозад.

Ҳамин тарик, дар системаи вокализми забони тоҷикӣ ду нишонаи фарқкунанда (қатор ва бардошт) амал мекунанд, ки онҳо муносибатҳои системанокии садонокҳоро ба воситаи чор тазод ошкор месозанд. Нишонаҳои фарқкунандаи садонокҳои тоҷикӣ дар чадвали 3 оварда мешаванд, ки дар он ҳар як фонема бо фонемаҳои дигар дар ду самт (уфукӣ ва амудӣ) муқобил меистад: дар самти уфукӣ и бо у, э бо ӯ ва о, ӯ бо э ва о, дар самти амудӣ — и бо э, ӯ бо а, у бо о.

4. ТАВСИФИ САДОНОКҲО

Тавсифи садонокҳои тоҷикӣ дар бештари мавридҳо ба тобишҳои асосии онҳо асос меёбад. Тобишҳои асосии фонемаҳои садонок дар талаффузи алоҳидаи садонокҳо воқеъ мегардад. Ин тобишҳо ба тобишҳои дигари садонокҳо, ки дар муҳитҳои дигари фонетикӣ (масалан, дар ҳолати ҷаданокӣ, аввал, мобайн ва охири калима ва ғайра) зоҳир мешаванд, бисёр наздик мебошанд. Тобишҳои дигари фонемаҳо, ки дар ҷараёни нутқ падида меоянд, барои равшантар кардани тобиши асосӣ ва нишон додани доираи таъбири он оварда мешаванд.

а) Садонокҳои қатори пеш.

Фонемаи И садоноки қатори пеш, бардошти боло ғайрилабист. Хангоми талаффузи ин садонок нуги забон ба поён моил буда дар паси дандонҳои поён қарор мегирад; забон ба пеш майл мекунад ва ба туфайли ҳамин ин садонок ба гуруҳи садонокҳои қатори пеш дохил мешавад. Лабҳо дар тавлиди садоноки и гирд намешаванд ва ба пеш ҳаракат намекунанд, вале кунҷҳои онҳо ба тарафи чапу рост андаке кашида мешавад. Дар тавлиди и ковокии даҳон нисбат ба э таангтар аст (расми 9).

Садоноки и дар чараёни нутқ тобишҳои гуногун пайдо мекунад, вале онҳо аз доираи овози қатори пеш, дараҷаи бардошти боло берун намебароянд. Тобиши асосии фонемаи и дар сабки возеҳи нутқ дар се ҳолат мушоҳида мешавад: 1) дар ҳиҷои заданок (зин, пир, бин), 2) дар мавридҳое, ки ин садонок як ҳиҷоро ташкил медиҳад (и-до-ра, Са-и-да ва и-да-о) ва 3) дар ҳиҷоҳои аввали калима: (ид, ил-хом, ин-ҳо). Дар гуфтугӯ садоноки и ба тағйироти фонетикӣ дучор шуда, тобишҳои сершумор пайдо мекунад. Фонемаи и аслан садоноки таанг аст, вале дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои й, ш, ж, ч, ч боз таангтар мешавад, чигар, ҷисм, шин. Тобиши нисбатан кушода и-ро дар охири калима (кӣ, ҷӣ) дидан мумкин аст.

Фонемаи И дар ҳамнишинӣ бо фонемаҳои ҳамсадои забончағӣ ва ҳалқӣ тобиши моил ба қафо пайдо мекунад: қир, хишт, хирман, ҳикоят. Тобиши нисбатан дарози и дар ҳиҷои охири калима (ё синтагма), пеш аз ист воқеъ мешавад: Зебой // зебоии ахлоқ аст. Ту омадӣ // вале... Дар ин маврид заданок ё безада будани ҳиҷо аҳамият надорад.

Тобиши кӯтохтарини садоноки и дар ҳиҷои кушоде безада (гирех, сифат, китоб, сиёҳ) зоҳир мешавад.¹

Садоноки и дар ҳамаи ҳолатҳо: дар аввал, охир ва мобайни калима истифода мешавад: имрӯз, чунбидан, сафедӣ.

Фонемаи э садоноки қатори пеш, дараҷаи бардошти миёна, ғайрилабӣ мебошад. Дар тавлиди э даҳон нисбат ба и бештар кушода шуда, рӯи забон ба қом бештар наздик мешавад. Нӯги забон ё ба дандонҳои поён мерасад ва ё дар пушти онҳо қарор мегирад. Лабҳо гирд намешаванд ва ба пеш майл намеку-

Расми 9. Рентгенограмман садоноки и.

¹ Фонемаи и дар чанд калима тобиши устувор дорад (тир, пир, шир ва ғ.), ки он пасмондаи фонемаи таърихан дарози й: аст, аммо дар забони имрӯза арзиши фонологии худро аз даст додааст.

нанд, вале гушаҳои онҳо то андозаи диданӣ ба ду тараф кашида мешаванд, аммо на ба дараҷаи тавлиди и (расми 10). Садоноки э устувор аст ва аз ҳамин рӯ, ба тағйироти сифатии микдорӣ кам дучор мешавад. Бо вучуди ин баъзе тобишҳои онро қайд кардан мумкин аст. Тобиши асосии э дар ҳолатҳои зерин мушоҳида мешавад: а) дар ҳичои заданок (бед, рег, дег, бех, сел ва ғайра), б) дар аввали калима (элак, эмин, эм), в) дар ҳичои беада (беда, мева, пешин, девор).

Расми 10. Рентгенограм-
ман садоноки э.

дид мешавад ва ин ҳолат гоҳе сабаби пайдоиши вариантҳои фонетикӣ калимаҳо (ҳеч // ҳич, бадеъ // бадиъ, монеъ // мониъ) ва бадалшавии э ба и мегардад: неҳ — ниҳод.

Садоноки э дар авал, мобайн ва охири калима меояд: элак, беша, бед, шанбе.

б) Садонокҳои қатори омехта.

Фонеман \bar{y} садоноки қатори омехта, дараҷаи бардошти мяёна, лабӣ мебошад.

Дар тавлиди ин садонок даҳон нисбатан ба садоноки у қушодатар ва нисбатан ба садоноки а тангтар аст. Забон бардошта мешавад ва қисми мобайнии он нуктаи баландтаринро ишғол менамояд. Нӯги забон ба қафо кашида мешавад ва метавонад бо тамоми забон каме бардошта шавад (хусусияти омехтагӣ), вале ин бардошташавӣ ҳатмӣ нест. Дар тавлиди \bar{y} лабҳо гирд шуда, ба пеш ҳаракат мекунанд, вале доираи дараҷаи ба пеш ҳаракат кардани онҳо дар тавлиди \bar{y} нисбат ба у камтар ва назар ба о бештар аст. Расми 11). Болиштакҳои лабҳо каме ба берун майл мекунанд. Садоноки \bar{y} аз ҷиҳати сифат садоноки устувор аст, аз ҳамин рӯ нисбат ба садонокҳои дигар камтар тағйир меёбад.

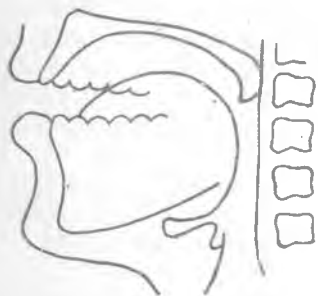
Садоноки \bar{y} дар забони тоҷикӣ истеъмоли маҳдуд дорад. Ин садонок дар аввали калимаҳои аслан тоҷикӣ истифода намешавад, вале дар мобайн ва охири онҳо кор фармуда мешавад: рӯбоҳ, абрӯ, рӯзона, хушбӯ.

Фонемаи а садоноки ғайрилабни дараҷаи бардошти поён ва қатори омехта аст. Дар тавлиди садоноки а даҳон нисбат ба талаффузи ҳамаи садонокҳои дигари забони тоҷикӣ кушодатар аст (расми 12). Нӯги забон метавонад дар паси дандонҳои поён қарор гирад ва ё ҳамроҳи чоғи поён каме ба қафо кашида шавад, ки ин боиси пайдо шудани тобиши ба қафо моили а мегардад. Қисми пеши забон ба тарафи ком бардошта мешавад, вале ба сабаби кушодагии даҳон ба ком намерасад. Лабҳо дар тавлиди а иштирок намекунанд.

Садоноки а дорои вариантҳо буда, дар ҷараёни нутқ ба тағйироти сифатно микдорӣ дучор гардида, тобишҳои басо гуногун пайдо мекунад. Тобиши асосии фонемаи а дар мавридҳои зерин ба назар мерасад: а) дар ҳиҷои заданок (сар, бар, дар), ба шарте ки пас аз ин садонок ҳамсадоҳои забончагӣ наояд; б) дар мавридҳои, ки ин фонема дар танҳои ҳиҷо созад: ба-а-даб, а-ро-ба, мат-ба-а.

Аз рӯи аломати қатор фонемаи а низ метавонад тобишҳои гуногун дошта бошад. Тобиши ба қафо моили садоноки а дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои забончагӣ воқеъ мешавад. Таъсири ин ҳамсадоҳо ҳатто дар ҳиҷои заданок ҳам мушоҳида мешавад: ханда, қад, ғарқ. Тавлиди забончагии ҳамсадоҳои х, ғ, қ тамоми забонро ба қафо мекашад ва ин ҳолат боиси пайдоиши тобиши ба қафо майли садоноки а мегардад. Тобиши ба пеш моили фонемаи а дар ҳамнишинӣ бо садонокҳои е ва и (ё-и ваҳдат, ё-и ишорату бандаки изофӣ) ва ҳамсадои й пайдо мешавад: хонаи дӯст, бачае, ки... Дар ин маврид садоноки а аз рӯи дараҷаи бардошт тағйир меёбад. Вай гоҳе тобиши бисёр танг пайдо карда, дараҷаи аз поён болотарро мегирад.

Садоноки а дар ҳиҷои кушоди беадад сифатан бештар тағйир меёбад. Дар ин ҳолат вай саҳт ихтисор мешавад ва ин ихтисоршавӣ фонемаи а-ро ба фонемаи и наздик мекунад. Ин ҳодиса гоҳе боиси ҳамдигарро иваз кардани ин овозҳо мешавад: зимистон // замистон, бародар // биродар...

Расми 11. Рентгенограм-
маи садоноки у.

Расми 12. Рентгенограм-
маи садоноки а.

Фонемаи а дар калима истеъмоли озод дорад: абр, бача, хона.

в) Садонокҳои қатори қафо.

Фонемаи у садонокӣ қатори қафои моил ба пеш, лабӣ, дараҷаи бардошти боло мебошад (расми 13).

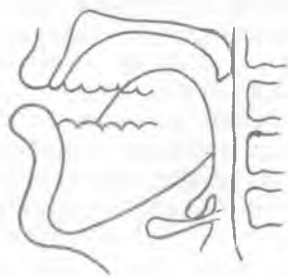
Дар тавлиди у дараҷаи қушодагии даҳон нисбат ба \bar{u} камтар аст. Болиштакҳои лабҳо ба берун ва забон ба қафо майл меунанд. Вобаста ба дараҷаи ба пеш ё қафо кашида шудани забон садонокӣ у метавонад тобишҳои моили пеш ё қафо дошта бошад.

Аз ҷиҳати бардошт садонокӣ у ба тавлиди садонокӣ и баробар аст. Вай ба гурӯҳи танги садонокҳои бардошти боло дохил мешавад. Ин садонок дар ҷараёни нутқ моили тағйирот аст.

Садонокӣ у дар ҳолати заданок аз ҷиҳати қатор асосан ду

Расми 13. Рентгенограмман садонокӣ у.

Расми 14. Рентгенограмман садонокӣ о.

тобиш — тобиши моили қафо (аз қатори маъмулӣ кафотар) ва тобиши моили пеш дорад.

Тобишҳои гуногунӣ у дар ҳолати заданокӯ беадад, дар сабки гуфтугӯӣ дар се маврид пайдо мешавад: а) дар ҳиҷои заданокӣ баста ва қушода дар ҳамнишинӣ бо ҳаман ҳамсадоҳо ба \bar{c} ж, ш, ч, ҷ, ғ, х, к (суд, руд, дуд, бозу, зону, каду), б) дар ҳиҷои аввали калима, дар мавридҳои, ки садонокӣ у алоҳида ҳиҷо месозад: (у-мум, у-сул, у-қоб, у-фук).

Тобиши моили қафои садонокӣ у дар ҳамсоягӣ бо ҳамсадоҳои забончагӣ воқеъ мегарданд: қудо, қум, қул, қубор, қурбат, хурмо, хулк. Дар ин маврид тавлиди у нисбат ба тобишҳои дигараш тавлиди кафотар дорад.

Фонемаи у дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои ж, ш, ч, ҷ ва й баръакс тобиши болоӣ майли пеш дорад: шутур, шуш, шучоъ, ҷувол, ҷудо, ҷумла. Ин садонок низ аз ҳаман бештар дар ҳиҷои қушода беадад сифатан тағйир меёбад. Вай дар ин ҳолат,

махусан, баъд аз ҳамсадоҳои бечараи метавонад то дараҷаи аз байн рафтан ихтисор шавад: шутур, чудо, шумо ва амсоли инҳо.

Дар сабки возеҳи гуфтор фонемаи у хусусиятҳои худро барқарор мекунад. Ин фонема дар ҳама ҳолатҳои калима истифода мешавад: устухон, каду, дору ва ғ.

Фонемаи о садонокӣ қатори қафои майли пеш, дараҷаи бардошти миёна ва лабист. Дар тавлиди о ковокии даҳон нисбат ба \bar{u} ва у кушодтар, вале нисбат ба а тангтар аст. (Расми 14). Нӯги забон як дараҷа аз дандонҳои дур ва забон бо устухони зераш ба қафо кашида мешавад. Ҳангоми талаффузи садонокӣ о лабҳои гирд шуда, ба пеш ҳаракат мекунанд. Дигар онҳо дар тавлиди о нисбат ба \bar{u} ва у калонтар, вале дараҷаи ба пеш майл қардани лабҳои ва у ва \bar{u} камтар аст. Болиштакҳои лабҳои каме ба берун майл мекунанд. Фонемаи о аз ҷиҳати дараҷа ба гуруҳи садонокҳои кушоди дараҷаи бардошти миёна мансуб аст. Садонокӣ о ба тағйирот кам дучор мешавад. Бо вучуди ин баъзе тобишҳои онро метавон нишон дод.

Вобаста ба ҳамнишиниаш бо ҳамсадоҳои садонокӣ о ду тобиш пайдо мекунад: тобиши моили пеш ва тобиши моили қафо. Тобиши аввалӣ дар ҳамсоиягӣ бо ҳамсадои лабию пешизабонӣ (боло, пода, модар, додар) ва тобиши сонӣ дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои забончагӣ ва ҳалқӣ (қок, ғорат, ҳоким) пайдо мешавад. Дар ҳолати дуҷум тавлиди тобиши фонемаи о қафотар аст.

Тобиши нисбатан танги о дар ҳичон беадад зоҳир мегардад: бо-бо, о-би, до-дар, по-да.

Дар ҳичоҳои баста ва кушодае, ки бо ҳамсадо сар мешаванд, садонокӣ о тобиши кушодатар дорад: до-дар, до-ру, бод-бон, тоб-дор, вале фарқҳои зикршуда барои моҳияти фонетикӣ фонемаи о чандон қобили тавачҷӯҳ нестанд. Хусусияти барҷастаи фонемаи о-и тоҷикӣ устувори сифатӣ микдорӣ он аст: ин фонема дар ҳама ҳолат дароз ва равшан талаффуз мешавад.

Садонокӣ о дар калима истеъмоли озод дорад: ободӣ, бобо.

Б. ҲАСАДОҲО.

1. ҲАЙАТИ ҲАМСАДОҲО

Масъалаи микдори ҳамсадоҳои забони адабӣ низ бебаҳс нест. Баъзеҳои системаи консонантизми тоҷикиро иборат аз бисту се фонема (б, п, м, в, ф, д, т, з, с, ж, ш, ч, қ, л, р, н, ӣ, к, г, ғ, х, қ, ҳ) медонанд. Гуруҳи дигари забоншиносон ба ин фонемаҳои фонеман ц-ро илова карда, микдори ҳамсадоҳоро ба бисту чор мерасонанд. Дар айни замон ҳар ду гуруҳи муаллифон овози ь-ро ба руихати фонемаҳои дохил намекунанд.

Аmmo дар ҳар ду маврид ҳам масъалаи микдори ҳамсадоҳои тоҷикӣ ҳал намешавад. Аз як тараф, агар хангоми муайян намудани микдори ҳамсадоҳо таркиби овозии калимаҳои иктибосиро ба назар гирем, мо бояд на танҳо фонемаҳои *ц* ва *ъ*-ро, балки фонемаҳои *щ*, *ы* ва ҳамаи ҳамсадоҳои комин (мягкие) русиро ба системаи консонантизми тоҷикӣ дохил намоем, аз тарафи дигар, агар фонемаи *ъ*-ро ба рӯйхати фонемаҳои тоҷикӣ дохил накунем, мо таркиби фонемагии калимаҳои типӣ *навъ*, *шамъ*, *лаъл*, *шӯъла*, *баъд*, *раъд*, *лаълӣ* ва амсоли онҳоро, ки бешубҳа унсурҳои хазинаи луғати забони тоҷикӣ мебошанд, дуруст муайян карда наметавонем.

Ба фикри мо, хангоми муайян намудани микдори ҳамсадоҳои забони адабии тоҷик калимаҳои иктибосии ҳазмшударо аз унсурҳои ҳазмнашуда ҷудо кардан зарур аст. Фарқи асосии калимаҳои иктибосии ҳазмшуда аз калимаҳои гуруҳи дуюм ин аст, ки ин калимаҳо хусусиятҳои талаффузи миллии худро аз даст дода, талаффузи тоҷикӣ пайдо кардаанд. Масалан, калимаи арабии муаллим на танҳо талаффузи миллии овозҳои таркиби худро аз даст додааст, балки микдоран ва сифатан тағйир ёфтааст: дар талаффузи тоҷикии имрӯза яке аз овозҳои таркиби ин калима — ҳамсадои чарангдори зичи содаи ҳалкӣ (айн) аз байн рафтааст, зади он, ки дар асл дар ҳиҷои дуюм аз аввал меомадааст, ҷои худро тағйир дода, тоҷикӣ шудааст ва мисли калимаҳои аслан тоҷикӣ ҳиҷои охири ин калима заданок воқеъ мегардад. Табиист, ки ин тағйирот калимаи муаллимро тоҷикӣ кардааст. Барои хазм шудани овози бегона зарур аст, ки ин овоз ба нормаҳои талаффузи забони иктибоскунанда мутобиқ шавад ва дастгоҳи овозсозии ин забонро ба талаффузи худ мувофиқ созад, яъне барои тавлиди худ узви даркориро ёбад, бо фонемаҳои забони иктибоскунанда алоқа карда, унсурҳои система гардад.

Таркиби овозии калимаҳои ҳазмнашуда ханӯз ба нормаи талаффузи тоҷикӣ надаромадаанд ва дар дастгоҳи овозсозии забони тоҷикӣ узви тавлиди худро пайдо накардаанд. Сабабҳои хамин аст, ки гоҳо дар талаффузи калимаҳои навъи станция, цирк, цемент ва ғайра ҳамсадои *ц* ва *с* бадал мешавад: *истанса*, *сирк*, *семент* ё *симон* ва ғайра. Ин гуна калимаҳо ханӯз дар чараёни хазмшавӣ мебошанд. Аз хамин рӯ бояд таркиби овозии онҳо алоҳида, дар зерсистемаи фонетикани калимаҳои иктибосӣ омӯхта шавад.

Агар таркиби овозии калимаҳои аслан тоҷикӣ ва унсурҳои луғавии тоҷикишударо ба назар гирем, пеш аз садонокҳои *а ё о* бисту чор фонемаи ҳамсадо ва ҳамдигар фарқ мекунанд: *б*, *п*, *м*, *в*, *ф*, *д*, *т*, *з*, *с*, *ж*, *ш*, *ҷ*, *ч*, *н*, *л*, *р*, *й*, *к*, *г*, *х*, *г*; *к*; *х*; *ъ*.

Фарқи ин ҳамсадоҳоро тазодҳои зерин собит менамоянд: *а*) *пеш аз садонок* *а* бар: *пар*, *бар*: *мар*, *варо*: *фаро*, *вар* (аз ва агар): *фар*, *дар*: *тар*, *зар*: *сар*, *ҷой*: *ҷой*, *ранг*; *ланг*, *дам*: *нам*, *ноз*: *йоз*, *йах*: *рах*, *ганда*: *канда*, *ғам*: *кам*, *ғарк*; *қарк*,

канд : ханд, ҳам : ҳам ва ғайра); б) пеш аз садоноки о: бо-
да : пода, бон ; мон, дор : тор, зор : сор, рон : нон, жола : шола,
чоҳ : чоҳ (аз чоҳу чалол), гом : ком, ғор : хор, ҳой : хой, йор :
нор, лошак : рошак ва ғайра.

Дар ин ҳолат танҳо фонемаҳои **ж, ш, ь** туфайли он ки ово-
зи **ъ** дар аввали калима истеъмом намешавад ва овози **ж** кам-
истеъмом буда, маъмулан, ба ҳамсадои **ч** (жола // чола) таб-
дил мешавад, бо чуфтҳои мувофиқи худ — фонемаҳои **ш** ва **х**
дар тазодҳо иштирок намекунад. Дар ҳолатҳои дигар ин фо-
немаҳо аз чуфтҳои худ фарқ мекунад: жола : шола, қаър : қаҳр
ва ғайра. Бинобар ҳамин ин овозҳоро ба рӯйхати фонемаҳои
забони адабии даровардан зарур аст.

2. ГУРҶБАНДИИ ҲАМСАДОҲО

Ҳамсадоҳои забони адабии ҳозираи тоҷик бо чор хусусияти
асосӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад: а) аз рӯи кори узви фаъол
(ё маҳрач), б) аз рӯи тарзи тавлид, в) аз рӯи иштироки резо-
наторҳо, г) кори садопардаҳо (иштироки шавшув ва лаҳн).
Бинобар ҳамин гурӯҳбандии онҳо дар асоси ҳамин чор хусу-
сият сурат мегирад.

а) **Аз рӯи кори узви фаъол.** Дар сохта шудани ҳамсадоҳои
тоҷикӣ лабҳо, забон, забонча ва ҳалқ сахми бештар доранд ва
узви фаъол ҳисоб мешаванд. Вобаста ба ҳамин чор узв ҳам-
садоҳо ба чор гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) лаби, 2) забонӣ, 3) за-
бончагӣ ва 4) ҳалқӣ.

1) **Ба гурӯҳи ҳамсадоҳои лабӣ** фонемаҳои **б, п, м, в** ва **ф**
дохил мешаванд. Дар тавлиди ин ҳамсадо узви фаъол лаби
поён аст. Дар тавлиди як гурӯҳи онҳо лаби поён ба лаби боло
(фонемаҳои **б, п, м**, дар ташкили гурӯҳи дуум (ҳамсадоҳои
в, ф) лаби поён ба дандонҳои боло ҳамкорӣ мекунад. Бинобар
ҳамин ҳамкориҳои узви фаъол бо ғайрифавол ҳамсадоҳои овар-
дашударо боз ба ду гурӯҳ: а) лабулабӣ (**б, п, м**) ва б) лабу-
дандонӣ (**в, ф**) ҷудо мекунад. Дар тавлиди ин ҳамсадоҳо узви
фаъол лаби поён аст, ки он бо узвҳои ғайрифавол (лаби боло
ва дандонҳои боло) ин ҳамсадоҳоро месозад.

2) **Ҳамсадоҳои забонӣ** гурӯҳи калонтарини консонантизми
тоҷикиро ташкил медиҳанд. Ин гурӯҳ ҷаҳордаҳ фонемаро дар
бар мегирад: **д, т, п, з, с, л, ж, ш, ч, р, й, г** ва **к**. Дар тавлиди
ҳамаи ин фонемаҳо узви асосӣ забон аст, вале дар тавлиди
фонемаҳои мухталиф қисматҳои гуногуни он иштирок меку-
нанд. Дар забони тоҷикӣ барои аз якдигар фарқ кардани ҳам-
садоҳо кори се қисми забон — пеши забон, байни забон ва
бехи забонро ба назар гирифтани муҳим аст. Ин се қисми за-
бон ҳамсадоҳоро ба се гурӯҳ ҷудо мекунад: а) ҳамсадоҳои
пешизабонӣ: **д, т, з, с, ж, ш, ч, ҷ, р, л, н**, б) ҳамсадоҳои байни-
забонӣ **й** ва в) ҳамсадоҳои бехизабонӣ: **г** ва **к**.

Агар дар ташкили ҳамсадоҳои гуруҳи аввал пеши забон бо дандонҳои боло ва милкҳои онҳо ҳамкорӣ дошта бошад, дар ташкили ҳамсадои **й** байни забон бо қисми пеши ком ва дар мавриди ҳамсадоҳои бехизабонӣ қисми кафои забон бо қисми охири (баъдигунбади) ком иштирок мекунад.

3) Гуруҳи **ҳамсадоҳои забончагӣ** се фонема (**ғ**, **х**, **к**)-ро дарбар мегирад. Дар масъалаи ҷои тавлид ва узви фаъоли ҳамсадоҳои **к**, **ғ** ва **х** забоншиносон ҳамфикр нестанд. Як гуруҳи олимони ақида доранд, ки дар тавлиди ин ҳамсадоҳо узви фаъол қисми охири забон, беҳи забон аст ва, аз ҳамин ру, онҳо ин ҳамсадоҳоро бо истилоҳҳои «пасизабонии чуқур», «бехизабонӣ» ё «ақибизабонӣ» ва ғайра ном мебаранд. Дигарҳо дар тавлиди ин овозҳо забонча ё пардаҷаи комро узви фаъол ме-донанд ва ин ҳамсадоҳоро бо истилоҳи «забончагӣ» ном мебаранд. Сабаби ин ихтилоф душвории мушоҳидаи бевоситаи ҷараёни тавлиди ин ҳамсадоҳо аст. Ҳалли ин масъала таҳқиқи эксперименталию фонетикиро талаб мекунад. Дар мавриди сохта шудани ҳамсадоҳои **к**, **ғ** ва **х**, ба мушоҳидаи мо, муаллифоне ба ҳақиқат наздиктаранд, ки забончаро узви фаъол дониста, ин ҳамсадоҳоро ҳамсадоҳои «забончагӣ» меноманд.¹ Ин фикрро бо ду далели зер метавон тақвият дод. Аввал, ин, ки забонча нисбат ба қисми охири (ё беҳи) забон мутаҳарриктар аст. Қисми беҳи забон барои ҳаракат имконияти камтар дорад: вай озод нест, ғафсӣ ва вазнинӣ, ҳаҷму шакли он имконият намедиҳанд, ки серҳаракат бошад. Забонча ба туфайли ҳолату ҳаҷму вазнаш имконияти бештари ҳаракат дорад. Далели дуюм ва асосӣ он аст, ки агар мо забонро сахт ба берун бароварда, ҷои маъмулии беҳи забонро тағйир диҳем ҳам, ҳамсадоҳои **к**, **ғ** ва **х**-ро талаффуз карда метавонем, дар сурате ки дар ин ҳолат талаффузи ҳамсадоҳои бехизабонӣ имконнопазир аст: агар беҳи забон узви фаъол мебуд, ҳангоми берун баровардани забон тавлиди ҳамсадоҳои **к**, **х**, **ғ** имконнопазир мешуд. Бинобар ин ҳамсадоҳои **к**, **ғ** ва **х**-и тоҷикиро «ҳамсадои забончагӣ» гуфтан ва дар сохта шудани онҳо забончаро узви фаъол ва беҳи забонро узви ғайрифаъол доништан бехтар аст.

4) Ба гуруҳи **ҳамсадоҳои ҳалқӣ** фонемаҳои **ъ** ва **ҳ** дохил мешаванд. Ин фонемаҳо ба воситаи ба якдигар расидан ё наздик шудани девораҳои ҳалқ сохта мешаванд. Фонемаи **ъ** ҳамсадои ҳалқии **рӯяк** ва **ҳ** — ҳалқии **чуқур** аст: ҳамсадои **ъ** дар натиҷа ба ҳам расидани девораҳои қисми болоии **гулӯ** ва ҳамсадои **ҳ** дар сурати ба ҳам наздик шудани девораҳои қисми поёнтарии он воқеъ мегардад.

Гуруҳбандии мазкур ба қори узви фаъол (маҳраҷ) асос ёфтааст. Дар сохта шудани ҳамсадоҳо иштироки узвҳои **ғайрифаъол** низ ҳатмист. Мувофиқи қори узви ғайрифаъол ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба гуруҳҳои: лабулабӣ, лабудандонӣ, дандонӣ,

¹ В. С. Соколова. Фонетика таджикского языка. М.— Л.— 1949, с. 72.

Ҳамкории узвҳои ғаёлоу ғайриғаёло дар тавлиди ҳамсадоҳо

узви ғаёло	лаби поён	пеши забон	байни забон	паси забон	забонча	Ҳалқ
Узви ғайри-ғаёло						
Лаби боло	б, п, м					
Дандонҳои боло	в, ф.	д, т, н				
Милҳои дандонҳои боло		з, с, л				
Пеши коми сахт		ж, ш, ҷ, ч, р				
Байни коми сахт			й			
Паси коми сахт				г, к,		
Беҳи забон					ғ, х, қ	
ҳалқ						ъ, х

пешикомӣ, байникомӣ, пасикомӣ, беҳизабонӣ ва ғайра чудо мешаванд. (ниг. чадв. 3).

Дар тавлиди лабулабиҳо лаби поён ба тарафи лаби боло майл мекунад. Ба гуруҳи лабулабиҳо фонемаҳои: б, п, м дохил мешаванд. Ҳангоми сохта шудани лабудандониҳо (в, ф) лаби поён ба дандонҳои боло наздик мешавад. Ҳамсадоҳои пешизабонӣ аз рӯи узви ғайриғаёло ба гуруҳҳои дандонӣ (д, т, з, с, н, л) ва пешикомиҳо (ҷ, ч, ж, ш, р) чудо мешаванд. Дар тавлиди дандонҳои қисми пеши забон ба тарафи дандонҳои боло ҳаракат мекунад, ҳангоми сохта шудани пешикомиҳо нӯги забон ба боло бештар майл мекунад ва монанди дар қисми ба дандонҳои наздики ком ба вҷуд меорад. Дар тавлиди ҳамсадои байникомии й қисми мобайнии ком бо қисми марказии рӯи забон ҳамкорӣ мекунад. Ҳангоми тавлиди беҳизабониҳо (х, ғ, қ) беҳи забон ба истикболи забонча бардошта мешавад.

Аз рӯи тарзи тавлид. Ҳамсадоҳои тоҷикӣ аз ҳамдигар бо шавшуви хоси худ инз фарқ мекунад. Шавшуви ҳамсадоҳоро

монеаҳое, ки дар дами ҳаво дар ягон ҳои дастгоҳи овозсозӣ воқеъ мегардад, ба вучуд меорад. Ин монетаҳо дар натиҷаи се тарзи ҳамкории узвҳои овозсоз пайдо мешаванд: а) дар натиҷаи ба ҳамдигар расидан, б) дар сурати ба ҳамдигар наздик шудан ва в) ҳангоми ларзидани узвҳо. Мувофиқи ҳамин се тарзи падида омадани монета ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) ҳамсадоҳои зич, б) ҳамсадоҳои роғ ва в) ҳамсадоҳои ларзон.

Дар тавлиди ҳар як ҳамсадо се марҳилаи қори узвҳои овозсоз фарқ карда мешавад: **равиш** — аз ҳолати озод ё аз тавлиди ҳамсадои дигар гузаштани узвҳо ба ҳолате, ки барои тавлиди овози навбатӣ зарур аст; **ҳамоиш** — ҳамкории (ҳамомади) узвҳо дар тавлиди ҳамсадоҳо дар ҳолати омодагӣ ва **раҳоиш** — ҳолати аз ҳамдигар ҷудо шуда ба ҳолати аввали (озод) ё ба тавлиди ҳамсадои дигар гузаштани узвҳо. Ин се лаҳзаи қори узвҳои овозсоз дар фонетика се **марҳилаи тавлиди овоз** ном гирифтааст. Дар пайдо шудани шавшуви ҳамсадоҳо ин се марҳилаи тавлиди аҳамияти якхела падоранд. Аҳамияти ин се марҳилаи тавлиди дар сохта шудани ҳамсадоҳои зич равшантар муайян мегардад ва муҳим мебошад.

1) **Гурӯҳи ҳамсадоҳои зичи тоҷикӣ** дувоздаҳ фонемаро дарбар мегирад: **б, п, м, д, т, н, ҷ, ч, г, к, қ, ғ**. Ҳамаи ин ҳамсадоҳо дар натиҷаи ба ҳамдигар расидани узвҳои овозсоз пайдо мешаванд, вале марҳилаи раҳоиши ҳамаи онҳо як хел сурат намегирад.

Ҳангоми сохта шудани як гурӯҳи онҳо узвҳо баъди ба ҳамдигар расидан (баъди марҳилаи ҳамоиш) аз ҳамдигар якбора қанда мешаванд ва ҷараёни ҳаво башаст аз даҳон мебарояд. Ин ҳолат боиси пайдоиши тарқиши узвҳо мегардад. Дар тавлиди ҳамсадоҳои дигари зич узвҳо баъди ҳамоиш оҳистатар ва тадриҷан аз ҳамдигар дур мешаванд ва дар натиҷаи ин баъд аз лаҳзаи зичӣ як раҳнаи ҳавобаро падида меояд. Аз ин рӯ дар тавлиди ҳамсадоҳои гурӯҳи дуҷум ду монета, ду унсур: унсурҳои зич ва роғ мавҷуд аст. Алоқамандона бо ҳамин ду навъи зуҳури марҳилаи раҳоиш ҳамсадоҳои зичи тоҷикӣ боз ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) ҳамсадоҳои зичи тарқанда: **б, п, м, д, т, н, г, к, ғ** ва б) ҳамсадоҳои зичи раҳнадор (ё муракқаб); **ҷ** ва **ч**. Фонемаҳои **ҷ** ва **ч**-ро гарчи ҳамсадои муракқаб меноманд, вале онҳо нобарат аз ду овози мустақил нестанд, зеро: а) ин овозҳо таърихан аз як ҳамсадои зич пайдо шудаанд, б) ҳар ду ҷузъи онҳо ба воситаи як узви фаъол (пеши забон) сохта мешаванд, в) ду марҳилаи тавлиди онҳо (ҳамоиш ва раҳоиши онҳо) дур марҳилаи як ҷараён аст, г) дарозии ин ҳамсадоҳо аз дарозии ду овози мустақил (масалан, аз **д** ва **ж** ё аз **т** ва **ш**) камтар аст ва аз ҳамин сабаб д) соҳибони забон онҳоро чун як фонема дарк мекунанд.

2) **Гурӯҳи ҳамсадоҳои роғ** ёздаҳ ҳамсадоҳо дар бар меги-

рад: в, ф, з, с, ж, ш, л, й, ғ, х, ҳ. Ҳамаи ин ҳамсадоҳо дар натиҷаи ба ҳамдигар наздик шудани узвҳои овозсоз ва дар дами ҷараёни ҳаво падидаи омадани рахнаи (роғии) ҳавобаро сохта мешаванд. Ҷараёни ҳаво аз шуш бароянда ба девораҳои ин рахна молиш хурда, аз даҳон хориҷ мешавад ва ба ин восита шавшуви барои ҳамсадоҳои роғ хос ҳосил мегардад. Аммо шакли рахна дар тавлиди ҳамаи ҳамсадоҳои роғ як хел нест ва дар як ҷо воқеъ намегардад. Вобаста ба ҷои ба вучуд омадани рахна ҳамсадоҳои роғи тоҷикӣ ба ду гурӯҳча тақсим мешаванд: а) ҳамсадоҳои пешраҳна (марказӣ ё пеш) — в, ф, з, с, ж, ш, й, ғ, х, ҳ, б) ҳамсадоҳои барраҳна (ё паҳлӯӣ) — л.

Фарқи байни ин ду гурӯҳи ҳамсадоҳо дар он аст, ки дар тавлиди ҳамсадоҳои гурӯҳи аввал рахна дар қисми пеши даҳон ба вучуд меояд ва ҷараёни ҳаво ба пеш ҳаракат мекунад. Вале дар тавлиди ҳамсадоҳои паҳлӯӣ бинобар бо нуғи забон баста шудани қисмати пеш ҳаво аз ду тарафи забон мебарояд.

Ҳамсадоҳои роғи туфайли наздик шудани узвҳои овозсоз ба ҳамдигар ва ба вучуд омадани рахнаи ҳавобаро сохта мешаванд, аммо ҷунин рахна метавонад дар як ё ду ҷои холигии даҳон ба вучуд ояд ва ҳамсадо метавонад як ё ду маҳраҷи тавлид¹ дошта бошад. Аз рӯи ин хусусияташон ҳамсадоҳои роғи тоҷикӣ боз ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҳамсадоҳои якмаҳраҷа — в, ф, з, с, л, ғ, ҳ, й, х ва ҳамсадоҳои ду-маҳраҷа — ж ва ш. Агар дар тавлиди ҳамсадоҳои якмаҳраҷа монеа дар як ҷо, дар қисми пеши холигии даҳон ба вучуд ояд, ҳамсадоҳои думаҳраҷа ду маҳраҷи тавлид дошта, бо як узв — забон сохта мешаванд: маҳраҷи якум дар қисми пеши ковокии даҳон, дар натиҷаи ба коми саҳт наздик шудани қисми пеши забон ва маҳраҷи дуюм дар қисми мобайни холигии даҳон, дар натиҷаи ба ком наздик шудани қисми мобайни забон воқеъ мегардад. (Ниг. расми 21).

Аз рӯи иштироки резонаторҳо. Дар тавлиди ҳамсадоҳои иштирок доштан ё ширкат наварзидани резонаторҳо ба ду ҳолати забонча вобаста аст: агар забонча бардошта шавад, роғи ҳаво ба ковокии даҳон кушода мегардад ва ҳаво ба он ворид шуда, онро ба қор меандозад ва агар забонча фуруварда шавад, як қисми ҳаворо ба димоғ мефиристад ва овоз тобиши димоғӣ пайдо мекунад. Вобаста ба қори ин ду ковокӣ ду категорияи ҳамсадоҳо ба вучуд меояд: ҳамсадоҳои димоғӣ — м, н ва ҳамсадоҳои даҳонӣ (ё ғайридимоғӣ) — б, п, в, ф, в, т, з, с, ж, ш, ч, ҷ, л, р, й, к, ғ.

Аз рӯи иштироки шавшув ва лаҳн. Дар тавлиди ҳамсадоҳои иштирок доштани шавшув ва лаҳн ба қори садопардаҳо во-

¹ Аз ҳамин рӯи ин хусусияти ҳамсадоҳоро алоқамандона бо маҳраҷи тавлид аз назар гузаронидан беҳтар аст. (Ниг. Л. Р. Зиндер. Общя фонетика. Изд. 2-ое, Л., 1979, с. 147. Дар ин ҷо гурӯҳбандии ҳамсадоҳо аз рӯи аъъана алоқамандона бо тарзи тавлид оварда шудааст.

баста мебошад: агар хангоми овозсозӣ садопардаҳо таранг шуда, лаппишҳои муназзаму мураттаби даврагиро ба вучуд биёранд, лаҳн ҳосил мешавад ва агар онҳо номураттаб ларзанд, шавшув падид меояд. Ҳамсадоҳои тоҷикӣ метавонанд ҳам лаҳн ва ҳам шавшув дошта бошанд.

1) **Шавшув** хоси ҳамаи ҳамсадоҳои тоҷикӣ нест. Ин хусият барои ҳамсадоҳои б, п, в, ф, д, т, з, с, ж, ш, ч, қ, г, к, ғ, х, қ, х, ъ хос аст. Ҳамсадои м, н, л, р, й дар таркиби худ шавшув надоранд. Бинобар ҳамин ҳамсадоҳои гурӯҳи аввалро шавшувдор ва ҳамсадоҳои гурӯҳи дуюмро бешавшув (ё лаҳнӣ, ё сонорӣ) меноманд.

2) Дарачаи лаҳннокии ҳамсадоҳои тоҷикӣ низ якхела нест. Вобаста ба дарачаи лаҳннокӣиашон ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: а) ҳамсадоҳои лаҳндор: б, в, д, з, ж, ч, г, ғ, м, н, л, р, й ва б) ҳамсадои белаҳн: п, ф, т, с, ш, қ, к, х, қ, х, ъ.

Ҳамин тарик, вобаста ба иштироки лаҳн ва шавшув ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба се даста тақсим мешаванд: а) ҳамсадоҳои лаҳнӣ, ки дар таркиби худ шавшув надоранд: м, н, л, р, й, б) ҳамсадоҳои шавшувӣ, ки аз лаҳн маҳрум мебошанд: п, ф, т, с, ш, қ, к, х, қ, х, ъ, в) ҳамсадоҳое, ки аз омезиши шавшув ва лаҳн иборат мебошанд: б, в, д, з, ж, ч, г, ғ. Таносубу иштироки шавшув ва лаҳн дар тавлиди ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба таври зер аст (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4

Гурӯҳбандии ҳамсадоҳо аз рӯи лаҳн ва шавшув

бешавшув		шавшувдор (сонорӣ)
п, ф, т, с, ш, қ, к, қ, ъ, х	б, (в), д, з, ж, ч, г, ғ.	м, н, л, р, й, (в)

белаҳн (бечаранг)

лаҳндор (چارангдор)

Туфайли иштироки шавшув ва лаҳн дар тавлиди ҳамсадоҳо шонздаҳ фонемаи ҳамсадои забони тоҷикӣ дар ҳашт ҷуфти фонетикӣ муттаҳид мешаванд: б—п, в—ф, д—т, з—с, ж—ш, ч—қ, г—к, ғ—х. Фонемаҳои бечаранги қ, ъ, х ва сонорин м, н, л, р, й, (в) ҷуфти мувофиқ надоранд.

3. СИСТЕМАИ ҲАМСАДОҲО

Тавре ки дар боло зикр шуд, дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисту чор фонемаи ҳамсадо мавҷуд аст: б, п, м, в, ф, д, г, з, с, н, л, р, ж, ш, ч, қ, й, к, г, х, ғ, қ, ғ ва х. Ин фонемаҳо байни худ алоқан муайян доранд аз рӯи низоми муайян амал

Нишонаҳои фарқкунандаи ҳамсадоҳои тоҷикӣ

		Маҳраҷи тавлид (иштироки узви фаъол)						
		Забонӣ						
		лаби	пешзабонӣ	байнзабонӣ	пасзабонӣ	забонҷағӣ	ҳалқӣ	
Ҷиҷил, исбел, роғ	сода	б	д		г		ҷарангдор	
		п	т		к	қ	ъ	бечаранг
	мураккаб		ҷ					ҷарангдор
			ч					бечаранг
	якмаҳраҷа	в	з			ғ		ҷарангдор
		ф	с			х	ҳ	бечаранг
			ж					ҷарангдор
			ш					бечаранг
	зич	м	н					
	роғ		л	й				лахнӣ
	ларзон		р					

Ҷиҷил, исбел,
роғ

Иштироки шавшув ва лаҳн
шавшувдор

¹ Бо мақсади соддатар кардани чадвал дар он нишонаи фарқкунандаи тобиши дигар ки ҳамсадоҳои лаби м ва пешзабонии н-ро аз ҳамсадоҳои дигар фарқ мекунонанд инъикос наёфтааст.

мекунад ва туфайли чунин муносибаташон муттаҳид шуда, як системаро ба вучуд меоранд. Муносибати байни фонемаҳоро шабоҳат ва фарқияти онҳо муайян менамояд. Шабоҳат ва фарқияти фонемаҳоро нишонаҳои тафриқии онҳо дар тазодҳои фонологӣ ошкор месозанд.

Ҳар як фонема ба воситаи нишонаҳои фарқкунандаи худ, аз як тараф, бо фонемаҳои дигар шабоҳату қаробат пайдо кунад, аз сӯи дигар, аз онҳо фарқ мекунад. Масалан, фонемаи б-и тоҷикӣ дорои нишонаҳои фарқкунандаи лабӣ, зичӣ, шавшувдорӣ, ҷарангдорӣ ва ғайридимоғист. Ин фонема аз рӯи нишонаи якум ба ҳамсадоҳои лабӣ (п, м, в, ф) наздик мешавад, вале аз ҳамсадоҳои ғайрилабӣ (д, ш, з, с, ч, ж, ш, г, к, х, қ, ғ, н, л, р, ӣ), фарқ мекунад: аз рӯи нишонаи дуҷум фонемаи б ба ҳамсадоҳои зичи дигар (п, м, д, т, ч, г, к, қ, ғ) муттаҳид гардад, аз ҳамсадоҳои роғ (в, ф, з, с, ж, ш, ғ, х, қ, л ва р) ҷудо мешавад; аз рӯи нишонаи сеюм ин фонема бо ҳамсадоҳои шавшувдор (п, в, ф, д, з, с, ж, ш, ч, г, к, ғ, х, қ, ғ, х) наздикӣ пайдо мекунад, вале аз ҳамсадоҳои сонорӣ (м, н, л, р, ӣ) дур мешавад; нишонаи чорум ҳамсадои б-ро бо ҷарангдорҳо (д, з, ж, ч, г, ғ) наздик кунад, аз бечарангҳо (п, ф, т, с, ш, ч, к, х, қ, ғ, х) ҷудо месозад; ниҳоят нишонаи ғайридимоғӣ ҳамсадои б-ро ба ҳамсадоҳои дигари ғайридимоғӣ (п, в, ф, д, т, з, с, ж, ш, ч, г, к, ғ, х, қ, ғ, л; р; ӣ) ҳамроҳ карда аз ҳамсадоҳои димоғӣ (м, н) ҷудо месозад. Ҳамин нишонаҳои тафриқӣ ҳамчун торҳои алоқаю муносибатҳои байни фонемаҳо ҳамдигарро бофта, як матои яклухт — системаи фонемаҳои забони тоҷикиро ба вучуд меоранд.

Нишонаҳои тафриқии ҳамсадоҳо дар ҳамаи забонҳо якхела нестанд ва арзишу аҳамият ва бори фонологии гуногун доранд.

Барои ошкор сохтани хусусияти системанокии ҳамсадоҳои забони адабии тоҷик ба эътибор гирифтани нишонаҳои зерини консонантизм муҳим аст: а) маҳраҷи тавлид, б) тарзи тағйид, в) иштироки резонаторҳо, г) иштироки лаҳн ва шавшув (хусусиятҳои акустикӣ). Туфайли ин нишонаҳо ҳамсадоҳо дар тазодҳои гуногун иштирок карда, шабоҳат ва фарқияти худро зоҳир менамоянд ва бо ин восита бо ҳамдигар алоқаманд мегарданд. (Ҷадвали 5).

а) Нишонаи фарқкунандаи маҳраҷ яке аз нишонаҳои мебошад, ки моҳияти ҳамсадоҳоро ҳамчун овозҳои маҳраҷдор (дар муқобили садонокҳо чун овозҳои бемаҳраҷ) муайян мекунад. Маҳраҷи овоз ҷоест, ки дар он узви фаъолу ғайрифавол бо ҳам омада, дар роҳи ҷараёни ҳаво монанд ба вучуд меорад, ки он шавшувии хоси ҳамсадоҳо падидаи меорад.

Нишонаи тафриқии маҳраҷ ҳамсадоҳои тоҷикиро ба чор гурӯҳ ҷудо мекунад: 1) лабӣ (б, п, м, в, ф), 2) забонӣ, ки дар навбати худ ба гурӯҳҳои: а) пешизабонӣ (д, т, з, с, ч, ж, ш,

л, р, н), б) байнизабонӣ (й) ва в) пасизабонӣ (г, к) тақсим мешаванд, 3) забончагӣ (г, х, к) ва 4) ҳалқӣ (ъ, х).

Муносибати фонемаҳоро дар ин гуруҳҳо тазодҳои зерин нишон медиҳанд.

1) Тазоди **лабӣ-забонӣ** даҳ фонемаҳои ҳамсадоро аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ба воситаи ин тазод дар гуруҳи бечарангҳо фонемаҳои **п : т (пар : тар)**, **ф : с (фол : сол)**, дар гуруҳи чарангдорҳо **б : д (бод : дод)**, **в : з (вора : зора)** ва дар дастаи сонориҳои **м : н (мон : нон)** фарқ мекунанд. Ҳамсадоҳои ш, ж, ч, қ, р, л дар ин тазод иштирок намекунанд, зеро дар гуруҳи лабиҳо ҷуфти мувофиқ надоранд.

2) Тазоди **лабӣ-ҳалқӣ** ҳосил чор фонемаи бечаранг аст: **п : ʔ (дупо : дуъо)**, **ф : х (фол : ҳол)**. Ҳамсадоҳои лабии м, в, б дар ин тазод иштирок намекунанд, зеро ҷуфти ҳалқӣ надоранд.

3) Дар тазоди **забонӣ-забончагӣ** се фонемаи забончагӣ ба ҷуфтҳои мувофиқи забониашон иштирок намекунанд: **з : ғ (зор : гор)**, **с : х (сол : хол)**, **т : қ (ток : қок)**. Фонемаҳои дигари забонӣ (д, ш, ж, ч, қ, н, л, р, г, к) дар ин тазод иштирок намекунанд, зеро ҷуфти мувофиқи забончагӣ надоранд.

4) Тазоди **забончагӣ-ҳалқӣ** истеъмоли маҳдуд дошта, ду фонемаи ҳалқиро (ъ, х), ки дар гуруҳи худашон ҷуфти мувофиқ надоранд, аз ҷуфтҳои забончагиашон (х, қ) ҷудо мекунад ва дар байни ҷуфтҳои зичи **к : ʔ (тақсир : таъсир)** ва роғи **х—х (хол—ҳол)** мушоҳида мешавад.

5) Тазоди **пешизабонӣ-байнизабонӣ** ҳосил ҳамсадоҳои сонорӣ буда, ҳамсадои роғи байнизабонии **й-ро** аз ҷуфти **пешизабониаш** (л) фарқ мекунонад: **й : л (йол : лол)**.

6) Тазоди **пешизабонӣ-пасизабонӣ** дар байни чор фонема: чарангдорҳои **д : г (дард—гард)** ва бечарангҳои **т : қ (тунд—қунд)** дида мешавад. Ҳамсадоҳои дигари пешизабонӣ ҷуфти пасизабонӣ надоранд.

б) Нишонаи фарқкунандаи **тарз** яке аз нишонаҳои дигари асосии консонантизми тоҷикӣ. Тарз дар яқоягӣ бо нишонаи маҳраҷ моҳияти ҳамсадохоро ҳамчун овозҳои маҳраҷдор ошкор месозад: агар маҳраҷ ҷои ба вучуд омадани монеа (шавшуви ба ҳамсадо хос)-ро нишон диҳад, нишонаи тарз роғи падид омадани монеаро ошкор месозад. Нишонаи тафрикии тарз ба тариқи ба вучуд омадани монеа асос ёфтааст ва вобаста ба роҳҳои ба вучуд омадани монеа ҳамсадохоро ба се гуруҳ ҷудо мекунад: 1) ҳамсадоҳои зич (**б, п, м, д, т, н, ҷ, ч, г, к, ʔ**), 2) ҳамсадоҳои роғ (**в, ф, з, с, ж, ш, л, и, ғ, х, х**) ва 3) ҳамсадои ларзон (**р**). Дар байни ин ҳамсадоҳо тазодҳои зерин дида мешаванд.

Тазоди **зич-роғ** сераъзотарин тазод аст. Вай дувоздаҳ фонемаро дар бар мегирад. Ин тазод дар гуруҳи лабиҳо чарангдорҳои **б : в (бора : вора)**, бечарангҳои **п : ф (панд : фанд)**, дар гуруҳи пешизабонӣҳо ҷуфтҳои ҳамсадоҳои чарангдори **д : з (дар : зар)**, бечаранги **т : с (тана : сана)**, дар гуруҳи забон-

чагиҳо бечарангҳои к : х (кум : хум) ва дар гуруҳи ҳалкиҳо — ʔ : х (каър : қаҳр)-ро аз ҳамдигар фарқ мекунонад. Дар гуруҳи сонориҳо аз рӯи ин нишона фонемаҳои н ва л (нола : лoла) ба ҳамдигар муқобил меистанд. Ҳамсадоҳои шавшувиӣ г, к, ғ ва сонориӣ м, ӣ аз ин муносибат маҳрум мебошанд, зеро дар гуруҳи худ чуфти мувофиқ надоранд. Ҳамсадоҳои ж, ш, ч, ҷ, р дар тазодҳои дигар (поёнтар ниг.) иштирок доранд.

Нишонаи **тарканда-рахнадор** ҳамсадоҳои тоҷикиро боз ба ду гуруҳ: а) ҳамсадоҳои зичи тарканда (б, п, д, т, г, к, қ, ʔ, м, н) ва б) ҳамсадоҳои рахнадор (аффикантҳо — ч ва ҷ) ҷудо мекунад. Фарқи тавлидии байни ин ҳамсадоҳо ба тарзи ба вучуд омаданашон асос ёфтааст. Ҳамаи ҳамсадоҳои зич (ва ҷумла ч ва ҷ), дар натиҷаи ба ҳам расидани узвҳои овозсоз ба амал меояд, вале ҳамоиши узвҳо ҳанӯз овозро ба вучуд намеорад. Овоз баъд аз ҳамдигар ҷудо шудани узвҳо пайдо мешавад. Ҳамин лаҳза, раҳиши узвҳо дар тавлиди ҳамаи зичҳо як хел сурат намегирад: дар тавлиди баъзе овозҳо узвҳо баъди ҳамоиш аз ҳамдигар якбора ва босуръат ҷудо мешаванд, ки ин боиси пайдоиши таркише мегардад, дар тавлиди ҳамсадоҳои дигар узвҳо оҳиста ва тадриҷан аз ҳамдигар ҷудо мешаванд ва дар натиҷа раҳнае ба вучуд меояд, ки ба воситаи он ҳаво аз даҳан хориҷ мешавад. Талаффузи аввал барои ҳамсадоҳои зичи тарканда ва тарзи талаффузи дуюм барои ҳамсадоҳои рахнадор (ё аффрикатаҳо) хос мебошад.

Тазоди тарканда-рахнадор дар байни чор фонема — чарангдорҳои д : ҷ (дом : чом) ва — бечарангҳои т : ҷ (тор : чор) мушоҳида мешавад.

Нишонаи **якмахрача-думахрача** низ чор фонемаро аз ҳамдигар фарқ мекунад ва дар байни чарангдорҳои з : ж (безан : Бежан) ва бечарангҳои с : ш (сол : шол) мушоҳида мешавад. Ин тазод хоси ҳамсадоҳои роғ аст ва ба тарзи тавлиди онҳо асос ёфтааст.

Ҳамаи ҳамсадоҳои роғ дар натиҷаи ба ҳамдигар наздик шудани узвҳои овозсоз ба амал меоянд, аммо чунин наздикшавии узвҳо метавонад дар як ё ду ҷои дастгоҳи овозсоз ба рӯи сонориҳо аз рӯи ин нишона фонемаҳои и ва л (нола—ловучуд ояд: дар тавлиди якмахрачаҳо узвҳои овозсоз монеъаро дар як ҷо—дар қисми пеши дастгоҳи овозсозӣ дар натиҷаи ба қисми пеши қом наздик шудани қисми пеши забон ба вучуд оранд, дар тавлиди думахрачаҳо онҳо ду монеаро дар ду ҷо — дар қисми пеш ва мобайнии забон ба амал меоранд.

Нишонаи **ларзон** ҳамсадои р-ро аз фонемаҳои дигар фарқ мекунонад: р : н (рон : нон), р : л (ранг : ланг), р : ӣ (рой ; ӣёз) ва ғайра. Ин тазод низ ба тарзи тавлиди ҳамсадоҳо асос ёфтааст: агар ҳамсадоҳои ноларзон (зич ва роғ) дар натиҷаи ба ҳамдигар расидан ё наздик шудани узвҳо пайдо шаванд, ҳамсадои р дар натиҷаи ларзиши узви фаъол (нӯги забон) ба амал меояд.

в) Дар тавлиди ҳамсадоҳо иштирок доштани шавшув ва лаҳн ба тарзи кори садопардаҳо асос ёфтааст. Агар садопардаҳо кашида шуда ба таври мураттаб ларзанд, мавҷҳои муназзами овози — лаҳн ё садо ҳосил мешавад ва агар номурааттаб кор карда, мавҷҳои номуназзамро ба вучуд наоранд, шавшув падида меояд.

Ба иштироки шавшув ба лаҳн ду нишонаи фарккунандаи системаи консонантизми забони тоҷикӣ асос ёфтааст: нисбӣ ва ҳамнисбатӣ.

Нишонаи фарккунандаи нисбӣ ҳамсадоҳои тоҷикиро ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунад: шавшувдорҳо (б, п, в, ф, д, т, з, с, ж, ш, ч, г, к, х, қ, ь, х) ва бешавшувҳо (сонориҳо) — м, н, л, р, ӣ, ва (в).

Ин ду гурӯҳи ҳамсадоҳо бо як силсила хусусияти худ аз ҳамдигар фарқ мекунад: в) дар тавлиди сонориҳо иштироки лаҳн (садо) аҳамияти фонологӣ надорад, зеро онҳо ҷуфтҳое, ки бо лаҳн фарқ кунанд ва бо онҳо муносибати тазодӣ дошта бошанд, надоранд: ҳамсадоҳои сонорӣ аз ҷиҳати тарзи ташаккул ҳамчун нестанд, дар байни онҳо гурӯҳҳои ҳамсадоҳои зич (м, н, л), роғ (л, ӣ) ва ларзон (р) дида мешавад.

Фарқи акустикӣ сонориҳо аз шавшувдорҳо дар он аст, ки сонориҳо дорои сохти муайяни форманти мебошанд ва аз ин рӯ, ба садонокҳо қаробат доранд. Шавшувдорҳо чунин хусусият надоранд.

Фарқи ҳамнишинии сонориҳо ва шавшувдорҳо ин аст, ки сонориҳо ҳамнишинии озод доранд ва бо ҳамаи овозҳои ҳамсоя шуда метавонанд. Шавшувдорҳо (چارангдорҳо ва бечарангҳо) дар ҳамнишинӣ маҳдудият доранд: дар ҳолатҳое, ки чарангдорҳо меоянд, бечарангҳо истифода намешаванд ва баръакс.

Фарқи системавии сонориҳою шавшувдорҳо инчунин дар он аст, ки онҳо нишонаҳои фарккунандаи гуногун доранд. Сонориҳо дар ҳамнисбатии чарангдорӣ-бечарангӣ иштирок намекунд ва нисбат ба шавшувдорҳо як аломати фарккунанда камтар доранд.

Тазоди сонорӣ-шавшувдорӣ дар ду ҳолати фонетикӣ: пеш аз ҳамсадои чарангдор ва дар охири калима қувват дорад. Дар ин ду ҳолат ҳамсадоҳои шавшувдор (چارангдор) чарангнокии худро каму беш аз даст медиҳанд, вале ҳамсадоҳои сонорӣ хусусияти сонории худро устуворона нигоҳ медоранд. Масалан, фонемаҳои сонории м, р, н ва (в) дар калимаҳои **симкаш**, **тарс**, **танҳо** ва **хавф** пеш аз бечарангҳо омада, хусусияти сонории нигоҳ доштаанд, вале ҳамсадоҳои шавшувдор чарангнокии худро аз даст медиҳанд: **овозсоз** [овоссос] **шабчароғ** [шапчароғ]. Дар ҳолатҳои дигар нишонаи сонорӣ-шавшувдор чун аломати дуҷумдараҷа ҳамроҳи аломатҳои асосӣ мебошад.

Нишонаи ҳамнисбатии ҳамсадоҳои тоҷикӣ чарангнокӣ-бечарангӣ мебошад. Ин фарқияти ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба дараҷаи бо шавшув молик будан ё набудани ҳамсадоҳо асос ёфтааст.

Дар тавлиди ҳамаи ҳамсадоҳои шавшувдор шавшув иштирок дорад, аммо дараҷаи шавшувнокии ҳамсадоҳо гуногун аст. Баъзе ҳамсадоҳо танҳо аз шавшув иборатанд ва дар таркиби онҳо лаҳн бартамоман дида намешавад, ҳамсадоҳои дигар дар таркиби худ ғайр аз шавшув лаҳн ҳам доранд, яъне пурра шавшувӣ нестанд. Аз ҳамин рӯ, метавонем ҳамсадоҳои гуруҳи аввалро шавшувӣ ё бечаранг ва гуруҳи дуюмро ҳамсадоҳои шавшувии чарангдор ё мухтасар чарангдор номем. Нишонаи чарангдорӣ-бечарангӣ (шавшувӣ) ҳамсадоҳои тоҷикиро ба ду гуруҳи калон ҷудо мекунад: чарангдорҳо (б, в, д, з, ж, ч, г, ғ) ва бечарангҳо (п, ф, т, с, ш, ҳ, к, х, қ, ӯ, ғ). Аз ин нуздаҳ ҳамсадо шонздаҳ фонема дар ин тазод иштирок карда, ҳашт ҷуфти ҳамнисбатро ба вучуд меоранд, ки онҳо танҳо бо чарангнокию бечарангиашон фарқ мекунад: б : п (бода : пода), д : т (дор ; тор), ч : ҷ (чанг : ҷанг), г : к (галла : калла), в : ф (васл ; фасл), з : с (зар : сар), ғ : х (ғор : хор ва ж : ш (жола ; шола)). Се ҳамсадо: к, ӯ, ҳ дар ин тазод иштирок надоранд, зеро аз ҷуфтҳои мувофиқи чарангдор маҳрум мебошанд.

Нишонаи ҳамнисбатии ҳамсадоҳои тоҷикӣ ҳамеша собиту, устувор нест ва фарқи байни ҳамсадоҳоро таъмин наменамояд. Аломати мазкур танҳо дар муҳити қавӣ ҳамсадоҳои ҳамнисбатро фарқ мекунад. Дар муҳити заъиф ин аломат аз байн меравад ва аъзои нишонадори тазоди чарангноки-бечарангӣ ба аъзои бенишона мубаддал мешавад. Барои ин нишона муҳитҳои дохил ва охири калима, пеш аз садонок, ҳамсадоҳои сонорӣ ва ҳамсадон в қавӣ ҳисоб мешавад. Доҳили калима, пеш аз чарангнокҳо, бечарангҳо ва ист барои тазоди чарангнок-бечаранг муҳитҳои заъиф мебошад: бодпо [ботпо], бадтар [баттар], кабуд [кабут], микдор [миқдор], асбоб [азбоб], аз сар [ассар], тоб [топ] хӯрдан ва ғайра.

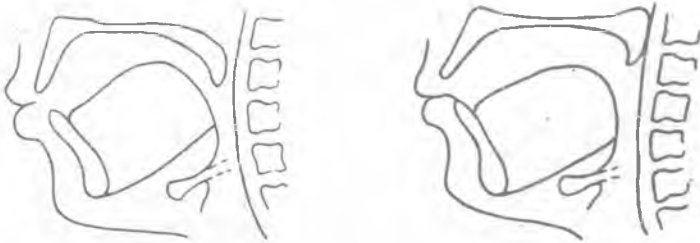
г) Нишонаи фарқкунандаи тобиши димоғӣ низ яке аз унсурҳои системаи фонологии забони тоҷикӣ аст. Вобаста ба доро будан ё набудани онҳо бо ин нишона ҳамсадоҳои тоҷикӣ ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: димоғӣ (м, н) ва ғайридимоғӣ (ҳамаи ҳамсадоҳои дигар). Бо тобиши димоғӣ доро ё аз он маҳрум будани ҳамсадоҳо бо иштироки резонаторҳои даҳону бинӣ вобаста аст. Иштироки резонаторҳоро пардаҷаи ком (забонча) идора мекунад. Нишонаи фарқкунандаи тобиши димоғӣ тазоди димоғӣ-ғайридимоғиро ба вучуд меорад, ки дар он танҳо ҳамсадоҳои зич иштирок мекунад. Тазоди димоғӣ-ғайридимоғӣ аз ҳамсадоҳои лабӣ дар байни фонемаҳои м ва б (мум : бум) ва дар гуруҳи лешизабониҳо дар байни н : д (нон—дон) мушоҳида мешавад.

Бо нишонаи тобиши димоғӣ ҳамсадоҳои сонорӣ (м, н) молқ бошанд ҳам, ин нишона ба тамоми система дахл дорад, зеро маҳз ба тӯфайли он фонемаҳои м, н бо тамоми система алоқаманд мегарданд.

4. ТАВСИФИ ҲАМСАДОҲО

а) Ҳамсадоҳои лаби

Фонемаҳои б ва п ҳамсадоҳои лабулабии зичи тарканда ва шавшувдору ғайридимогоӣ мебошанд. Онҳо дар натиҷаи ба лаби боло расидани лаби поён ба таври зер пайдо мешаванд: лаби поён то ба сатҳи дандонҳои боло ба истиқболи лаби боло, ки ҳамзамон ба поён моил аст, бардошта мешавад ва ба он мерасад. Нуктаи расиши лабҳо тамоми болиштакҳои лабҳоро мепошонад ва дар байни лабҳо сӯроҳӣ дида намешавад. Фишурдагии лабҳо ҳангоми пайдоиши п нисбат ба б бештар аст ва, аз ин рӯ, дар тавлиди п нуктаи расиши узвҳо пурратару қавитар мебошад. Чараёни ҳаво дар пеши даҳон ба монеаи лабҳо дучор шуда, баробари аз ҳам ҷудо шудани онҳо бошиддат аз даҳон хориҷ мешавад. Чунин ҳолат боиси пайдошавии дами иловагӣ дар тавлиди п мегардад.

Расми 15. Рентгенограммаҳои фонемаҳои б (1) ва п (2).

Дар ташаккули фонемаҳои б ва п забон дар ҷояш меҳобад, забонро роҳи ҳаво ба сӯи холигии бинӣ равандаро мебандад. Садопардаҳо дар тавлиди б меларзанд, вале ҳангоми сохта шудани п қор намекунад. б ҳамсадои ҷарангдор аст, п — бечаранг. Ҳамсадои б сифати ҷарангнокии худро бештар дар аввали калима, дар мобайни садонокҳо ва дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои ҷарангдору сонорӣ нигоҳ медорад, вале дар охири калима ва дар ҳамнишинӣ бо бечарангҳо лаҳни худро аз даст медиҳад ва ба ҷуфти бечаранги худ бадал мешавад: бобо, абр, шабе, вале хоб [хоб], боб [боб] қардан, хобкаш [хобкаш].

Ҳамсадои п дар аввалу охир ва мобайни калима омада метавонад. Вай аксар сифати бечарангии худро устуворона нигоҳ медорад. Танҳо дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои ҷарангдор дар дохили калима ва марзаи морфемаҳо қисман ё қомилан ҷарангнок мешавад: чапгард [чабгард], чопгар [чобгар].

Аз ҳамсадоҳои сонорӣ ба гуруҳи дулабиҳо фонемаи м дохил аст.

Фонемаи сонорӣ лабулабии зичи м димогоӣ буда, аз рӯи узвҳои овозсоз бо ҳамсадоҳои б ва п ҳамузв мебошад. Ҳамса-

дои м ба воситаи лаби поён ва лаби боло сохта мешавад. Дар тавлиди м лаби поён бардошта мешавад ва лаби боло ба истикболи он меояд. Онҳо дар сатҳи дандонҳои боло ба воситаи болиштакҳои дохилишон ба ҳамдигар мерасанд. Дар як замон пардачаи ком фуруварда мешавад ва як қисми ҷараёни хаворо ба резонатори бинӣ мефиристад. Ин ҳолат боиси пайдоиши тобиши димоғии м мегардад, ки ба воситаи он аз фонемаҳои ҳаммахраҷи худ **б** ва **п** фарқ мекунад.

Расми 16. Рентгенограммаи ҳамсадони м.

рафи дандонҳои боло бардошта мешавад ва ба воситаи тарафи дарунии болиштаки худ ба пӯстаи берунии нӯги дандонҳои боло мерасад, вале дар айни замон лаби боло ҳам як дараҷа ба боло бардошта мешавад ва дар байни лаби поёну лаби боло фосилаи муайяне пайдо мешавад, ки онро дидан мумкин аст. Расиши лаби поён ба дандонҳои боло ба дараҷае сусту камқувват аст, ки ҷараёни ҳаво аз нуқтаи расиш ба осонӣ хориҷ мешавад, вале лаби поён дар сохта шудани ин ҳамсадоҳо аз шиддатнокӣ тамоман маҳрум нест. Шиддатнокӣ дар талаффузи **ф** дар муқоиса бо **в** равшантар мушоҳида мешавад.

Забон дар сохта шудани фонемаҳои **в** ва **ф** иштирок надорад. Пардачаи ком роҳи ҷараёни хаворо ба сӯи ковокии бинӣ мебандад. **Ф** ва **в** ҳамсадоҳои ғайридимоғианд.

Дар тавлиди **в** садопардаҳо ба таври мураттабу мунтазам

Расми 17. Рентгенограммаҳои ҳамсадоҳои **в** (1) ва **ф** (2).

кор мекунад, вале дар сохта шудани **ф** иштирок надоранд. Ҳамсадои в чарангдор буда, **ф** бечаранг аст.

Фонемаи **ф** аз ҷиҳати шавшувнокии худ фонемаи нис **Ҷ**тан устувор аст. Вай дар аввал, мобайн ва охири калима омада, хусусияти бечарангии худро нигоҳ медорад: фардо, афсона, каф.

Фонемаи в ҳам дар ҳамаи ҳолатҳо мушоҳида мешавад, вале баръакси ҳамсадоҳои чарангдори дигар моили лаҳннокшавист. Вай дар аввали калима чун ҳамсадои шавшувдори чарангнок зоҳир шавад, дар ҳолатҳои дигар ба ҳамсадоҳои сонорӣ монандӣ пайдо мекунад.¹ Ин хусусияти ҳамсадои в дар мавридҳои зерин зоҳир мешавад: а) пеш аз ҳамсадоҳои бечаранг ва дар охири калима: **навча, хавф, савсан, навтарош, нав, ҷав, дав** ва амсоли инҳо; б) дар байни ду садонок: **ҳаво, бовар**; в) дар охири калима, пас аз садоноки **о** ин фонемаи в тобиши лабулабӣ пайдо мекунад: **гов (gow), нов (now)**. Дар байни садонокҳои лабии **о, у, ў** хусусияти лабулабии фонемаи в равшантар зоҳир мешавад: **гувоҳ (гуwoҳ), гуворо (гуwopo)**.

б) Ҳамсадоҳои забонӣ

Хусусияти барҷастаи ҳамсадоҳои забонӣ он аст, ки дар тавлиди ҳамаи онҳо забон ва қисмҳои гуногуни он ширкат доранд.

Дар тавлиди ҳамсадоҳои зичи **д** ва **т** пеши забон саҳми асосӣ дорад. Ин фонемаҳо дар натиҷаи ба кафои дандонҳои боло расидани рӯи нӯги забон сохта мешаванд. Нӯги забон ба боло бардошта мешавад ва рӯи он ба пӯстаи дохилии дандонҳои боло мерасад ва дами ҳаворо мебадад. Аз ҳамин рӯ ҳамсадоҳои **д** ва **т** рӯизабонӣ (дорсалӣ) мебошанд.

Расми 18. Рентгенограммаҳои ҳамсадоҳои **д** (1) ва **т** (2).

Нуқтаи расиш милқоро ҳам мепӯшонад. Баробари аз ҳам ҷудо шудани ин узвҳо ҷараёни ҳаво бо фишор аз даҳон хорич мешавад. Дар натиҷаи бардошта шудани нӯги забон дар қисми

¹ Ниг.: В. С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка. (Учебное пособие для филологических факультетов таджикских вузов). Сталинабад, 1955, с. 46.

мобайнии забон як мағокии зинмонанд ба вучуд меояд. Руи ду тарафи пеш забон низ ба милкҳои ғайримарказии дандонҳои пеш мерасад, вале ин расиши онҳо чандон устувор нест, зеро қувваи асосӣ ба нӯги забон равона шудааст. Узвҳо дар тавлиди т нисбат ба б бо қувваи зиёдтар ба ҳам мерасанд ва аз якдигар ҷудо мешаванд, ки ин боиси пайдоиши тобиши тарқишноки фонемаи т мешавад. Дар тавлиди д ва т лабҳо озоданд. Забонча роҳи ҷараёни ҳаворо ба ковокии бинӣ мебандад. Дар пайдо шудани фонемаи п садопардаҳо муназзам ё мураттаб ҳаракат мекунад, вале дар тавлиди т садопардаҳо аз ин қор маҳруманд. Ҳамсадои д ҷарангдор ва т бечаранг мебошад. Фонемаи т дар аввал, мобайн ва охири калимаҳо дучор мешавад ва сифати худро нигоҳ медорад: тор, дотор, кат. Вай танҳо пеш аз ҳамсадоҳои ҷарангдор метавонад ҷарангнок шавад. Фонемаи д дар аввали калима дар байни ду садонок ва пеш аз ҳамсадоҳои ҷарангноку сонорӣ сифати худро нигоҳ медорад, вале дар охири калима ва пеш аз ҳамсадоҳои бечаранг метавонад ҷарангнокии худро аз даст диҳад: калид [калит], бадтар [баттар] ва ғайра.

Ҳамсадои сонории пешизабонии зичи н мисли фонемаҳои ҳаммаҳраҷи худ (д ва т) ба воситаи нӯги забон ва дандонҳои боло (ё вораҳои онҳо) сохта мешавад. Монеаи ҳамсадои н дар натиҷаи ба нӯстаи дохилии дандонҳои марказии пеш (ё вораҳои онҳо) расидани рӯи нӯги забон ба вучуд меояд. Аз ин ҷиҳат н ҳамсадои апикалӣ мебошад. Ҳамсадои н димоғист, зеро ҳангоми тавлиди он пардаҷаи қом фуруварда мешавад ва роҳи ҳаворо ба ковокии даҳон гирифта, як қисми онро сӯи димоғ мефиристад. Аз ҳамин сабаб фонемаи н мисли м ду монеа — даҳонӣ дар қисми пеш резонатори даҳон ва димоғӣ — дар резонатори бинӣ дорад. Ба туфайли ду қисм шудани ҳаво фишори он дар ҳар ду монеа қамтару сусттар аст. Дар сохта шудани н садопардаҳо ҳаракатҳои даврагӣ ва мураттаби худро анҷом медиҳанд. Н ҳамсадои сонорист.

Расми 19. Рентгенограммаи ҳамсадои н.

Ҳамсадои н дар аввал, мобайн ва охири калима меояд ва сифати худро устуворона нигоҳ медорад: ном, анор, мон. Вай танҳо пеш аз ҳамсадои зичи беҳизабонии ғ тобиши пасизабонӣ пайдо мекунад, вале ин тобиш характери факультативӣ дорад. Дар ин ҳолат истеъмоли варианти пешизабонии он низ имконпазир аст. Масалан, калимаҳои ранг, ҷанг ва ангурро ҳам бо (н)-и нӯгизабони ва ҳам бо (ŋ)-и забонҷағӣ талаффуз қардан мумкин аст ва ин талаффуз хилофи нормаи забони адабӣ

нахоҳад буд.

Дар тавлиди фонемаҳои пешизабонии шавшувдори роғи з

ва с пеши забон ба тарафи дандонҳои боло бардошта мешавад. Монеаи барои ин ҳамсадоҳо хос ба воситаи ба милкҳои дандонҳои боло наздик шудани рӯи нӯги забон ба вучуд меояд. Аз ҳамин сабаб ин ҳамсадохоро рӯизабонӣ (дорсали) меноманд. Рӯи ду тарафи пеши забон ба милкҳои рӯ ба рӯяшон нисбат ба нӯги забон наздиктар мешаванд. Дар натиҷа ба воситаи нӯги забон як навҷаи ба берун роҳ дошта ба вучуд меояд, ки ҷараёни ҳаво ба воситаи он аз даҳон хориҷ мешавад. Аммо ҷараёни ҳаво пеш аз хориҷ шудан ба девори дохилии дандонҳои боло бар меҳӯрад ва фишори он суст мешавад. Аз сабаби он ки забон дар тавлиди с таранг аст, ба дандонҳо ҷафстар мешавад, новҷаи с нисбат ба з тарангтар аст. Нуктаи ҳамоиши забон ба ком дар тавлиди с нисбат ба з калонтар мешавад.

Расми 20. Рентгенограммаҳои ҳамсадоҳои з(1) ва с (2).

Дар тавлиди з ва с лабҳо иштирок намеkunанд. Пардаҷаи ком роҳи ҳаворо ба сӯи бинӣ мебандад. Дар сохта шудани з садонардаҳо мураттаб меларзанд, вале дар тавлиди с онҳо лапишҳои мудавварро ба вучуд намеоранд. Ҳамсадои з ҷарангдор аст, с — бечаранг.

Фонемаи с дар аввал, мобайн ва охири калима истифода мешавад ва бачарангии худро нигоҳ медорад; сар, сара, шаст, бастан. Танҳо дар мобайни калима, пеш аз ҷарангдорҳо метавонад қисман ҷарангнок шавад: пасгард [пазгард], досгар [дозгар]. Ҳамсадои з дар аввал, мобайн дар байни садоннокҳо ва пеш аз ҳамсадоҳои ҷарангдор ҷарангнок аст, вале дар охири калима дар мобайн пеш аз бечарангҳо ҷарангнокии худро қисман ё пурра аз даст медиҳад: соз [сос] кардан, бозкунанда [боскунанда].

Фонемаҳои ж ва ш ҳамсадоҳои пешизабони роғи думаҳраҷаи шавшувдор мебошанд. Ҳангоми тавлиди онҳо қисми пеши забон ба тарафи коми саҳт бардошта мешавад ва ду тарафи қисми пеши забон ба ду тарафи (чапу рост) пеши ком, ба ҳиссаи наздики милкҳо мерасад. Нӯги забон ба милкҳои дандонҳои пеши боло намерасад. Нӯги забон қашида шавад ҳам, шиддатнокии асосӣ дар нуктаи расиши рӯяи паҳлӯи пеши

забон чамъ мешавад. Ҳамсадоҳон ж ва ш фонемаҳои рӯйзабонӣ мебошанд. Бардошта шудан ва ба милкҳои дандонҳои боло расидани ду паҳлуи забон ва озод будани нӯги он боиси пайдоиши новачае мешавад, ки он гузаргоҳи ҷараёни ҳаво низ ҳисоб меёбад. Қисми пеши ин новача мисли новачае, ки ҳангоми талаффузи з ва с пайдо мешавад, паҳни наздик ба ҳамвор аст, вале сӯроҳии рӯи забон дар тавлиди ж ва ш нисбат ба сӯроҳии з ва с калонтар мебошад. Маҳраҷи тавлиди ж ва ш нисбат ба маркази сохта шудани ҳамсадоҳон з ва с кафотар аст. Маҳраҷи дуҷуми ин ҳамсадоҳо дар қисми мобайнии забон ба амал меояд. Ин қисмати забон ба коми саҳт наздик шуда, монеаи изофиеро ба вучуд меорад, ки боиси шавшуви иловагии ш ва ж мегардад. Ҳамсадоҳи ш бо қувваи бештари узвҳои овозсоз сохта мешавад ва аз ҳамин сабаб роғии он нисбат ба ж тарафтар аст.

Дар тавлиди ж ва ш лабҳо озоданд. Пардаҷаи ком бардошта мешавад ва ҳаво ба ковокии димоғ намеравад.

Дар сохта шудани ҳамсадоҳи ж садопардаҳо мунтазам ҳаракат мекунанд, вале ҳамсадоҳи ш бе иштироки онҳо сохта мешавад.

Расми 21. Рентгенограм-маи ҳамсадоҳон ж (1) ва

Фонемаи ж ҷарангдор ва ҳамсадоҳи ш бечаранг аст. Ҳамсадоҳи ш дар аввал, мобайн ва охири калима истифода мешавад: шоҳа, душоҳа, ошно, мош. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо бечарангии худро нигоҳ надорад, аммо дар ҳолати пеш аз ҳамсадоҳон ҷарангдор тобиши ҷарангдор пайдо мекунад: машғул [мажғул], донишгоҳ [донижгоҳ].

Фонемаи ж доираи маҳдуди истеъмол дорад: ин фонема дар аксар маврид ба фонемаи ч иваз мешавад: жола//чола, мижа//миҷа, қаждум//қачдум.

Фонемаи л ҳамсадоҳи сонории пешизабонии роғи ғайридиомогист. Дар тавлиди л рӯи пеши забон ва милкҳои дандонҳои боло иштирок мекунанд. Рӯи пеши забон ба лӯстаи дохилии дандонҳои пеши боло мерасад ва пеши забон як қисми решаҳои дандонҳо ва милкҳоро то марзаи пеши коми саҳт мепӯшонад, вале нуқтаи ҳамчун узвҳои қисмати ба беҳи дандонҳо

наздик мебошад. Беҳи забон ба пеш майл мекунад ва дар акиб як сатҳи давршакл пайдо мешавад. Чараёни ҳаво ба монеаи пеши забон бархӯрда, ба воситаи ду тарафи забон аз даҳон хориҷ мешавад. Ҳамин ду монеа: зичии пеши забон бо дандонҳо ва милкҳои онҳо ва қушодагии ду паҳлуи забонро дар ташаккули ҳамсадои л ба назар гирифта онро «ҳамсадои паҳлӯӣ» низ меноманд.

Расми 22. Рентгенограм-
маи ҳамсадои л.

Расми 23. Рентгенограм-
маи ҳамсадои р.

Ҳамсадои л ғайридимоғист, зеро дар тавлиди он роҳи ҳаво ба сӯи ковокии бинӣ баста мешавад. Садопардаҳо кор меку-
нанд. Ҳаракати мураттаби онҳо дар тамоми давраи талаффу-
зи л ва дар ҳамаи ҳолатҳо: аввал, мобайнӣ ва охири калима
мушоҳида мешавад: лола, мол, малол. Л ҳамсадои сонорист.

Ҳангоми тавлиди ҳамсадои сонории р қисми пеши забон ба
тарафи милкҳои пеши боло бардошта мешавад. Дар чараёни
ларзиш нӯги забон ба милкҳои дандонҳои пеши боло гоҳ ме-
расад ва гоҳ наздик мешавад, ки дар натиҷаи он як силсилаи
ларзишҳои иборат аз табдилшавиҳои зичу роғ пайдо мешавад.
Баробари бардошта шудани пеши забон мобайни он низ боло
мешавад ва ҳаҷми холигии дандонро танг мекунад. Ҳангоми
тавлиди р пеши холигии даҳон қушода аст ва лабҳо дар ҳола-
ти маъмули худ мебошанд. Пардачаи ком бардошта мешавад
ва роҳи ҳаворо аз шуш ба холигии бинӣ мебандад. Садопар-
даҳо мураттаб ларзида, зудихои мудавварро ҳосил мекунанд.
Лаҳне, ки онҳо ҳосил мекунанд, каму беш бо шавшув ҳамроҳ
аст, вале ин шавшув сифати р-ро тағйир намедиҳад.

Фонемаҳои ч ва ҷ ҳамсадоҳои шавшувдори пешизабонии
зичи раҳнадори (ё аффикатаҳои) ғайридимоғӣ мебошанд. Онҳо
дар натиҷаи ба милкҳои дандонҳои боло ё қисми пеши коми
саҳт расидани пеши забон сохта мешаванд. Ҳамсадоҳои ч ва ҷ
руизабонӣ мебошанд.

Қисми пеши забон бардошта шуда ба қисми пеши коми
саҳти наздики милкҳо мерасад. Дар айни замон ба ҳам ома-
дани ин ду узв дар қисмати гунбадии байни милкҳо ва коми
саҳт сурат мегирад. Дар паҳлуи пеши забон ҳам ба ҳамин қис-

мати милкҳои чап ва рост мерасанд, вале нӯги забон мутаҳарриктару шиддатноктар аст. Нӯги забон ба милкҳо намера-сад ва ба поён моил аст, танҳо қисми кафон рӯи нӯги забон дар яқоягӣ бо кому милкҳо садде ба вучуд меорад. Майдони умумии нуктаи ҳамош нисбатан калон аст. Вай аз милкҳо то қисми калони пеши коми сахтро дарбар мегирад.

Расми 24. Рентгенограммаи ҳамсадоҳои ч (1) ва ч (2).

Узвҳои овозсоз баробари ба ҳам расидан ва ба вучуд овардани монеа мисли ҳамсадоҳои тарканда якбора бо таркиш аз ҳам ҷудо намешаванд. Онҳо баъди ба ҳам расидан охиставу тадричан аз ҳамдигар ҷудо мешаванд. Аз ин рӯ, унсурҳои охири тавлиди онҳо роғ (ж ё ш) аст.

Дар ташкили ин ҳамсадоҳо лабҳо иштирок намеkunанд. Роҳи ҷараёни ҳаво ба суи ковокии бинӣ бастааст. **Ч** ва **Ч** ҳамсадоҳои ғайрилабӣ ва ғайридимоғӣ мебошанд.

Ҳамсадои **ч** бо иштироки садопардаҳо сохта мешавад ва ҷарангнок аст. Дар тавлиди ҳамсадои **ч** садопардаҳо иштирок намеkunанд. Фонемаи **ч** бечаранг аст.

Фонемаи **ч** дар ҳамаи шароитҳои фонетикӣ истифода мешавад ва сифати бечарангини худро нигоҳ медорад (ҷор, ночор, печ), ба ҷуз ҳолати пеш аз ҳамсадоҳои ҷарангдор. Дар ин маврид ҳамсадои **ч** метавонад тобиши ҷарангнок пайдо кунад: печдор [печдор], гачгар [гачгар].

Ҷарангнокии фонемаи **ч** бештару равшантар дар аввали калима, дар байни ду садонок ва пеш аз ҳамсадоҳои ҷарангдор, пеш ва баъд аз ҳамсадоҳои сонорӣ зоҳир мешавад. Дар охири калима ва пеш аз ҳамсадоҳои бечаранг ба тӯфайли шавшуву зиёдаш ҷарангнокии худро қисман ё пурра гум мекунад: панч [панч], ҳеч [ҳеч], ранч [ранч] ва ғайра.

Монеаи барои **й** хос дар натиҷаи ба тарафи қисми гумбадии коми сахт бардошта шудани қисми мобайнии забон ба вучуд меояд. Баробари бардошта шудани қисми мобайнии забон нӯги он ба поён майл мекунад. Дар натиҷа ду тангӣ: тангии мобайни забону ком ва тангии қисми пеши даҳон ба вучуд

меояд, вале барои ӣ тангии якум асосист. Қисми решагии забон ба поён кашида мешавад ва ин боиси ба вучуд омадани гунбаде дар қисми марказии забон мешавад. Чараёни ҳаво аз ин гунбад гузашта, шавшуви барои ӣ хосро ҳосил мекунад. Қисми пеши холигии даҳон боз аст, лабҳо ҳолати маъмулиро мегиранд. Роҳи ҳаво ба сӯи ковокии бинӣ баста мешавад. Садопардаҳо ба таври мурағаб дар ҳаракат мебошанд. Ҳамсадои ӣ дар ҳамаи ҳолатҳо хусусиятҳои фонетикии худро нигоҳ медорад: ёрӣ, сайр, най ва ғ.

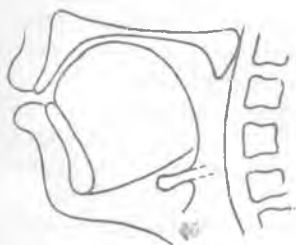

Расми 25. Рентгенограммаи ҳамсадои ӣ.

Фонемаҳои г ва к ҳамсадоҳои шавшувдори бехизабонии зичи тарканди ғайридимоғӣ мебошанд. Дар тавлиди онҳо беҳи забон ба қисми қафои коми саҳт мерасад ва шавшуви ба ин фонемаҳо хосро ба вучуд меорад. Расиши ин ду узв тамоми сатҳи мобайнӣ ба ақиби коми саҳтро дар бар гирифта тавонад ҳам, нуқтаи асосие, ки ба он беҳи забон мерасад, қисми охирини коми саҳт аст. Қисми қафои забон ҳангоми расиш шакли гунбадро мегирад, ки қуллан он ба қисми рӯ ба рӯи ком мерасад. Қисми пеши забон ба ҳамвории каме (нишеб) монандӣ пайдо мекунад.

Дар сохта шудани овози к шиддатнокӣ қувватнокӣ узвҳо нисбат ба г бештар аст. Аз ҳамин рӯ, к дорои таркиши кавитар ва тобиши дами мебошад. Дар тавлиди фонемаҳои г ва к лабҳо иштирок надоранд. Забонча роҳи ҳаворо ба сӯи димоғ мебандад. Фонемаҳои г ва к ҳамсадоҳои ғайридимоғӣ мебошанд.

Дар сохта шудани ҳамсадои г садопардаҳо кор мекунанд. Ҳамсадои к бе иштироки садопардаҳо сохта мешавад. Фонемаи г чарангдор ва к бечаранг аст.

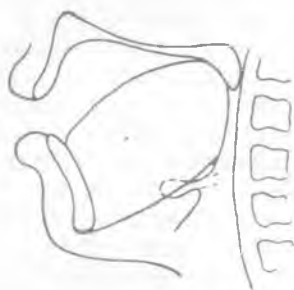
Расми 26. Рентгенограммаҳои ҳамсадоҳои г (1) ва к (2).

Ҳамсадои к дар аввал, мобайн ва охири калима истифода мешавад ва бечарангии худро нигоҳ медорад. Танҳо пеш аз ҳамсадоҳои чарангдор метавонад тобиши чарангнок пайдо кунад: чокдӯз [чогдӯз], тоқзор [тоғзор].

Доираи истеъмоли г маҳдудтар аст. Вай дар аввал ва майни калима дар байни садонокҳо ва дар ҳамсоягӣ бо ҳамсадоҳои ҳамчинси худ — ҷарангдорҳо ва ҳамсадоҳои сонорӣ ҷарангнок аст, вале дар охири калима ва пеш аз ҳамсадоҳои бечаранг ҷарангнокиашро гум карда метавонад: дўгтарош [дуктарош], тагшин [такшин].

в) Ҳамсадоҳои забончагӣ

Ҳамсадои шавшувдори зичи қ дар натиҷа ба қисми охири забон расидани забонча пайдо мешавад. Ҳангоми ба вуҷуд омадани ин фонема микдори зиёди ҳаво, ки аз ковокии бинӣ роҳи баромадан надорад (ин роҳро пардаҷан ком мебардад), баробари аз ҳамдигар ҷудо шудани узвҳо бо фишори зиёд хориҷ мешавад, вале расиш ва таркиши ин фонема нисбат ба фонемаҳои дигар (масалан, п, т) султар аст.

Расми 27. Рентгенограммаи ҳамсадои қ.

Дар пайдо шудани фонемаи қ лабҳо ва садопардаҳо қор намекунанд. Ҳамсадои қ бечаранг аст ва ҷуфти ҷарангдор надорад, фонемаи қ дар ҳамаи ҳолатҳо фонетикӣ: дар аввал, мобайн ва охири калима меояд, вале вай ба туфайли сустии нуқтаи расиш майли тағйирёбии дорад ва дар нутқи босуръат метавонад ба ҳамсадои роҳи х табдил шавад: вақт [вақт], мақсад [мақсад], тақсим [тахсим].

Фонемаҳои ф ва х ҳамсадоҳои забончагии роғ мебошанд. Онҳо ба воситаи ба қисми охири забон наздик шудани забонча сохта мешаванд. Дар ин маврид узви ғайрифаъол—решаи забон ба истиқболи забонча, ки бо суръати бештар ба поён фуруварда мешавад, бардошта мешавад, вале суръати он суст ва роҳи тайкардан он камтар аст. Ба ҳам наздик шудани ин ду узв боиси тангшавии роҳи гузари ҳаво мешавад. Ҳангоми гузаштан аз он фишори ҷараёни ҳаво тақвият пайдо мекунад ва забонҷаро ба ларза мебарорад, ки дар натиҷа овози ҳосилшуда дар шунд тобиши гирифтагӣ хирри пайдо мекунад. Дар талаффузи ф ва х лабҳо иштирок надоранд. Роҳи ҷараёни ҳаво ба ковокии бинӣ баста мешавад. Дар тавлиди ф садопардаҳо қор мекунад, вале дар сохта шудани х озод мебошанд. Ғ фонемаи ҷарангдор ва х бечаранг аст.

Фонемаи х дар ҳамаи шароитҳо (аввал, мобайн ва охири калима) истифода мешавад ва сифати бечарангии худро нигоҳ медорад, аммо дар ҳамнишинӣ бо ҷарангдорҳо тобиши ҷарангдорӣ пайдо карда метавонад: сихгӯш [сиггӯш], чархгардон [ҷарғгардон].

г) Ҳамсадоҳои ҳалқӣ

Фонемаи ғ ҳамсадои ҳалқини шавшувии зичи тарқандаи бе-

чаранги ғайридиноғист. Монеа дар тавлиди ин ҳамсадо дар натиҷаи ба яқдигар расидани деворҳои ҳалқ ҳосил мешавад, ӯ бечаранг аст. Ҳавои аз шуш бароянда ба монеаи ҳалқ бархӯрда, шавшуви ба ҳамсадои ӯ хосро ҳосил мекунад. Забон ба туфайли ба қафо кашида шудани беша ба ақиб майл мекунад. Роҳи пеши резонатори даҳон кушодааст, лабҳо амалеро анҷом намедиҳанд. Роҳи ҳаво ба сӯи димоғ бастааст. Ҳамсадои ӯ ғайридиноғист.

Расми 28. Рентгенограммаи ҳамсадоҳои ϕ (1) ва χ (2).

Дар тавлиди ӯ расиш бисёр суст аст ва дар як они воҳид сурат мегирад. Ин хусусияти ӯ сабаб мешавад, ки вай дар баъзе мавридҳо (дар аввали калима, пеш аз садонокҳо (илм, умр, арз), дар байни ду садонок (муаллим, саодат) афтад, вале дар лаҳзаҳои зарурӣ барқарор шуда метавонад.

Ҳамсадои ӯ дар ҳолатҳои дигар: дар мобайн ва охири калима мустаклияти худро нигоҳ медорад: баъд, саъба, шамъ, навъ, чамъ ва ғ.

Фонемаи χ ҳамсадои ҳалқии роғ, бечаранг аст. Вай дар ҳолигии ҳалқ ба воситаи наздикшавии деворҳои он пайдо мешавад. Ҳамсадои χ нисбат ба ҳамаи ҳамсадоҳои дигар имконияти бештари садонокшавӣ дорад, зеро дар тавлиди χ роҳи ҷараёни ҳаво боз аст, узвҳои овозсоз кашида шуда, ҳаво аз байни онҳо ба осонӣ мегузарад ва чун дами сабуке, ки каме шавшув дорад, шунида мешавад. Дар тавлиди χ пеши резонатори даҳон боз аст, лабҳо иштирок надоранд. Ба туфайли ба қафо кашида шудани ҳалқ ҷоғи поён ба поён ва қафо кашида мешавад ва дар натиҷа резонатори даҳон кушодатар ва ҳолигии ҳалқ тангтар мегардад.

Дар сохта шудани χ ҳаво роҳи ба ҳолигии димоғ рафтан надорад. χ бечаранг ва ғайридиноғӣ буда, дар истеъмоли маҳдуд ва ноустувор аст. Ноустувории он бештар дар аввал ва охири калима (маҳусан, дар нутқи

Расми 29. Рентгенограммаи ҳамсадои χ .

бошитоб) мушоҳида мешавад. Ҳ дар ин ду ҳолат моил ба афтодан аст: хезум [эзум], соlex [соле ё соли].

Адабиёти боби III

1. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик.— Л.—1940.
2. Соколова В. С. Фонетика таҷикӣ.— М.— Л.—1949.
3. Расторгуева В. С. Краткий очерк фонетики таҷикӣ.— Учебное пособие для филологических факультетов таҷикских вузов. Сталинабад, 1955, с. 40—51.
4. Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. қ. I. Садонокҳо ва ҳамсадоҳо — Душанбе, 1984, с. 14—45.
5. Файзов М. Таҷикӣ литературное произношение. — Душанбе. — 1985, с. 19—48. —

Б о б и IV.

ФОНЕМАҲО ДАР ЗАНЧИРИ ГУФТОР

1. МАФҲУМИ ЗАНЧИРИ ГУФТОР

Нутқи мо ба шакли хаттиаш, ки дар он ҳар як овози нутқро бо ҳарфи алоҳида менависад ва дар мавриди даркорӣ як ҳарфро ба ҳарфи дигар иваз мекунад ё тарошида мегирем, кам шабоҳат дорад. Чараёни нутқ аз силсилаи овозҳои паи ҳам талаффузшаванда иборат нест, ки мо дар мавриди дилхоҳ як овозро ба овози дигар иваз карда тавонем. Нутқ сел ё занҷири овозиеро менамояд, ки дар он овозҳо чун ҷалқаҳои занҷир ба таври ноғустанӣ бо ҳам пайваст мебошанд ва чунин тарзи истеъмоли онҳоро моҳияти сарфакорӣ ва талаби осонии забон муайян менамояд: дастгоҳи гуфтори мо дар чараёни нутқ овозҳои аз лиҳози маҳрачу тарзи тавлид гуногунро месозад ва табиати сарфачӯии забон имконият намедихад, ки узвҳои овозсоз тавлиди ҳар як овозро алоҳида амалӣ гардонанд, дар як они воҳид гоҳ як ҳолат, гоҳ ҳолати дигарро гиранд. Агар чунин мебуд, барои хондани як матни хурд чандин соат вақт лозим мешуд. Нутқи мо аз рӯи ҳамин ду қонуни забон (сарфакорӣ ва осоничӯӣ) амал мекунад: узвҳои нутқ дар як ҳарфакати худ як овозро сохта, барои тавлиди як ё якчанд овози минбаъда шароит фароҳам меоранд, дар як ҳолати худ тавлиди чанд овозро таъмин менамоянд. Масалан, ҳангоми талаффузи калимаи сӯроҳӣ узвҳои нутқ вазъияту ҳолатеро, ки барои тавлиди [ӯ] хос аст (гирд шудан ва ба пеш майл кардани лабҳо), ҳанӯз ҳангоми тавлиди [с] мегиранд ва аз ҳамин рӯ ин ҳамсадо, ки лабӣ нест, дар ин калима тобиши лабӣ пайдо мекунад. Ҳамин раҷаи кори узвҳоро дар тавлиди овозҳои дигари таркиби калимаи сӯроҳӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Табиест, ки чунин тарзи кори узвҳои овозсоз дар занҷири гуфтор овозҳои ҳамсоюя ҳамшафатро бетағйир намонанд.

Тағйири фонемаҳо дар занҷири гуфтор қонуни маъмули

фонетикист, ки онро системаи фонетикӣ забон идора мекунад. Система алоқамандона бо ин конун доираи таъғирёбии фонема ва ҳадду ҳудуди густариши тобишҳои онро муайян менамояд: фонема дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи таъсири омилҳои гуногун метавонад саҳт таъғир ёфта, тобишҳои бисёр шумору гуногун пайдо кунанд, вале зимни ин таъғирот мустақилияти худро нигоҳ медорад ва аз фонемаҳои дигар фарқ мекунад.

Таъғирёбии овозҳо дар ҷараёни нутқ дар асоси ду конуни фонетика — мутобиқат ба бадалшавӣ сурат мегирад.

Мутобиқати овозҳо яке аз сабабҳои асосии пайдоиши тобишҳои фонема мебошад. Тобишҳои фонема (тобишҳои ҳамнишинӣ ва мавқеӣ), ки дар натиҷаи мутобиқати тавлиди як овоз ба овози дигар пайдо мешаванд, байни худ муносибаги газодӣ надоранд. Мутобиқат бо ҳамин хусусияташ аз бадалшавӣ, ки бо табилии фонемаҳо сару кор дорад, фарқ мекунад.

Дар ҷараёни нутқ мутобиқати ду гурӯҳи овозҳоро фарқ мекунанд: а) мутобиқшавии ҳамсадоҳо ба садонокҳо, б) мутобиқшавии ҳамсадоҳо ба якдигар. Дар мавриди аввал дараҷаи мутобиқшавии овозҳои гуногун, категорияҳои мухталифи овозӣ ба амал меояд ва табиист, ки овозҳои мухталиф наметавонанд ба якдигар пурра мутобиқ шаванд. Онҳо метавонанд танҳо аз ягон ҷиҳат ба ҳамдигар монанд шаванд. Дар мавриди дуюм мутобиқат дар байни як категорияи овозҳо, овозҳои ба якдигар нисбатан наздик ба амал меояд ва барои ба ҳамдигар монанд шудани овозҳои мутобиқшаванда шароит мувофиқтар аст.

Мутобиқати овозҳои гурӯҳи аввал (ҳамсадо ва садонок) мувофиқат ва мутобиқшавии овозҳои гурӯҳи дуюм (ҳамсадоҳо) монандшавӣ ном дорад.

2. МУВОФИҚАТ

Овозҳо дар ҷараёни нутқ дар ду муҳити фонетикӣ ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд: а) дар муҳити ҳамнишинӣ, б) дар муҳити мавқеӣ — вобаста ба мавқеи худ дар калима, синтагма, муҳити заданокӣ ва беадагӣ ва ғ. Алоқамандона ба ҳамин ду муҳит мувофиқати ҳамнишинӣ ва мавқеии овозҳоро фарқ мекунанд.

Мувофиқати ҳамнишинӣ дар байни овозҳои ҳамнишин сурат мегирад ва вобаста ба навъи овозҳои ҳамсоя ду ҳел мешавад:

- а) мувофиқати садонок бо ҳамсадо (С. Х) ва
- б) мувофиқати ҳамсадо бо садонок (Х. С).

Дар мавриди аввал садонокҳо ба категорияҳои гуногуни ҳамсадоҳо аз ҷиҳати қатор (ҷой) мувофиқ мешавад. Ин хусусияти садонокҳо бештар дар мавридҳои зерин ба назар ме-
расад.

в. а) Агар садонок баъд аз ҳамсадоҳои пешизабонӣ ё лабӣ

омада бошад (вучуд, бум, бобо, бодом), мувофиқати пешрав ба амал меояд ва ҳамсадои пешизабонӣ (ё лабӣ) садонокро ба пеш мекашад. Мувофиқати пасрави садонокҳо дар сурате барҷаста зоҳир мешавад, ки садонокӣ қатори ғайри пеш дар байни ду ҳамсадои лабӣ ё пешизабонӣ омада бошад: бабр, боб, бадан ва ғ.

б) Агар пеш аз садонок ҳамсадои пешизабонӣ омада бошад, садонок саҳт ба қафо кашида мешавад: гандум, қаҳ, гелос. Пеш аз садонок омадани ҳамсадоҳои забончагӣ ва ҳалқӣ ин ҳодисаро равшантар нишон медиҳад: канд, ханда, ҳилла, хира, ғеша.

в) Агар пеш аз садонок ҳамсадои димоғӣ ояд (нур, домод, мавиз), садонок дар асари таъсири ҳамсадои димоғӣ тобиши димоғӣ пайдо мекунад. Тобиши димоғии садонокҳо дар байни ду ҳамсадоҳои димоғӣ бештар мешавад: ман, ном, мум, нун ва ғайра.

2. Мутобикшавии ҳамсадо бо садонок (Ҳ. С) равшантар дар мавридҳои зоҳир мешавад, ки ҳамсадо пеш аз садонокӣ лабӣ омада бошад: кӯза, сӯзан, гувоҳ ва ғ. Дар ин маврид ҳамсадо дар натиҷаи мувофиқати пешрав бо садонок аз рӯи қори лабҳо мувофиқ шуда, тобиши лабӣ пайдо мекунад.

Мувофиқшавии ҳамсадоҳо бо садонокҳо бештар барои ҳолати заданокӣ хос аст. Ин ҳодиса дар ҳолати беадагӣ мушоҳида шавад ҳам, ба тӯфайли таҳфифи саҳти садонокҳои ноустувор мувофиқати овозҳо бисёр заъиф мебошад.

3. МОНАНДШАВИ

Монандшавии фонемаҳо баръакси ҳодисаи мувофиқати ҳамтавлидӣ дар байни як категорияи овозҳо мушоҳида мешавад. Ҳодисаи аз ягон ҷиҳат ё қомилан ба ҳамдигар монанд шудани овозҳои нутқро монандшавии фонемаҳо мегӯянд, ки дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи мутобикати фонемаҳои ҳамнишин рӯи медиҳад. Масалан, дар таркиби овозии [нб] дар қалимаҳои шанбе, занбур, занбар, чанбар ҳамсадои сонории [н] аз ҷиҳати қори узви овозсоз (маҳраҷ) ба ҳамсадои [б] монанд мешавад: ҳамсадои [б] ҳамсадои зичи ҷарангдори лабулабии ғайридимоғӣ ва ҳамсадои [н] ҳамсадои зичи нӯғизабонии санории димоғӣ мебошад, яъне ин ду фонема бо узвҳои гуногун — аввалӣ ба воситаи лабҳо ва дуюми ба воситаи нӯғи забон сохта мешаванд. Аммо дар ҳамнишинӣ ҳамсадои [б] ҳамсадои [н]-ро ба худ аз ҷиҳати қори узви овозсоз (лабҳо) монанд мекунад ва, аз ҳамин рӯ, қалимаҳои боло ба шакли [замбӯр], [замбар] ва [чамбар] талаффуз мешаванд.

Монандшавӣ вобаста ба дараҷаи монанд шудани овозҳо ду навъ мешавад: қомил ва ноқис. Мисолҳои боло монандшавии ноқисро далолат мекунад, зеро дар онҳо овози [н] ба [б] та-

хо аз як чихат, аз рӯи кори узви овозсоз монанд шудааст. Аломати димоғӣ ва сонории [н] боқӣ мондааст. Аломати зичӣ ба ҳар ду фонема умумӣ аст. Монандшавии ноқис одатан дар ҳамнишиноҳи ҳамсадо бо садонок, садонок бо ҳамсадо ва ҳамсадо бо ҳамсадо дучор меояд, ки намунаи он дар боло оварда шуд.

Дар монандшавии комил овозҳо ба ҳамдигар комилан монанд мешаванд. Масалан, фонемаи д, ки аз т бо як аломат — чарангнокӣ, — бечарангӣ фарқ мекунад (аломатҳои дигари зичӣ, пешзабонӣ ва ғайридимоғӣ барои ҳар ду фонема умумӣ мебошанд) дар калимаҳои бадтар ва садто дар ҳамнишинии [дт] омада, ин аломатро аз даст додааст ва ба ҳамсадон бечарангӣ [т] комилан монанд шудааст: [баттар], [садто].

Монандшавии комил барои ҳамнишинии овозҳои ҳамузв хос аст.

Монандшавӣ аз рӯи самташ ду навъ: пешрав ва пасрав мешаванд. Дар мавриди аввал самти монандшавӣ ба пеш аст, яъне овози баъдина ба овози пешина монанд мешавад. Ин навъи монандшавӣ барои забони тоҷикӣ характернок нест. Дар монандшавии пасрав овози баъдина овози пешинаро ба худ монанд мекунад, яъне самти монандшавӣ ба қафо аст. Ин навъи монандшавии фонемаҳо ба забони тоҷикӣ серистеъмол аст.

Дар ҳамнишинии ҳамсадо бо ҳамсадо (Х. Х) фонемаҳои ҳамнишин аз рӯи чор хусусияташон ба ҳамдигар монанд шуда метавонанд:

- а) аз рӯи кори садопардаҳо,
- б) аз рӯи кори узви фаъол (ё махраҷи овозсозӣ),
- в) аз рӯи тарзи тавлид,
- г) аз рӯи иштироки резонаторҳо.

Мавқеъ ва ҳолатҳои асосии монандшавии фонемаҳо аз рӯи ду аломати аввал дар фасли бадалшавӣ оварда мешавад.

Дар забони тоҷикӣ дар натиҷаи ба муҳити истеъмол мувофиқ шудани овозҳо ду ҳодисаи маъмули фонетикӣ: а) таҳфиф ва б) монандшавӣ ба амал меоянд. Ҳодисаи якум ҳоси садонокҳо ва дуҷум — ҳоси овозҳои ҳамсадо мебошад. Монандшавии мавқеъи ҳамсадоҳо дар фасли дигар аз назар гузаронида мешавад. Ин ҷо таҳфифи садонокҳо муҳтасаран баён мешавад.

4. ТАҲФИФ

Дар зери мафҳуми таҳфиф тағйироти овозие фаҳмида мешавад, ки дар муҳити беадагӣ (заъиф) воқеъ мегардад. Таҳфиф бештар ба садонокҳо хос аст, зеро онҳо воситаҳои ҳиҷозсоз мебошанд. Садонокҳо дар ҷараёни нутқ метавонанд аз ҷиҳати сифат ва миқдор (таммид) тағйир ёбанд. Вобаста ба навъи тағйирот ду навъи таҳфиф — сифатӣ ва миқдорӣ, фарқ карда мешавад.

Дар тахфифи микдорӣ вақте, ки барои тавлиди садонок лозим аст, кам мешавад. Масалан, садоноки [а] дар ҳолати заданок (қавӣ) дар калимаи дар бо тамдиди лозим талаффуз мешавад, аммо дар ҳолати заъиф (сафед) тамдиди худро хеле кам мекунад, тахфиф меёбад.

Камшавии тамдиди садонок (тахфифи микдорӣ) сабаби тахфифи сифатии он мегардад: бинобар камии фурсати (вақти) кам (тахфифи микдорӣ) узвҳои нутқ тавлиди садонокро пурра ба амал оварда наметавонанд ва дар натиҷа яке аз марҳилаҳои тавлиди садонок аз миён меравад ва ин боиси хирагию номуайянии садонок мегардад.

Тахфиф яке аз хусусиятҳои вокализми безадан забони адабии тоҷикӣ, вале он ҳоси ҳамаи садонокҳо нест. Дар ҳолати безадагӣ баъзе садонокҳои тоҷикӣ ба тағйироти сахт дучор гардида, аз ҷиҳати сифату микдор тағйир меёбанд. Барои садонокҳои дигар гуё ин қоида вучуд надорад. Истеъмоли ин гуна садонокҳо дар муҳити заданок ва безада кам фарқ мекунад. Аз рӯи ҳамин хусусиятҳои садонокҳои тоҷикӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мекунам: а) садонокҳои устувор (э, ў, о) ва б) садонокҳои ноустувор (и, а, у). Ин ду гурӯҳи фонемаҳо дар ҳиҷои заданок фарқ намекунам. Фарқи байни онҳо дар ҳолати безада, дар ҳиҷои кушоди моқабли ҳиҷои заданок равшантар маълум мешавад. Ин гурӯҳҳои садонокҳо дар ин ҳолат ба якдигар муқобил меистанд: садонокҳои ноустувор аз ҷиҳати микдору сифат сахт тағйир меёбанд, вале садонокҳои гурӯҳи устувор тамдиду сифати худро нигоҳ медоранд ва гуё ҳолати безада ба онҳо таъсири намерасонад. Аз ҳамин рӯ ҳодисаи тахфифро ҳоси садонокҳои ноустувор медонанд.

Мувофиқи маълумоти мавҷуда, садоноки у, а, и дар ҳолати заданокӣ аз садонокҳои гурӯҳи устувор фарқ надорад, яъне сабаби тахфифи онҳо зада мебошад. Таъсири ин омил дар ҳамаи муҳитҳои безада (ҳиҷоҳои кушоду баста, ҳамшишини ин садонокҳо бо ҳамсадоҳои чарангнок ва бечаранг) мушоҳида мешавад, аммо ин омил аз ҳамаи ин ҳолатҳо дида сахттар дар ҳиҷои кушоди безада амал мекунад. Дар ин ҳолат тахфифи садонокҳо то ба дараҷаи аз байн рафтани онҳо оварда мерасонад. Масалан, фонемаи и дар ин ҳолат аз ҷиҳати сифату микдор тағйир ёфта, дар амал дар ҳамсадон пешина зухур меёбад: китоб [кетоб] сифат (сефат). Дар нутқи бошитоб ин тағйирот ба дараҷае мерасад, ки садонок гоҳо вазифаи ҳиҷо-созишро ҳам аз даст медиҳад.

Садоноки у низ дар ҳолати безада тахфиф ёфта, мустақилiaту муайянии худро аз даст медиҳад. Садоноки у ба туфайли тавлиди лабнаш дар ҳамсоиягӣ бо ҳамсадоҳои чарангдор сифати ҳоси худро нигоҳ медорад: гувоҳ (гувоҳ), гумон (гумон), гурусна (гурусна), аммо дар байни ҳамсадоҳои бечаранг то ба дараҷаи аз байн рафтани тахфиф меёбад: хушбахт (хшбахт), чуқри (чқри). Фонемаи а, ки нисбатан ба ду фонемаи аввала

устувортар аст, низ дар ҳолати беадагӣ ихтисор мешавад: сафед (сефед), қасам (қесам), чакидан (чекидан) ва ғайра.

Тахфифи садонокҳои и, а, у дар ҳолати беадада онҳоро ба ҳамдигар наздик мекунад ва гоҳо ин наздикӣ ба дараҷае мекӯсид, ки ин се садонок ба як овоз [э] бадал мешаванд, вале вазифиан ҳиҷосозӣ ва арзиши фонологии худро аз даст намедиханд.

Бо вучуди тахфифи садонокҳо дар ҳолати беадада ихтисоршавии садонокҳои и, а, у-ро маҳз натиҷаи таъсири омоли муҳити беадагӣ дониста, онро ба миқдор (тамдид) алоқаманд доништан душвор аст. Барои тасдиқи ин фикр баъзе мушкилот дида мешавад: аввал ин, ки дароз ё кӯтоҳ талаффуз шудани овозҳо ба муҳити заданокӣ беадагӣ вобаста нест. Садонокҳо на танҳо дар ҳиҷои заданок, балки дар ҳиҷои беадада (масалан, дар ҳиҷои беададаи охири синтагма) низ метавонанд бо тамдиди бештар талаффуз шаванд¹. Дар забони тоҷикӣ зада аз дарозӣ ҷудост ва онҳо вазифаҳои гуногун доранд. Сониян, мувофиқи маълумоти мавҷуда², тахфифи садонокҳо дар як ҳолати беадада, дар ҳиҷои кушода равшантар зоҳир мешавад. Агар тахфифи садонокҳо комилан ба задои заданокӣ вобаста мебуд, мебоист, ки ин ҳодиса дар ҳолатҳои дигари беадагӣ низ мушоҳида шавад. Аз ҳамин ру тахфифи садонокҳои тоҷикӣ бо сифати онҳо алоқаманд доништан бештар аст. Вале дар айни замон аз дарозӣ ҳам чашм пушондан лозим нест, зеро барон ба вучуд овардани сифати муайян узвҳои нутқ эҳтиҷ ба замон вақти муайян доранд.

5. АФЗОИШ

Афзоиш акси ҳодисаи коҳиш аст. Дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи ҳамнишинии фонемаҳои таркибҳои овозие пайдо мешавад, ки бо ин ё он сабаб талаффузи онҳо барои соҳибони забон душворӣ мекунад. Аз ҳамин ру бо мақсади осон кардани талаффуз дар чунин таркибҳои овозӣ як овоз (садонок ё ҳамсадо) зиёд ё афзуда мешавад. Ҳамин ҳодисаро дар фонетика афзоиши овозҳо ё ихчамтар афзоиш меноманд.

Афзоиши фонемаҳои низ ду навъ аст: а) таъриҳӣ ва б) муосир. Дар калимаҳои шахриёр ва мардикор, ки дар онҳо таъриҳан ҳамнишинии сегона [хрӣ] ва [рдк] (шахрьёр ва мардикор) мавҷуд будааст ва барои талаффуз мушкили мекардааст, садонок [и] илова шуда, талаффузи таркибҳои овозиро осонтар кардааст. Садонок [и] дар таркиби ин калимаҳо чунон мустаҳкам ҷой гирифтааст, ки шакли ҳаттӣ ҳам пайдо карда-

¹ Т. Н. Хаскашев. Словесное ударение и длительность гласных в таджикском языке. Вестник ЛГУ, — 2, История, язык, литература. 1972, вып. 1, с. 118.

² В. С. Соколова. — Фонетика таджикского языка. М.—Л. 1949.

аст, ва имрӯз навишти ин калимаҳо бе ҳарфи и ҳилофи нормаи имло доништа мешавад. Ходисаи афзоиши фонемаҳо метавонад боиси ба вучуд омадани вариантҳои фонетикӣ калимаҳо шавад. Масалан, дар калимаҳои зер иловашавии ҳамсадоҳои [н] ва [т] боиси пайдоиши шаклҳои дигари ҳамин калимаҳо гардидааст:

қамчӣ // қамчи-н бозигар // бози-н-гар
қоли // қоли-н гӯштӣ // гӯшти-н

Дар ин маврид имло (ва орфоэпия) яке аз ин шаклҳоро ба сифати норма интиҳоб мекунад.

Афзоиши муосир дар талаффузи ҳозира дар чараёни нутк мушоҳида мешавад. Дар афзоиши муосир баръакси афзоиши таърихӣ овози афзуда ханӯз дар ҳамнишинии фонемаҳо ҷои мустаққамо устувор надорад, вале рафта-рафта устувор мешавад ва тадриҷан ба нормаи талаффузи адабӣ дохил гардида, дар хат инъикос меёбад. Масалан, дар калимаҳои ҳавоӣ [ҳавоӣ] хунук, биной [бинойӣ] нав дар талаффуз ҳамсадои [й] афзуда мешавад ва ин ҳодиса мувофиқи норма аст, вале дар хат инъикос намеёбад. Аммо фонемаи в, ки дар калимаҳои аввали таркибҳои саҳрову дашт, ҷову ҷалол афзудааст, мувофиқи норма мебошад ва баръакси ҳодисаи болоӣ дар хат ба воситаи ҳарфи мувофиқ ифода мешавад. Афзоиши ин ё он фонема дар аввал хусусияти озод дорад, яъне дар афзоиш метавонанд фонемаҳои гуногун иштирок кунанд. Масалан, дар таркибҳои овардашуда ба ҷои фонемаи й ва в метавонанд дигар фонемаҳо ([й] ва [х] — саҳрою дашт ва ҷоҳу ҷалол) иштирок намоянд, аммо аз ин вариантҳо нормаи талаффузи адабӣ якеро интиҳоб мекунад.

Афзоиш метавонад ҳам дар гуруҳи садонокҳо ва ҳам дар гуруҳи ҳамсадоҳо воқеъ гардад.

а) Афзоиши садонокҳо маъмулан дар ҳамнишинии ҳамсадоҳо дучор мешавад. Дар ин гуна таркибҳо бо мақсади осон шудани талаффуз соҳибони забон ё як ҳамсадоро талаффуз намекунанд (ҳодисаи хоҳиш) ё як садонок илова менамоянд. Масалан, дар калимаи сохтмон талаффузи ҳамнишинии сегонаи ҳамсадоҳо [хтм] барои соҳибони забон вазнин аст ва барои осон кардани он ба ин таркиб як садонок одатан фонемаи у) илова мешавад ва ин калима ба шакли [сохтумон] талаффуз мешавад.

б) Афзоиши ҳамсадоҳо баръакси садонокҳо дар байни ҳамнишинии садонокҳо ба амал меояд. Масалан, ҳангоми ба исмиҳо илова шудани суффикси чамъбандии -он вобаста ба он ки калима бо кадом садонок тамом мешавад, ҳамсадоҳои [г], [в], [й] илова мешавад:

моҳи-[й]-он
бача-[г]-он
оҳу-[в]-он

Ба тавре ки дида мешавад, ин се калимаро як суффикс (-он)

чамъ бастааст, аммо туфайли ходисаи афзоиш ин суффикс се шакли фонетикӣ (-ён, -гон ва -вон) пайдо кардааст.

Бояд қайд кард, ки ҳамаи фонемаҳо қобилияти афзоиш надоранд. Масалан, фонемаҳои б, п, м, н, л, ф, ж, т, з, с, ғ, к, ь, маъмулан, дар афзоиш иштирок намекунанд. Афзоиши ҳамсадоҳо бештар ба фонемаҳои й, в, г, ч хос аст: хонда-[г]-ӣ, вахӣо-[ч]-и, дарӣо-[й]-ӣ, мо-[в]-у шумо ва ғайра.

6. ҚОҲИШ

Ходисаи қоҳиши фонемаҳо акси ходисаи афзоиш аст. Сабаби падид омадани қоҳиши фонемаҳо низ ҳамин принципи осон кардани талаффузи таркибҳои овозии душворталаффуз мебошад.

Қоҳиши фонемаҳо низ ду хел мешавад: а) таърихӣ, б) муосир (ё зинда).

Дар қоҳиши таърихӣ як воҳиди овози бо мурури замон ва вобаста ба қонунҳои инкишофи сохти овозии забон аз занҷири овозӣ меафтад. Масалан, қоҳиши таърихӣ сабаб шудааст, ки дар қалимаҳои зерин, ки таърихан ба шакли **номак**, **бандак** ва **зардак** талаффуз мешудаанд, ҳамсадои охири онҳо қоҳиш ёбад ва онҳо имрӯз дар шакли **нома**, **банда**, **зарда** талаффуз шаванд ва ин тарзи талаффуз хилофи меъёри забони адабӣ нест.

Қоҳиши муосири фонемаҳо тобеи қонунҳои ҳамнишинӣ ва талаффузи забони муосир аст. Масалан, дар талаффузи гуфтугӯии шакли феълӣи **меравам** аз асоси феълӣи **рав** ду фонема — а ва в қоҳиш ёфтааст ва ин шакли феълӣ дар се шахси танҳо ва чамъ ба таври зер талаффуз мешавад:

ме-р-ам,	ме-р-ем,
ме-р-ӣ,	ме-р-ед,
ме-р-а-нд,	ме-р-ад.

Ба тавре ки дида мешавад, дар натиҷаи қоҳиши фонемаҳо аз асоси феълӣ танҳо ҳамсадои [р] боқӣ мондааст.

Ходисаи қоҳиши фонемаҳо бештар дар гурӯҳи ҳамсадоҳо — овозҳои маҳраҷдор дучор мегардад ва барои ҳамнишинҳои мобайнӣ ва охири ҳамсадоҳо хос аст. Дар ҳамнишинҳои мобайнӣ қоҳиш бештар дар мавридҳои пеш меояд, ки се ҳамсадо ҳамнишини шуда бошанд. Дар ҳамнишинҳои сегона одатан яке аз фонемаҳо (маъмулан ҳамсадои зич) аз талаффуз меафтад: хиштгар [хишгар], кордча [корча], дастбурд [дасбурд].

Дар ҳамнишинҳои охир низ ҳамсадоҳои қоҳиш ёфта метавонанд; хез [хе], деҳ [те], қарданд [қардан] ва амсоли инҳо.

Қоҳиши муосир хоси нутқи гуфтугӯӣ аст ва аз ҳамин рӯ мувофиқи нормаи забони адабӣ воқеъ намегардад, вале метавонад тадриҷан доираи васеи истеъмоли пайдо карда, вориди талаффузи адабӣ гардад.

Дар гурӯҳи садонокҳо ходисаи қоҳиш қандон характерноқ

нест. Садонокҳо (одатан ноустуворҳо) тобеи қонуни тахфиф (редукция) мебошанд.

Коҳиши фонемаҳо аз коҳиши ҳичоҳо, ки ин ҷо мавриди баҳс нест, фарқ мекунад.

7. ҶОЙИВАЗКУНИ

Ҷойивазкуни (ё қалб — бо истилоҳи пешина) ҳодисаи овози мегӯянд, ки туфайли он ду овози ҳамсоя ҷои ҳамдигарро мегиранд, яъне ҳамсадои якум ҷои ҳамсадои дуюм ва ҳамсадои дуюм ҷои овози аввалиро мегирад.

Ҷойивазкунии фонемаҳо низ дар натиҷаи ҳамнишинии фонемаҳо ба амал меояд ва ба соддаву осон кардани талаффуз вобаста аст. Агар дар ҳамнишинии дугона талаффузи аъзон якум нисбат ба дуюм мураккабтар бошад, яъне узви овозсози фонемаи дуюм нисбат ба узви овозсози фонемаи якум мутаҳарриктар бошад, аввал фонемаи дуюм, ки талаффузаш осонтар аст, талаффуз мешавад, баъд фонемаи якум тавлид меёбад. Масалан, дар ҳамнишинии [бр], [фх], [фл], [зр], [фв] ва ғайра барои осон кардани ҷараёни овозсозӣ (талаффуз) аввал фонемаи дуюм, баъд фонемаи якум талаффуз мешавад ва дар натиҷа фонемаҳои ин таркибҳо ҷойҳои якдигарро иваз мекунанд: тубра — турба, сафҳа — сахфа (ё саҳифа — бо афзоиши (и), куфл — кулф, Назрулло — Нарзулло, афв — авф ва ғайра.

Ҷойивазкунии фонемаҳо низ ду навъ аст: таъриҳӣ ва муосир.

а) Ҷойивазкунии таъриҳӣ дар давраҳои пешинаи инкишофи забон сурат мегирад ва тадричан мустаҳкам шуда, ба норма дохил мешавад ва дар хат инъикос меёбад ва шакли (талаффузи) аслии калимаро танг карда, ҷои онро мегирад. Масалан, калимаҳои кулф, китф, сурфа, маҳсӣ ва авф дар асл дар шакли куфл, кифт, суфра, масҳӣ ва авф будаанд, вале дар натиҷаи ҷойивазкунии фонемаҳои ҳамнишин тадричан мустақилият пайдо карда, шакли имрӯзро гирифтаанд.

б) Дар ҷойивазкунии муосир ҳодисаи ҳануз зинда аст ва танҳо барои пӯтки гуфтугӯ хос аст. Дар ин маврид ҳар ду навъи талаффуз (бе ҷойивазкуни ё бо ҷойивазкунии фонемаҳо) ба таври мувозӣ вучуд дошта метавонад, вале рафта-рафта яке аз онҳо маъмултар мегирад ва дигареро танг карда, аз истеъмом хориҷ месозад. Барои ҷойивазкунии зинда калимаҳои зерин мисол шуда метавонанд:

ҳалво — ҳавло, дарьё — дайро, чумъа — чуъма, чамъ — чаъм ва ғайра.

Ҷи тавре ки дида мешавад, ҷойивазкунии фонемаҳо дар забони тоҷикӣ дар ҳамнишинии гуногун [бр], [фх], [фл], [зр], [фв], [-рй-], [лв-], [мъ-] ва ғайра воқеъ мегардад.

Ҷойивазкуни дар забони тоҷикӣ хоси ҳамсадохост.

8. БАДАЛШАВИ

Бадалшавӣ гуфта ҳодисаи ба ҳамдигар табдил шудани овозхоро дар таркиби як морфема дар мавридҳои гуногуни истеъмоли он (дар таркиби калима ва ибораҳои гуногун)-ро мефаҳманд. Аз ин рӯ бадалшавӣ дар фарқи фонемагии алломорфҳои як морфема, фарқи фонетикӣ байни шаклҳои як реша ё суффикс, ё префикс, ё анҷома воқеъ мегардад. Бадалшавии фонемаҳо ба ҳодисаи мутобиқшавии овозҳо сабаби умумӣ дошта бошанд ҳам, дар байни ин ду ҳодиса фарқи ҷиддӣ дида мешавад. Аввал ин, ки дар бадалшавӣ фонемаҳои гуногун ба ҳамдигар бадал мешаванд. Дар ин маврид шабоҳати фонемаҳо шарт нест. Дар мутобиқшавӣ ва пайдоиши тобишҳои фонема шабоҳату монандии фонемагӣ ҳатмист. Солиан, бадалшавии фонемаҳо ба мавҷудияти шаклҳои гуногуни як морфема вобаста аст ва аз ҳамин рӯ, бадалшавӣ танҳо дар шаклҳои гуногуни як морфема ҷой дошта метавонад. Масалан, бадалшавии а//у дар ду шакли як морфема (паз//пӯхт) дида мешавад, аммо ин фонемаҳо дар таркиби калимаҳои (морфемаҳои гуногун) (масалан, дар, буд (бадал намешаванд). Ниҳоят, фарқи байни бадалшавӣ аз пайдоиши тобишҳои фонема дар он аст, ки пайдоиши ҳар як тобиши фонема ба шароити муайяни фонетикӣ вобаста аст ва дар байни тобишҳо муносибати истеъмоли такмили мушоҳида мешавад. Агар шароити муайяни фонетикӣ тағйир ёбад, ба ҷои як тобиш тобиши дигар пайдо мешавад. Масалан, садонокӣ а дар ҳамсоғӣ бо ҳамсадоҳои пазизабонӣ тобиши моили қафо (қафас) дорад, аммо дар ҳамнишинӣ бо ҳамсадоҳои пешизабонӣ тобиши моил ба пеши он (дара) пайдо мешавад. Вале дар бадалшавии фонемаи д ба т дар калимаҳои [кабут] ва кабуд танҳо фонемаи ба ин ҳолати фонетикӣ (охири калима) вобаста д ҳамчун фонемаи ҷарангдор (нишондор) дар охири калима истифода намешавад. Фонемаи т дар ин ҳолат озод аст.

Ҳамаи бадалшавиҳо ба шароитҳои гуногуни фонетикӣ алокаманд мебошанд, аммо вобаста ба гузашти замон вобастагии онҳо ба шароити ҳолатҳои фонетикӣ аз байн меравад ва бадалшавӣ ба ҳодисаи мустакил табдил ёфта, аз рӯи анъана сурат мегирад. Дар гурӯҳи дигари бадалшавиҳо ҳодисаҳои фонетикӣ, ки боиси бадалшавӣ мешаванд, зиндаанд ва онҳоро дар заминаи материалҳои забони ҳозира шарҳ додан мумкин аст.

Вобаста ба ҳамин ду навъи бадалшавӣ: а) бадалшавии анъанавӣ ё таърихӣ ва б) бадалшавии зинда фарқ карда мешавад.

Бадалшавии таърихиро дар заминаи масолеҳи забони ҳозира шарҳ додан мумкин нест. Сабаби ин навъи бадалшавиро танҳо аз ҷиҳати таърихӣ метавон муайян намуд, зеро омилҳои пайдоиши ин бадалшавӣ, ки дар давраи муайяни инкишофи

забон ба амал омада буданд, дар марҳилаи ҳозира аз байн рафтаанд. Вале сабаби бадалшавии фонетикиро дар асоси материалҳои забони ҳозира муайян кардан мумкин аст, чунки омилҳои фонетикӣ, ки бадалшавиро ба вучуд овардаанд, ҳанӯз зиндаанд. Ҳамин тариқ, ҳаман бадалшавиҳо аз нуқтаи назари таърихӣ зинда (ё фонетикӣ) мебошанд, вале аз диди ҳозира фарқ мекунанд.

Фарқи дигари бадалшавии таърихӣ аз фонетикӣ он аст, ки бадалшавиҳои фонетикӣ вазифаи морфологӣ надоранд, аммо бадалшавии таърихӣ вазифаи морфологӣ дошта метавонанд. Масалан, ба воситаи бадалшавӣ фарқ кардани асосҳои (замонҳои) феъл, паз // пухт, сӯз // сӯхт, хӯр // хӯрд ва ғайра.

Ниҳоят, бадалшавии таърихӣ аз бадалшавии фонетикӣ бо он фарқ мекунанд, ки бадалшавии таърихӣ дар хат ифода меёбад, аммо бадалшавии фонетикӣ аз ин ҳуқуқ маҳруманд.

Бадалшавии таърихӣ яке аз мавзӯҳои баҳси таърихи забон аст. Дар ин ҷо мо бо овардани чанд мисол маҳдуд мешавем.

а) Бадалшавии садонокҳо:

у // а : бурд // бар, пухт // паз, шуд // шав,

ӯ // о : супурд // супор, шумурд // шумор, буд // бош, намуд // намо

ӯ // у : шӯй // шуст, гӯй // гуфт.

б) Бадалшавии ҳамсадоҳо:

з // хт : дӯз // дӯхт, сӯз // сӯхт, паз // пухт, соз // сохт,
гудоз // гудохт, навоз // навохт,

в // ф : ков // кофт, рав // рафт,

б // фт : кӯб // кӯфт, рӯб // рӯфт, тоб // тофт,

р // шт : дор // дошт, гузор // гузошт,

й // ст : шӯй // шуст, чӯй // чуст, рӯй // руст,

ҳ // ст : хоҳ // хост, чаҳ // част, раҳ // раст.

Бадалшавии зинда ё фонетикӣ дар забони ҳозиран тоҷик ду навъ дорад: бадалшавии ҳамнишинӣ ва бадалшавии мавкеӣ.

а) Бадалшавии ҳамнишинӣ дар натиҷаи мутобиқату мувофиқати фонемаҳои ҳамнишин (ё узвҳои овозсоз) ба вучуд меояд. Дар ин маврид бадалшавӣ натиҷаи бевоситаи монандшавӣ мебошад.

Дар гурӯҳи ҳамсадоҳо бадалшавии ҳамнишинии фонемаҳои метавонад аз рӯи чор аломат: а) қори садопардаҳо, б) узви овозсоз ё маҳраҷи овозсозӣ, в) тарзи ташаккул ва г) вазъияти пардаҷаи қом сурат гирад, аммо бадалшавии ҳамсадоҳои ҳамнишин аз рӯи ду аломати аввал равшантар зоҳир мешавад.

Бадалшавии ҳамсадоҳо аз рӯи қори садопардаҳо дар ҳамнишинии ҳамсадоҳои чарангноку бечаранг ба назар мерасад. Дар ин маврид бояд ду тарзи ҳамнишиниро фарқ кард:

б) бадалшавии чарангдор ба бечаранг ва б) бадалшавии бечаранг ба чарангдор.

Дар ҳар ду маврид бадалшавӣ дар натиҷаи монандшавии

пасрав ба амал меояд. Агар ҳамсадои якум ҷарангнок ва ҳамсадои дуюм бечаранг бошад, ҳамсадои якум дар зери таъсири ҳамсадои дуюм ҷарангнокии худро аз даст медиҳад ва ба ҳамсадои бечаранг бадал мешавад.

мазкур [маскур],	зудтар [зуттар],
тазкира [таскира],	себча [сепча],
абтар [аптар],	бодпо [ботпо],
калидзос [калитсоз],	китобча [китопча].

Агар ҳамсадои аввали бечаранг ва баъдина ҷарангнок бошад, ҳодисаи монандшавии пасрав воқеъ мегардад ва ҳамсадои якум ба ҳамсадои дуюм табдил мешавад:

асбоб [азбоб],	афғон [авғон],
машғул [мажғул],	асосгузор [асозгузор],
миқдор [миғдор],	асғар [азғар],
ҳаш[т] даҳ [ҳаждах],	асбандӣ [асббандӣ].

Бадалшавиҳои зикршуда метавонанд дар се маврид: дар дохили калима, дар ҳамнишинии калимаҳои ёрирасон бо калимаҳои мустақилмаъно ва дар ҳамнишинии ду калима мустақил ба амал оянд. Дар мисолҳои боло бадалшавӣ дар дохили калима ба амал омадааст. Бадалшавии ҳамсадоҳоро дар ду мавриди дигар мисолҳои зерин нишон медиҳанд:

1) бадалшавӣ дар ҳамнишинии калимаи ёрирасон бо калимаи мустақилмаъно:

аз сар [ассар],	об қатӣ [опқатӣ],
аз пас [аспас],	бод қатӣ [ботқатӣ],
аз худ [асхуд],	калид қатӣ [калитқатӣ]:

2) бадалшавӣ дар васлгоҳи ду калимаи мустақилмаъно:

а) ҷарангдор ба бечаранг:

боз кун [бос] кун,
бод кард [бот] кард,
сад кас [сат] кас;

б) бечаранг ба ҷарангдор:

пас гирифтани [паз] гирифтани,
пеш бурдан [пеж] бурдан,
хок гирифтани [хог] гирифтани,
чок дӯхтани [чоғ] дӯхтани.

Аз ин ду навъи бадалшавӣ бадалшавии ҳамсадои ҷарангнок ба бечаранг дар забони тоҷикӣ маъмултар аст ва ба ғайр аз ҳамнишиниҳо бо фонемаҳои м, н, л, р, ӣ ва в дар ҳамаи ҳамнишиниҳои ҳамсадоҳои ҷарангнок ва бечаранг ба назар мерасад. Ҳамсадоҳои шавшувдор, ки пеш ё баъд аз ин шавш фонема меоянд, аз ҷиҳати ҷарангнокии ва бечарангии ба тағйироте дучор намегарданд:

амсол,	аврат
атроф,	авқот,

алхол анкабут
арса, аркон ва ғайра.

Бадалшавии ҳамсадоҳо аз рӯи узви овозсоз (ё махрачи овозсозӣ) дар забони ҳозираи тоҷик чандон маъмул нест ва танҳо дар ҳамнишинии ҳамсадои зичи нӯғизабонии димоғии [н] бо ҳамсадои зичи лабии (б) мушоҳида мешавад. Дар ин ҳамнишинӣ дар натиҷаи монандшавии пасрав ҳамсадои пешина ба ҳамсадои баъдина аз рӯи узви овозсоз монанд мешавад ва ба ҳамсадои лабии сонории зичи димоғии (м) табдил меёбад:

занбар [замбар],	чунбидан [ҷумбидан],
анбор [амбор],	дунба [думба],
танбур [тамбур],	шанбе [шамбе],
чанбар [чамбар],	танба [тамба],
анбӯр [амбур],	гунбад [гумбад] ва ғ.

б) Бадалшавии мавқеӣ ба мавқеи ҳамсадо дар калима ва ба омилҳои дигари талаффуз вобаста аст. Дар забони тоҷикӣ ҳамсадоҳои ҷарангдор дар ҷараёни нутқ дар охири калима, пеш аз ист ҷарангнокии худро аз даст дода, ба ҳамсадоҳои бечаранг бадал мешаванд:

касб [касп],	санчид [санчит],
кабуд [кабут],	калид [калит],
лағад [лағат],	сабад [сабат] ва ғайра.

Агар пас аз калима фосила ё ист набошад, ин бадалшавӣ ба бадалшавии ҳамнишинии ҳамсадоҳо дар васлгоҳи ду калимаи мустақилмаъно табдил меёбад ва бадалшавӣ ба фонемаи аввали калимаи дуюм вобаста аст (ниг. сах. 110).

Бадалшавии фонемаҳо метавонад дар натиҷаи диссимиляция ба вучуд ояд. Диссимиляция дар забони тоҷикӣ чандон маъмул нест, аммо дар мавридҳои, ки ин ҳодиса рӯй медиҳад, сабаби бадалшавии фонемаҳо мегардад. Бадалшавии диссимилятивӣ дар ҳамнишинии фонемаи қ бо ҳамсадоҳои бечаранг мушоҳида мешавад.

иктисод [ихтисод],	тақсим [тахсим],
вақт [вахт],	тақдир [тағдир],
нақша [нахша],	нақд [нағд].
мақсуд [махсуд],	
тақсир [тахсир],	

Дар мисолҳои боло ҳамсадои [к] ба фонемаи [х] бадал шу-дааст.

Адабиёти боби IV

1. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик. Сталинобод—Ленинград. —1940, с. 64—71.
2. Растиргуева В. С. Кратский очерк фонетики таджикского языка. Учебное пособие для таджикских вузов. Сталинабад.—1955, с. 30—41.
3. Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. К. I. Садонокҳо ва ҳамсадоҳо.—Душанбе.—1983, с. 85—99.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди I. Фонетика ва морфология.—Душанбе.—1985, с. 40—47.

Б о б и V

ҲИЧО

1. МАҲҲУМИ ҲИЧО

Дар забонҳои дорои сохти фонемагӣ (масалан, забонҳои ҳиндуаврупой, туркӣ ва аксарияти забонҳои дунё) дар таҳлили забоншиносӣ ҳадди охирин ва воҳиди хурдтарини таҷзия овози алоҳида, фонема мебошад, аммо дар талаффуз ҳадди охирини таҷзияи нутқи овозӣ ҳиҷо аст. Масалан, ҷумлаи «Ҳиҷо яке аз воҳидҳои асосии фонетика аст» дар талаффуз ба порчаҳои овозии ҳи-ҷо — я-ке — аз — во-ҳид-ҳо-и — а-со-си-и — фо-не-т-и-к-а — аст ҷудо мешавад, ки ба воҳидҳои хурдтар тақсим кардани онҳо имконнопазир аст. Ҳамин порчаҳои овозӣ ҳиҷо ном доранд. Бинобар ҳамин ҳиҷоро воҳиди хурдтарини талаффуз мегӯянд. Ин таъриф хусусиятҳои асосии ҳиҷоро ҳамчун воҳиди талаффуз инъикос кардааст.

Аввалан, ҳиҷо аз он сабаб воҳиди хурдтарин номида шудааст, ки мо, чи тавре ки дар мисоли боло дидем, ягон калима ё ҷумларо ба порчаҳои овозии аз ҳиҷо хурдтар ҷудо карда наметавонем. Ин хусусияти ҳиҷо дар он зоҳир мегардад, ки нутқ (талаффузи ягон калима ё ҷумла) ҳар қадар сусту оҳиста карда шавад ҳам, вай ба порчаҳои аз ҳиҷо хурдтар тақсим намешавад: мо дар ҷавоби хоҳиши ҳамсӯҳбатамон ягон калимаи ношиносро қасдан равшантар талаффуз кардани шавем ҳам, онро ба ҳиҷоҳо ҷудо карда талаффуз менамоем, ба порчаҳои овозии аз ҳиҷо хурдтар таҷзия ва талаффузи он номумкин аст. Ғайр аз ин маълум аст, ки қӯдакони калимаҳоро ба фонемаҳо не, балки ба ҳиҷоҳо (бо-бо, да-да, ма-ма) ҷудо мекунам. Чунин таҷзия дар нутқи қӯдакони бешуурона сурат гирида ҳам, таҷзиянопазирини ҳиҷоро далолат мекунад.

Олимони соҳаҳои физиология ва психология низ қайд мекунам, ки ҳангоми ба касалии афазия гирифтӣ шудан, ки дар натиҷаи он мураттабӣ нутқ ва воҳидҳои он аз байн ме-

равад, ҳичоҳо ба порчаҳои хурдтар тақсим нашуда, яклуктӣ худро нигоҳ медоранд.

Сониян, мо ҳичоро **воҳиди талаффуз** номида таъкид мекунем, ки ҳичо дар талаффуз пайдо мешавад ва маҳз дар нутки овозӣ вучуд дошта метавонад ва гуфтани ҳастем, ки: а) ҳичо танҳо дар талаффуз воҳиди хурдтарин аст (дар таҳлили лингвистӣ ва дар шунид ҳичо ба воҳидҳои хурдтар — овозҳо (фонемаҳо) тақсим мешавад) ва б) хусусиятҳои тавлидии ҳичо муҳолифи хусусиятҳои акустикаиш нестанд, балки, баръакс, дар байни онҳо мувофиқати комил мушоҳида мешавад.

Ниҳоят, ҳичо аз он сабаб **воҳид** ном гирифтааст, ки вай танҳо аз силсилаи овозҳои паиҳамомада иборат нест, балки маҷмӯи овозҳои мебошад, ки онҳоро ягон хусусияти умумӣ мугтаҳид месозад ва ин хусусият программаи яғонаи талаффузи ҳичо (овозҳои таркиби он) аст, ки тавассути он ҷараёни тавлиди нутқ, қори узвҳои овозсоз идора карда мешавад.

Табиист, ки тарзу тариқи ҳамкориҳои узвҳои овозсоз хусусиятҳои физикии овозҳои таркибии ҳичоро бетағйир наметавонад, вале ин тағйироти хусусиятҳои физикии овозҳо, ҷи тавре ки болотар кайд шуд, бо хусусиятҳои тавлидии онҳо қомилан мувофиқат мекунад.

Хамин тарик, дар ҳар сурат нутки мо аз нуктаи назари талаффуз ба ҳичоҳо — таркибҳои гуногуни ҳамсадоҳою садонокҳо ҷудо мешавад ва ин таркибҳо дар ҳар шароити нутқ яклуктӣ ва тақсимнопазирии худро нигоҳ медоранд. Табиист, ки дар забон мавҷудияти ҳичо аз як овоз иборат буда низ имконпазир аст (о-дам, са-о-дат, бо-о-доб ва ғайра), вале дар нутки муттасил ин гуна ҳичоҳо қам дучор меоянд. Нутки муттасил занҷири овозхост, ки дар он ҳичоҳо ба воситаи ҳамнишинии ҳамсадоҳою садонокҳо сохта мешаванд ва занҷирҳои овозии сершумору гуногуни нутки овозиро ба амал меоранд.

Ҳичоҳо вобаста ба таркибу хусусиятҳои овозиашон якҷанд хел мешаванд. Вобаста ба он, ки ҳичо бо садонок тамом мешавад ё бо ҳамсадо ҳичоҳо ду хел мешаванд: қушода ва баста. Агар ҳичо бо садонок тамом шуда бошад (бо-бо, зо-ну, со-ро, са-да ва ғайра), онро ҳичои қушода ва агар бо ҳамсадо ба охир расад (масалан, бог-бон, сад-барг, нар-гис, шоҳ-мот ва ғайра), онро ҳичои баста меноманд.

¹ Дар забонҳои дорон сохти ҳичоӣ (масалан, забонҳои бирманӣ, вьетнамӣ, ҷинӣ ва баъзе забонҳои Африкаи ҷанубӣ) воҳиди хурдтарини таҷзияи лингвистӣ ҳичо аст, ки он ба фонемаи забонҳои сохти фонемагӣ монанд буда, қолаби муайяну устувор дорад. Қолаби ҳичо ҷор унсуро дар бар мегирад: ҳамсадон аввал, садонок ғайриҳичосоз, садонок ҳичосоз ва унсурҳои охир, ки метавонад ҳамсадо ё сонант бошад. Ин унсурҳои вобаста ба ҷояшон дар структураи ҳичо мувофиқан инциал, медиал, централ ва терминал номида мешаванд. Гоҳо се унсурҳои охирро дар якҷоягӣ финал низ меноманд. Дар ин забонҳои унсурҳои мазкурро ҳамеша лаҳн (тон) ҳамроҳӣ мекунад.

Ҳичоҳо вобаста ба он, ки бо кадом овоз оғоз меёбанд низ ду ҳел мешаванд: боз ва пӯшида. Агар ҳичо бо садонок сар шавад (ор-зу, аб-рӯ, уз-бак), ҳичои боз ва агар ба ҳамсадо оғоз ёбад (ба-хор, бо-ну, фо-зил), ҳичои пӯшида ном дорад.

Ҳичоҳо вобаста ба заданокиашон низ ду навъ мешаванд: заданок ва беада (шоҳ-мӯт, саҳ-ро). Ҳичое, ки зада дорад, ҳичои заданок ва ҳичое, ки зада надорад, ҳичои беада номида мешавад. Дар забонҳо ва, аз ҷумла дар забони тоҷикӣ, маъмулан, теъдоди ҳичоҳои беада нисбат ба ҳичоҳои заданок бештар аст.

Ҳичо дар структураи забон вазифаҳои ба худ хосро адо мекунад. Вай ҳамчун воҳиди хурдтарини талаффуз, пеш аз ҳама, шарту муҳити мавҷудияти воҳидҳои хурдтарини овозӣ — тобишҳои фонема аст. Тобишҳои гуногуни фонема дар ҳичо саҳт таъбир меёбанд, аммо бо тобишҳои фонемаҳои дигар омехта намешаванд ва соҳибони забон ин тобишҳоро аз тобишҳои фонемаҳои дигар фарқ мекунанд. Ҳичо вазифаи просодикӣ низ дорад, зеро ташкили просодикии нутқ ва воситаҳои фонетикӣ он маҳз дар ҳичоҳо зоҳир мегарданд. Ҳичо воситаи асосии ташкили мавзунияти нутқ (ритм) аст, чунки мавзунияти сухан ба бадалшавии ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ ва заданокӣ беадагии онҳо асос меёбад.

Ҳичоро ҳамчун воҳиди хурдтарини нутқи овозӣ илмҳои гуногун: физика, физиология, психология, психолингвистика ва ғайра бо мақсадҳои мухталиф меомӯзанд. Забоншиносӣ аз маълумоти ҳамаи ин илмҳо фаровон истифода барад ҳам, ҳичоро ҳамчун яке аз воҳидҳои асосии структураи забон ва бо мақсади забоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор медиҳад.

Ҳангоми омӯзиши ҳичо чун проблемаи забоншиносӣ зарурати ҳалли ду масъалаи асосӣ пеш меояд:

а) ҳичосозӣ дар ин ё он забон чӣ тавр сурат мегирад, яъне чӣ тавр ва ба кадом восита овозҳои гуногун дар таркибҳои муайян (масалан, деҳ-қон, во-дӣ) муттаҳид шуда, як воҳид — ҳичоро ба вучуд меоранд?

б) ҳичочудокунӣ бо кадом роҳ амалӣ мегардад, яъне ҳудуди ҳичохоро дар таркиби ягон калима (ё ҷумла) чӣ тавр муайян кардан мумкин аст?

Ин ду масъала ба ҳамдигар саҳт алоқаманд мебошанд, зеро, аз як тараф, агар вобаста ба тарзи муттаҳидшавии овозҳои таркиби ҳичо муайян карда шавад, тавассути он то дараҷае ҳудуди ҳичохоро таъин кардан имконпазир мегардад, аз тарафи дигар, агар мо қонунҳои ҳичочудокуниро донем, ба воситаи онҳо аз тарзу воситаҳои ҳичосоз бохабар шуда метавонем. Аммо қабл аз ҳалли ин ду масъала табиату моҳияти фонетикӣ ҳичоро доништан зарур аст.

2. МОҲЯТИ ФОНЕТИКИИ ҲИЧО

Вақте ки аз ҳиҷо ҳамчун воҳиди фонетикӣ сухан меравад, одатан таркиби овозие, ки аз ҳамсадоҳою садонок сохта шудааст, дар назар дошта мешавад (масалан, ҳиҷоҳои бо ва об). Ҳангоми муқоисаи онҳо гуфта мешавад, ки ин ду ҳиҷо аз ду овоз ҳамсадои [б] ва садоноки [о] сохта шудаанд, аммо фарқи ин ду ҳиҷо аз он чи гуфта шуд, бештар аст. Ҳиҷо ҳамчун воҳиди талаффуз танҳо ҳамшафатию ҳамнишинии овозҳои ҳамсадою садонок нест. Мавҷудияти ҳиҷо дар ташкили фонетикии он, дар тарзу тарикӣ мувофиқату мутобиқати байнихамдигарии овозҳои таркибаш, ки яклухтии ҳиҷоро ҳамчун воҳиди талаффуз таъмин менамояд, мебошад. Муттаҳидшавии овозҳо дар таркиби ҳиҷо, яклухтии ҳиҷоро умумияти тавлиди овозҳо ва вобаста ба ҳамин шабоҳати хусусиятҳои физикии воҳидҳои фонетикӣ таркиби ҳиҷо муайян мекунад ва маҳз аз рӯи ҳамин хусусиятҳо мо мансубияти ин ё он овозро ба ин ё он ҳиҷо муайян мекунем.

Аз нуқтаи назари тавлид (физиологӣ) таъсири байнихамдигарии овозҳои ҳиҷосоз дар он зоҳир мешавад, ки тавлиду талаффузи овозҳои таркиби ҳиҷо алоҳида-алоҳида сурат намегирад, балки узвҳои гуфтор сарфаҷӯёна, бо роҳи кӯтоҳтарин аз сохтани як овоз ба тавлиди овози дигар мегузарад ва дар натиҷа артикуляцияи як овоз як қисми тавлиди овози дигарро дарбар мегирад, ҳодисаи ҳамтавлидӣ рӯй медиҳад ва дар интиҳои қор овозҳои дохили ҳиҷо омезиш меёбад. Масалан, дар талаффузи калимаи кӯҳна лабҳо ҳолати талаффузи \bar{y} -ро ҳанӯз ҳангоми талаффузи овози [к] мегиранд ва ин боиси пайдо шудани тобиши лабии ин ҳамсадо мегардад. Чунин омезиши дар тарзи ташаккул, қори узви овозсоз (лабишавӣ, димоғишавӣ, ҳалқишавӣ ва ғ.) воқеъ мегардад. Табиист, ки омезишу таъсири байнихамдигарии овозҳои бо ҳам саҳт алоқаманд (овозҳои таркиби як ҳиҷо) аз овозҳои аз ҳам ҷудою беиртибот (овозҳои ҳиҷоҳои гуногун) кавитар аст. Аз ҳамин рӯ ба ин ё он ҳиҷо мансуб будан ё нисбат надоштани овозҳои таркиби калимаро аз рӯи шабоҳату фарқиати тавлидин овозҳо муайян кардан имконнопазир мегардад: овозҳои ба ҳам таъсирдошта мансуби як ҳиҷо ва овозҳои аз таъсири ҳамдигар ҳолӣ ба ҳиҷоҳои гуногун нисбат дода мешаванд.

Яклухтии фонетикӣ ҳиҷо дар хусусиятҳои физикии овозҳои таркиби он низ зоҳир мешаванд. Масалан, тадқиқотҳои озмоишгоҳӣ собит намуданд, ки дар спектри фонемаи а дар мавридҳои ҳамнишинӣ бо ҳамсадон лабӣ як порчаи хурди гузарӣш пайдо мешавад, ки дар он F I ва F II дорои лаҳзиҳои камтар, зудии пасттар мебошанд, ки ин аз диди тавлид ба қушодагии қамӣ ибтидои садонок (пастшавии F I) ва лабишавии аввали он далолат мекунад. Дар соҳтмони формантии а ҳангоми бо ҳамсадоҳои дигар омаданаш ин ҳолат мушоҳида

намешавад ва лаҳзаи гузариш шакли дигарро мегирад ва ғ.

Ҳангоми таҳқиқи моҳияти фонетикии ҳиҷо зарурати дар асоси хусусиятҳои физикию тавлидӣ муайян кардани дараҷаи муттаҳидии овозҳои таркибӣ ҳиҷо пеш меояд, ба таври дигар ғуем, бояд донист, ки а) дар тавлиди садоноки а таъсири кадом ҳамсадо (б ё ҳ) бештар аст ва б) ҳамсадоҳои интервонали ҳ ва р таҳти таъсири кадом садонок (а ё и) қарор гирифтаанд?: агар таъсири ҳамсадои ҳ ба садоноки а бештар бошад, ки ду овозро дар якҷоягӣ бо ҳамсадои б унсурҳои як ҳиҷо ҳисоб кардан мумкин аст ва агар дар тавлиди ин садонок аз ҳамсадои ҳ асаре набошад, бояд онҳоро ҳамчун унсурҳои ҳиҷоҳои гуногун ба қалам гирем.

Табиист, ки муайян кардани шабоҳату қаробати овозҳо бо методҳои озмуни имконпазир аст.

Табиати фонетикии ҳиҷои тоҷикӣ ҳанӯз таҳқиқ нашудааст ва аз ҳамин рӯ доир ба тарзу тарикӣ ҳамкориҳои овозҳо дар ташкили симои фонетикии ҳиҷои тоҷикӣ чизе гуфтан душвор аст. Аммо дар асоси назарияе, ки дар фаслҳои баъдина баён мешавад, сохти фонетикии ҳиҷои тоҷикиро, тавсиф кардан имконпазир аст (саҳ. 118—124).

3. ҲИҶОСОЗӢ

Дар масъалаи ҳиҷосозӣ ва воситаҳои ҳиҷосоз ихтилофи назари забоншиносон нисбатан камтар аст.

Ақсарияти забоншиносони равияи мактабҳои гуногун, ки мавҷудияти ҳиҷоро чун воҳиди сохти овозии забон иқрор мекунанд¹, садонокҳоро воситаи асосии ҳиҷосозӣ медонанд.

Дар забони тоҷикӣ ҳам воситаи асосии ҳиҷосоз фонемаҳои садонок мебошанд. Онҳо дар ҳудуди ҳиҷо истеъмоли озод доранд ва метавонанд дар тамоми ҳолатҳои ҳиҷо: дар аввал (ор-зу, ар-ча), мобайн (бод-бон, кор-гар, нар-гис, сад-барг) ва охир (са-до, бе-да, бо-бо, хо-на) бе маҳдудият истеъмоли шаванд. Садонокҳо ғайр аз қобилияти ба сифати воҳидҳои маънидор — морфема, калима ва ҳатто ҷумла истифода шуданашон дар алоҳидагӣ, бе ҷиғирокӣ ҳамсадоҳо ҳиҷо месозанд: о-мад, о-ҳис-та, бо-о-доб, са-о-дат ва ғайра. Ақсарияти ҳиҷоҳои тоҷикӣ ба воситаи садонокҳо сохта мешаванд. Аммо дар забони тоҷикӣ дар сурати бо ҳамсадоҳо ҳамшафат набудани садонокҳо ҳамсадоҳо низ вазифаи ҳиҷосозиро адо карда метавонанд. Аз ҳамсадоҳои фонемаҳои сонорӣ р, м, н, (в), л қобилияти ҳиҷосозӣ доранд.

Ин қобилияти ҳамсадоҳои сонорӣ дар ду ҳолат: мобайн ва охири калима ё синтагма зоҳир мешавад:

¹ Баъзе забоншиносон ҳиҷоро унсурҳои сохтмони забон намешуморанд ва онро ба рӯйхати воҳидҳои фонетикӣ дохил намекунанд: ниг. Каспранский Р. Р. Очерк теоретической и нормативной фонетики. Горький.—1976, с. 57.

1) дар дохили калима:

сонанти Р:	сонанти М:	сонанти Л:
а-бр-ҳо,	за-ҳм-ҳо,	ла-ъл-ҳо,
фи-кр-ҳо,	ва-ҳм-нок,	на-ъл-ҳо,
на-ҳр-ҳо,	та-ъм-ҳо,	са-ҳл-гир,
за-ҳр-хан-да;	са-ҳм-дор;	на-сл-ҳо;
сонанти Н:	сонанти В:	
ма-тн-ҳо,	ҳа-чв-гар,	
ру-кн-ҳо,	са-ҳв-нок,	
са-ҳн-ча,	на-ҳв-ши-нос,	
ла-ҳн-дор;	ма-ҳв-ку-нан-да;	

2) дар охири калима:

сонанти Р:	сонанти М:	сонанти Л:
фи-кр,	ва-ҳм,	на-ъл,
на-ҳр,	за-ҳм,	ла-ъл,
за-ҳр,	ча-шм,	фа-сл,
ка-ҳр;	ту-ҳм;	на-сл;
сонанти Н:		сонанти В:
ма-тн,		са-ҳв,
ру-кн,		ҳа-чв,
та-ън,		ма-ҳв,
ша-ън;		на-ҳв ва ғайра.

Дар бораи саҳми ҳиҷосозии ҳамсадоҳон сонорӣ сухан ронда, ба ин қобилияти онҳо аз ҳад зиёд баҳо додан даркор нест. Дар ин маврид ҳамеша бояд ду шартӣ асосиро дар ёд дошт. Аввал ин, ки ҳамсадоҳон сонорӣ вазифаи ҳиҷосозиро танҳо дар мавридҳои ба ҷо меоранд, ки дар ҳиҷо бо онҳо садонок ҳамшафат набошад. Ҳамин ки садонок пайдо шуд, ҳамсадоҳон сонорӣ роли ҳиҷосозиро ба овози садонок медиҳанд ва аз ин вазифа маҳрум мешаванд: фи-кр — фик-рӣ, ка-ҳр — қаҳ-рӣ, за-ҳм — зах-мӣ, ту-ҳм — тух-мӣ, ла-ъл — лаъ-лӣ, а-сл — ас-лӣ, ма-тн — мат-нӣ, ҳа-чв — ҳаҷ-вӣ ва ғайра. Сониян, роли ҳиҷосозии ҳамсадоҳон сонорӣ барои сабки қомили гуфтор хос аст. Дар сабки гуфтугӯӣ, маъмулан, яке аз овозҳои нисбатан ҷуфтвору «зиёдатеӣ» меафтад.

Ҳамин тариқ, дар ҳиҷосозӣ саҳми ҳамсадоҳон сонорӣ ва садонокҳо яқхела нест. Садонокҳо воситаи асосии ҳиҷосозӣ мебошанд. Ҳамсадоҳон сонорӣ бошад, аҳён ва фақат дар мавридҳои ҳиҷо сохта метавонанд, ки дар ҳиҷо садонок ҳамнишини онҳо набошад.

Ҳамсадоҳон дигари забони тоҷикӣ мустақилона, ба иштироки садонокҳо ва ҳамсадоҳон сонорӣ ҳиҷо сохта наметавонанд. Онҳо дар ҳиҷосозӣ саҳми дуюмдараҷа дошта, дар ин кор садонокхоро ҳамроҳӣ мекунанд. Ҳатто дар баъзе мавридҳои, ки ҳамсадоҳон ғайрисонорӣ зоҳиран ҳиҷосоз ба назар мерасанд (дар назм, ки калима мувофиқи чаҳорҷӯби вазн ба ҳиҷоҳо тудо мешавад), садонокҳо (дар шакли ихтисорӣ бошад ҳам) ба онҳо ҳамроҳ мебошанд. Масалан, дар байти зерини Ҳусрави

Дехлави ҳамсадои [т] дар калимаҳои кошт ва бардошт:

Дарахти заҳр ҳар ҷо кошт натвон,
Чу қорӣ, з-ӯ шақар бардошт натвон

мувофиқи ҷаҳорҷӯби арӯз ба ҳичоҳои алоҳида (қош-тэ ва бардош-тэ) ҷудо мешаванд, вале ба ин ҳамсадо як овози садонок ҳамроҳ аст.

4. ҲИЧОҶУДОКУНӢ

а) Назарияҳои ҳичоҷудокунӣ

Ҷудо кардани ҳичоҳо дар таркиби калима барои соҳибони забон қори душворе нест. Ҳар як шахси ба забони тоҷикӣ гап мезадагӣ чараёни нутқро ба осонӣ ба ҳичоҳо тақсим мекунад ва аввалу охири ҳар як ҳичоро беғалат нишон медиҳад. Аммо дар забоншиносӣ ин масъала яке аз проблемаҳои душвортарини фонетикаи умумӣ ҳисоб мешавад. Масъалаи ҳичоҷудокунӣ аз давраи антиқа то имрӯз борҳо мавриди баҳсу таҳқиқ қарор гирифтааст, вале имрӯз ҳам ҳалли қаноатбахш надорад. Дар ҳичоҷудокунӣ «...душворӣ дар он аст, — менависад Л. Р. Зиндер, — ки дар забонҳои дорои сохти фонемагӣ воҳиди хурдтарине, ки бори маъноӣ дошта метавонад, овози алоҳидаи нутқ (фонема) ҳисоб мешавад. Ҳичо бошад бо маъно алоқа надорад ва аз ин рӯ гӯё унсурҳои боқимондаи давраи ҳичоӣ, давраи тофонемагии инкишофи забон аст»¹.

Воқеан, мо калимаи тоҷикии сунбул-ро ду ҳел ба ҳичоҳо ҷудо карда метавонем: сун-бул ва су-нбул, вале дар ҳар ду маврид ба маънои калима ҳалале намерасад. Аз ҳамин сабаб ҳангоми таҳқиқи масъалаи ҳичо гӯё меъёрҳои забоншиносӣ ба қор намераванд. Ин ҳолат забоншиносро водор сохтааст, ки ҳичоро аз ҷиҳатҳои гуногун ва бо равиши мухталиф мавриди таҳқиқ қарор диҳанд.

Ҳанӯз забоншиносии давраи антиқа Присман кӯшиш карда буд, ки ҳичоро ҳамчун ҳамнишинии овозҳои таъриф қунад. Филологҳои Рум ҳичоро аз нуктаи назари арӯз мавриди таҳқиқ қарор дода буданд. Уламои машриқзамин низ масъалаи ҳичоро аз юнионӣ иқтибос карда, ба он аз диди арӯз наздик шуда, фикрҳои ҷолибе гуфта будаанд. Абӯрайҳони Берунӣ ҳатто истилоҳи «силлоб»-и юниониро истифода бурдааст. Ибни Сино ҳичоро «муқаттаъ» номида, онро ин тавр таъриф кардааст: «чун ҳарфҳои (овозҳои — Т. Х.) имконияти якбора адо қардан бошад, онро муқаттаъ меноманд»².

Масъалаи ҳичо дар асрҳои миёна ва, махсусан, аз солҳои

¹ Л. Р. Зиндер. Ук. соч., с. 251—252.

² Ислоҳи ҳичо бори аввал дар китоби «Мизон-уш-шеър фи арӯз-ул-араб-вал-ачам» дучор омад.

60—70-уми асри XIX сар карда диққати забоншиносонро ба худ бештар ҷалб кардан гирифт. Дар натиҷаи ин ҷустуҷӯҳо як силсила назарияҳои ҳиҷо пайдо шуд, ки мо дар поён бо муҳимтарини онҳо мухтасаран шинос мешавем.

1. Қадимтарин назарияи ҳиҷо **назарияи антиқа** мебошад, ки онро филологҳои давраи антиқӣ пешниҳод карда буданд ва имрӯз ҳам дар байни забоншиносон тарафдорони зиёд дорад. Мувофиқи ин назария, воситаи асосии ҳиҷосозӣ садонокҳо мебошанд. Онҳо ҳамчун овозҳои ҳиҷосоз куллаи ҳиҷоро ташкил медиҳанд ва худашон бе иштироки ҳамсадоҳо кодиранд ҳиҷо созанд. Донишмандони давраи антиқа дар асоси ҳамин таълимот худуду микдори ҳиҷоҳоро муайян кардани шуда, тезиси «микдори ҳиҷоҳо ба микдори садонокҳо баробар аст»-ро пешниҳод кардаанд. Ифодаи «дар калима ҳар қадар садонок бошад, дар он ҳамон қадар ҳиҷо мавҷуд аст», ки имрӯз ҳам дар бисёр китобҳои дарсӣ дучор меояд, низ аз ҳамин тезис сарзадааст.

Ин назарияи ҳиҷо барои бисёр забонҳо дуруст бошад ҳам, аз нуқтаи назари фонетикан умумӣ ноқис аст.

Аввал ин, ки дар бисёр забонҳо дар қатори садонокҳо ҳамсадоҳои сонорӣ низ ҳиҷо сохта метавонанд: Масалан, дар забони чехӣ (vlk — «гург», Ггп-ка исми хос), русӣ (корабль — ко-ра-бль «киштӣ», смотр — смо-тр «азназаргузаронӣ»), англисӣ (bottle battle «шиша», apple a-pple «себ») ва ғайра ҳамсадоҳои сонорӣ ҳиҷо месозанд.

Сониян, агар овозҳои садонокро ба назар гирем ҳам, мо дар асоси онҳо танҳо микдори ҳиҷоҳоро муайян карда метавонем, вале худуди ҳиҷоҳоро муайян карда наметавонем. Масалан, мувофиқи ин назария, дар калимаи тоҷикии **сахтгир** ду ҳиҷо мавҷуд аст, вале муайян кардан душвор аст, ки ҳиҷои якум бо кадом ҳамсадо ба охир мерасад ва ҳиҷои дуюм бо кадом ҳамсадо сар мешавад.

2. Назарияи **шиддатнокии ҷисмонӣ** яке аз маъмултарини назарияҳои ҳиҷо дар забоншиносии муосир ҳисоб мешавад. Асосгузори ин назария забоншиносии француз М. Граммон ва советӣ Л. В. Щерба мебошанд. Мувофиқи таълимоти ин олимони, калима аз рӯи ҳаракати мураттаби узвҳои овозсоз ба ҳиҷоҳо тақсим мешавад. Ҳар як ҳиҷои калима ба як навбати шиддатнок (таранг) шудан ва суст гардидани узвҳои нутқ баробар аст. Чараёни нутқ аз силсилаи ҳамин хел ҳаракатҳои (тарангшавию сустшавию) узвҳои нутқ ташкил мешавад. Ҳар як чунин ҳаракат се марҳила дорад: афзонши тадриҷии шиддатнокӣ, авҷи шиддат ва коҳиши тадриҷии он. Аз ҳа-

Расми 30. Ҳиҷочудокунии мувофиқи назарияи шиддатнокии ҷисмонӣ.

мин рӯ, чараёни нутқро метавонем ба шакли хатти мавҷдор (расми 30) тасвир намоем, ки дар он қуллаҳо авҷи шиддатнокӣ, қисми пешина афзонши тадриҷии шиддатнокӣ ва қисми баъдина коҳиши тадриҷии онро нишон медиҳанд¹.

Мувофиқан ба ҳамин фикр, Л. В. Щерба овозхоеро, ки бо онҳо ҳиҷо сар мешавад, ҳамсадоҳои охиравҷ, овозхоеро, ки дар охири ҳиҷо меоянд, аввалавҷ номида буд. Агар сустшавии шиддатнокӣ дар мобайни овоз ба вучуд ояд, ҳамсадои дуавҷа пайдо мешавад, ки авҷи якуми он ба ҳиҷои пешина ва авҷи дуюм ба ҳиҷои баъдина нисбат дорад. Ҳамсадоҳои дуавҷа ҳамеша дароз (шаддадор) мебошанд ва талаффузи кашишноки онҳо ба задаи калима вобаста аст.

Баъзан, овозҳо метавонанд дар ду ё ҳар се марҳилаи ҳиҷосозӣ қарор дошта бошанд, ба шарте ки дар ҳиҷосозӣ як садонок ё як садоноку як ҳамсадо иштирок намояд.

Мувофиқи ин назария, садонокҳо қуллаи (авҷи) ҳиҷо буда, ҳамсадоҳо дар тегаҳои он қарор мегиранд. Ҷойгиршавии ҳамсадоҳо нисбат ба садонок ба дараҷаю тарзи алоқамандии ҳамсадо ба садонок вобаста аст. Часпиши ҳамсадо бо садонок метавонад қавӣ ё заъиф бошад: агар часпиш заъиф бошад, ҳамсадо ба ҳиҷои баъдина мансуб мешавад (масалан, калимаҳои русии ру-ка, у-шла, тоҷикии чо-лоқ, са-рқор) ва агар часпиш қавӣ бошад, ҳамсадо ба ҳиҷои пешина мансуб мегардад (масалан, калимаҳои русии: пап-ка, фак-ты, рос-пись, тоҷикии: фар-до, ди-рӯз ва ғайра).

Л. В. Щерба дараҷаи алоқамандии ҳамсадоҳоро бо садонокҳо бо ҷои зада дар калима вобаста медонад: агар зада пеш аз гурӯҳи ҳамсадоҳо омада бошад, вай ҳамсадои баъдинаро ба тарафи худ мекашад ва ин ҳамсадо бо садоноки пешина саҳттар мечаспад ва аз ҳамин сабаб калимаҳои навъи папка, факты, роспись, фардо, ди-рӯз ба таври дар боло зикршуда ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд; агар зада баъд аз гурӯҳи ҳамсадоҳои интервокалӣ омада бошад, вай, баръакс, ҳамсадоҳоро ба охири калима, ба тарафи худ мекашад ва дар натиҷа ҳамсадоҳо бо садонокҳои баъдина нисбат бо садонокҳои пешина саҳттар мечаспанд ва калимаҳои русии навъи рука, ушла, тоҷикии чолоқ, сарқор ба таври ру-ка, у-шла, чо-лоқ, са-рқор ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд.

Ба тавре ки аз мисолҳои тоҷикӣ дида мешавад, назарияи шиддатнокии ҳисмонӣ дар забони русӣ бомуваффақият истифода шавад ҳам, дар забони тоҷикӣ қобили татбиқ нест. Агар ҳангоми ҳиҷочудокунӣ ҷои задаро дар калима ба инобат гирем, мо бояд калимаҳои навъи гандӯм, хиштгӯр, марзбӯн, роҳбӯр ва амсоли онҳоро ба таври га-ндӯм, хи-штгӯр, ма-рзбӯн, ро-ҳбӯр ба ҳиҷоҳо ҷудо кунем, вале бо ин ҳиҷочудокунӣ соҳибони забони тоҷикӣ ҳеҷ гоҳ розӣ намешаванд, зеро ин тарзи

¹ Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М. 1955, с. 87—89.

ҳичочудокунӣ ба ҳичочудокунии соҳибони забон шабоҳат на-
дорад.

3. Аз назарияҳои физикии ҳиҷо маъмултаринашон назарияи қобилияти ҷарангос (ё сонорӣ) мебошад. Мувофиқи ин назария, ҳиҷо аз маҷмӯи унсурҳои серҷаранг (сонорӣ) ва камҷаранг иборат аст. Садонок унсури ҳатмии ҳиҷо нест. Барои ташкили ҳиҷо танҳо мавҷудияти ду унсури, ки бо дараҷаи ҷарангоси худ фарқ мекунанд, кофӣ аст. Овозҳои нутқи ҷарангоси гуногун доранд. Масалан, Отто Йесперсен (1860—1943) яке аз асосгузори ин назария, овозҳои нутқи вобаста ба дараҷаи ҷарангосашон (аз кам ба зиёд) ба таври зер ғуруҳбандӣ кардааст.

1. ҳамсадоҳои зичи бечаранг — п, т, ч, к, қ, ғ,
2. ҳамсадоҳои роғи бечаранг — ф, с, х, ҳ,
3. ҳамсадоҳои зичи ҷарангдор — б, д, г,
4. ҳамсадоҳои роғи ҷарангдор — в, з, ж, ғ,
5. ҳамсадоҳои димоғӣ — м, н,
6. ҳамсадои паҳлӯӣ — л,
7. ҳамсадои ларзон — р,
8. садонокҳои бардошти боло — и, у,
9. садонокҳои бардошти миёна — э, о, ӯ,
10. садонокҳои бардошти поён — а.

Агар овозҳои таркиби ин ё он ибора ё ҷумларо вобаста ба дараҷаи сонориашон пай ҳам гузорем, мо аз рӯи дараҷаи ҷарангосашон миқдори ҳиҷоҳоро муайян карда метавонем: миқдори ҳиҷоҳо ба миқдори қуллаҳои сонорӣ баробар хоҳад буд. Барои мисол овозҳои таркиби иборати донишҷӯи пешқадамро аз рӯи дараҷаи ҷарангосашон дар расми зерин меорем (расми 31).

Расми 31. Силсилаи овозҳо аз рӯи ҷарангосашон.

Мувофиқи ақидаи тарафдорони ин назария, ҳар як калима аз таъбири мураттаби ҷарангоси овозҳо ва ҳар як ҳичо аз як мавҷи ҷарангос иборат аст. Аз сабаби он ки ҳамеша садонокҳо ва сонорихо илҳобат ба ҳамсадоҳо ҷарангоси бештар доранд, онҳо авҷи (қуллаи) ҳичоро ба вучуд меоранд. Ҳамсадоҳо дар теғаҳои ин мавҷи ҷой мегиранд. Ба ҳамин равиш афзоиш ва коҳиши тадриҷии мавҷи ҳичо аз илҳобат то интиҳои ҳичо таъмин мешавад.

Ба ҳичоҳо ҷудо кардани калимаҳо аз рӯи дараҷа ва афзоиши тадриҷии ҷарангоси овозҳо сурат мегирад. Масалан, калимаҳои **бедорӣ**, **пода**, **хона** ба ҳичоҳои қушода (по-да, хо-на, бе-до-рӣ) ҷудо мешаванд ва дар ҳар кадоми ин ҳичоҳо ҷарангос аз аввали ҳамсадо то мобайни садонок тадриҷан авҷирифта, пайдарпай баланд мешавад ва пас бо ҳамин тартиб паст мешавад. Агар дар байни садонокҳо ду ва ё зиёда ҳамсадо қарор гирад, ҳичо ба тавре ташкил мешавад, ки ҳамин афзоиши мураттаби ҷарангос аз аввали ҳичо то нуқтаи авҷи вайрон нашавад. Масалан, калимаи **тарсидан** ба шакли тар-си-дан ба ҳичоҳо ҷудо мешавад, зеро дар сурати ҳичоҷудокунии тар-си-дан афзоиши тадриҷии ҷарангоси вайрон мешавад: пас аз ҳамсадои сонорӣ [р] ҳамсадои бечарангӣ [с] ва пас аз он садонокӣ (о) омадааст. Дар натиҷа ҷаранги ҳичо тадриҷан авҷи нағрифта, аввал баланд, баъд (дар бечарангӣ [с] паст ва боз дубора авҷи мегирад. Ба ин тартиб ташкил шудани ҳичо муҳлифи ин назария аст. Овозҳои [р] ва [с] метавонанд дар мавридҳои дигар (масалан, дар калимаҳои якҳичоӣ — тарс ё бисёрҳичоӣ) дорои сохти дигар — та-сриф) дар ҳичосозӣ иштирок кунанд ва мутобиқи равиши мавҷи ҳичосоз бошанд.

Назарияи ҷарангоси ҳичоро забоншиносони советӣ Р. И. Аванесов, А. Н. Гвоздев, А. Л. Трахтеров ва дигарон инкишоф дода, мукамалтар кардаанд. Масалан, Р. И. Аванесов дар ҳичоҷудокунии фарқ кардани се дараҷаи ҷарангоси овозҳоро басанда медонад: а) ҳамсадоҳои шавшувдор (б, п, в, ф, д, т, з, с ва ғайра), б) ҳамсадоҳои сонорӣ (м, н, л, р, й, в) ва в) садонокҳои (и, э, а, у, о).

Бояд қайд кард, ки ин назария дар бисёр мавридҳо худуди ҳичоҳоро дуруст муайян мекунад ва аз ҳамин сабаб бисёр маъмул шуда, дар бисёр забонҳо татбиқ гардидааст. Яке аз ду назарияи асосии ҳичоҷудокунии дар забони русӣ ҳамин назарияи ҷарангос аст. Бо вучуди ин назарияи ҷарангос камбудихон ҷиддӣ ҳам дорад.

Аз диди фонетикаи умумӣ камбудӣ он аст, ки ин назария ба меъри ноустувор асос ёфтааст. Дараҷаи ҷарангоси овозҳо, ки дар ин назария меъри асосӣ ҳисоб мешавад, вобаста ба шароитҳои гуногуни фонетикӣ овозҳо ва муҳити нутқ метавонад таъбир ёбад: ҳар як овоз метавонад бо ҷарангоси гуногун талаффуз шавад ва ғайра.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки назарияи сонорӣ ҳам дар

ҳичочудокунии тоҷикӣ ба қор намеравад, зеро тарзи ҳичочудокунии ин назария бо равиши ҷудо кардани ҳичоҳо, ки дар байни тоҷикон маъмул аст, рост намеояд. Масалаи, мувофиқи назарияи ҷарангос, калимаҳои тоҷикии **курта**, **токзор**, **такриз**, **шиква** ва амсоли онҳо ба таври қур-та, то-қзор, та-қриз, ши-ква ва ғайра ба ҳичоҳо ҷудо мешаванд, аммо соҳибони забони тоҷикӣ ин калимаҳоро ба таври қур-та, ток-зор, так-риз шик-ва ба ҳичоҳо ҷудо мекунанд.

4. Нуқсонҳои зикршудаи назарияҳои физиологӣ ва физикии ҳичочудокунӣ забоншиносонро водор сохт, ки роҳҳои дигари ҳалли ин масъаларо ҷустуҷӯ кунанд. Дар натиҷаи ин ҷустуҷӯ дар солҳои охир назарияи нави ҳичочудокунӣ ба миён омад, ки он бо номи **назарияи фонетикӣ ё назарияи комплексӣ** маъруф аст. Асосгузори ин назария олимони ленинградӣ Л. В. Бондарко дар як силсила тадқиқотҳои худ хусусиятҳои физикӣ, физиологӣ ва лингвистии ҳичоҳои забони русиро мавриди омӯзиш қарор дода, ба чунин хулоса омад: дар нутқи ҳичоҳои қушода бар ҳичоҳои баста афзалият доранд, нутқи маъмулан ҳамчун занҷири ҳичоҳои қушода воқеъ мегардад, ҳамагуна ҳичоҳои баста дар занҷири гуфтор ба ҳичоҳои қушода табдил мешаванд, зеро овозҳои таркиби ҳичоҳои қушода дорони яқлухтӣ ва ҳамбастии бештар мебошанд. Ин ҳамбастии овозҳои таркиби ҳичо дар муносибати овозҳо аз рӯи тамдид, лаҳни асосӣ, қувва ва F II ошқор мегардад. Л. В. Бондарко дар асоси ин мушоҳидаҳо қайд мекунад, ки «...таҷзия ба ҳичоҳо дар забонҳо... мутобиқи як қонуни оддӣ воқеъ мегардад: ҳар як ҳичо баробари ба охир расидани талаффузи садонок анҷом мепазирад ва ин қонуни ба ҳамсадоҳои баъдина ва зада вобастагӣ надорад»¹. Ин қонун, ба ақидаи муаллиф, ҳам барои калимаҳои алоҳида, ҳам барои ҷараёни нутқи, ки дар он аз байн рафтани марзи морфологӣ имконпазир аст, содиқ аст.

Назарияи комплексии ҳичочудокунӣ имрӯз яке аз назарияҳои маъруф аст, вале ҳанӯз дар заминаи маводи забонҳои гуногун тафтиш нашудааст. Маводи забони тоҷикӣ, аз ҷумла, нишон медиҳад, ки ин назария дар забони мо қобили татбиқ нест. Аввалан, дар забони тоҷикӣ низ ҳичоҳои қушода нисбат ба ҳичоҳои баста афзалият дошта бошанд ҳам (ҷадв. 5), ҳичоҳои бастаро истисно доништан мумкин нест, зеро микродорониҳои ҳичоҳои доништа намешавад: калимаи тоҷикии сохтмон-ро ҳеч қас ба таври со-хтмон ба ҳичоҳо ҷудо намекунад, зеро дар забони тоҷикӣ ҳичо нест, ки бо се ҳамсадо оғоз ёбад. Инҳоян, дар ин назария дар байни ду масъалаи асосии ҳичо: табиати фонетикӣ ҳичо ва қонуниҳои сохта шудани ҳичо марзи муайян таъин нашудааст. Ин ду масъала ба ҳамдигар сахт

¹ Л. В. Бондарко. Слоговая структура речи и дифференциальные признаки фонем.— Автореф... докт. филол. наук.— Л., 1969, с. 19.

алоқаманд бошанд ҳам, як чиз нестанд: воҳидҳои ҳиҷсосоз (овозҳо) ба тарзи алоқамандии онҳо ду масъалаи алоҳида мебошанд, ки ду тарафи як масъаларо далолат мекунанд. Бинобар ҳамин барои таҷзияи ҷараёни нутқ ба ҳиҷоҳо барои забони тоҷикӣ роҳи дигаре ҷустуҷӯ бояд кард.

б) Ҳиҷҷодокунӣ дар забони тоҷикӣ

Ба тавре ки дидем, бо вучуди кӯшиши зиёди забоншиносони мактабу равияҳои гуногун аз давраи антиқа то имрӯз масъалаи ҳиҷҷо ва ҳиҷҷодокунӣ, ҳанӯз ба таври бояду шояд ҳал нашудааст. Назарияҳои гуногуни ҳиҷҷо, ки дар ин муддат пайдо шудаанд (антиқӣ, физиологӣ, физикӣ ва ғайра), ҷиҳатҳои гуногуни ҳиҷҷоро ошкор кунанд ҳам, масъалаи ҳиҷҷодокуниро то охир ҳал накардаанд.

Сабаби ҳал нагардидани ин масъала, ба фикри мо, дар он аст, ки: аввалан, аксарияти забоншиносон масъалаи ҳиҷҷодокуниро васеъ, аз диди забоншиносии умумӣ ҳал кардани шуда, меъёрҳои ҷустуҷӯ кардаанд, ки дар ҳамаи забонҳои лоқал дар як гурӯҳи забонҳо қобили таҷбиқ бошанд. Ба назари мо, масъалаҳои ҳиҷҷо ва аз ҷумла ҳиҷҷодокунӣ, масъалаи хусусӣ аст ва бояд барои ҳар як забони алоҳида ҷудоғона ҳал шавад. Далели ин даъво воҳиди талаффуз будани ҳиҷҷос. Ҳиҷҷо воҳиди талаффуз аст, вале талаффузи овозҳо дар ҳамаи забонҳо як хел нест. Узвҳои овозсоз чун узви инсон (категорияи физиология) барои ҳамаи ирқҳо ва халқҳо умумӣ бошанд ҳам, тарзи қору ҳамкориҳои онҳо дар овозсозӣ дар забонҳои гуногун аст, зеро забонҳо дорони системаҳои фонемаҳои мухталиф мебошанд. Малакаҳои талаффузи овозҳо (ҳиҷҷоҳо) категорияи таърихӣ мебошанд, ки вобаста ба системаи фонемаҳои забонҳои гуногун таърихан ба вучуд омада, баробари сохти овозии забон инкишоф ёфта, тадричан барои ҳамаи соҳибони забон, намояндагони шеваҳои гуногуни як забони адабӣ умумӣ ва устувор мегарданд. Сабаб ҳамин аст, ки қангоми омӯхтани таркиби овозии забони бегона (овозҳо, ҳиҷҷоҳо ва ғайра) мо ба душворӣ дучор мешавем. Аз ҳамин рӯ, масъалаи ҳиҷҷосозиро барои якҷанд забони гуногунсохту мухталиф ҳал кардан басо душвор аст.

Сониян, қисми зиёди муаллифон кӯшидаанд, ки ҳиҷҷою ҳиҷҷосозиро аз дид ва бо методҳои ғайризабоншиносӣ (физикӣ ва физиологӣ) ҳал кунанд. Агар ҳиҷҷо воҳиди забонӣ бошад, бояд ҳиҷҷодокунӣ ҳам мисли ҳамаи масъалаҳои дигари забон бо ёрии методҳои забоншиносӣ ҳал шавад.

Аз назарияҳои мавҷудаи ҳиҷҷо назарияи антиқа ҳиҷҷодокуниро бо роҳи забоншиносӣ ҳал мекунанд. Аммо дар мавридҳои мураккабтар ин назария барои ҷудо кардани ҳиҷҷоҳо ба қор намеравад. Масалан, аз рӯи назарияи антиқа мо медонем, ки дар калимаи марзбон ду ҳиҷҷо мавҷуд аст, зеро ки ин калима ду садонок [а] ва [о] дорад, аммо ҳудуди ҳиҷҷоҳои онро муайян карда наметавонем. Ба таври дигар гӯем, дар асоси ин

назария фаҳмидан душвор аст, ки ҳамсадоҳои ҳамшафати ичтервокалии [хтм] дар калимаи сохтмон чӣ тавр ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд ва ба кадом ҳиҷоҳо мансуб мегарданд, марзаи байни ҳиҷоҳо дар кучост, ин калима ба таври со-хтмон ба ҳиҷоҳо ҷудо мешавад ё ба сурати сох-тмон ё сохтм-он ё сох-т[у]-мон ва ё сохт-мон.

Назарияҳои дигари забоншиносии имрӯза низ ин масъаларо ҳал намеkunанд: мувофиқи назарияи шиддати ҷисмонӣ калимаи сохтмон ба шакли со-хтмон ё сох-тмон ба ҳиҷоҳо ҷудо шавад, назарияи ҷарангос ин калимаро ба таври сох-тмон ба ҳиҷоҳо ҷудо мекунад, аммо ҳеҷ кадоми ин таҷзияҳо ба таҷзияи соҳибони забон мувофиқат намекунад.

Барои баргараф кардани ин душворӣ дар ҳиҷоҷудокунии забони тоҷикӣ, ба фикри мо, аз ду омил бисёр муҳим истифода бурдан мумкин аст:

1) марзаи морфологӣ, яъне хусусиятҳои таркиби овозии калима ва морфемаҳои якҷиҷой ва

2) қонунҳои фонотактика, яъне қонуниятҳои ҳамнишинии овозҳо. Ин ду омил ду амали пай дар пай, ду қадам дар ҳалли як масъала мебошанд. Аввал, ба воситаи марзаи морфологӣ мо ҳиҷоро ҷудо мекунем, баъд, тавассути меъёри ҳамнишинии овозҳо ин таҷзияро месанҷем.

Барои истифода бурдани меъёри яқум мо ду асос дорем:

а) он чизе, ки соҳибони забони тоҷикӣ ба сифати ҳиҷо ҷудо меkunанд, аз лиҳози таркиби овозӣ бо калима ва морфемаҳои якҷиҷойи қомилан монанд аст ва аз ҳамин ҷо метавон тахмин кард, ки б) воҳидҳои таркиби овозии якхела доранд, тобеи як қонуни талаффуз мебошанд, яъне онҳо дар ҷараёни нутқ бо як роҳ аз воҳидҳои ҳамчинсашон ҷудо мешаванд.

Агар таркиби овозии калима ва морфемаҳои якҷиҷоиро бодикқат аз назар гузаронем, хусусиятҳои зерини таркиби овозии онҳоро ошкор хоҳем кард:

1. калима ва морфемаҳои якҷиҷой дар таркиби худ аз як то ҷор овоз дошта метавонанд: \bar{y} , бо, бод, барг;

2. калимаҳои якҷиҷой аз як овоз иборат шуда метавонанд, вале ин овоз ҳатман садонок аст: \bar{y} (ҷонишин) о (асоси феъли омадан);

3. дар калимаҳои якҷиҷой мавҷудияти як овози садонок ҳатмист: \bar{y} , бе, бад, бурд;

4. агар калимаҳои якҷиҷой бо ҳамсадо сар шаванд, бо як ҳамсадо оғоз меёбанд: бод, дард, сар, дар, зар ва ғайра;

5. агар калимаҳои якҷиҷой бо ҳамсадо ба охир расанд, бо як ё ду ҳамсадо ба анҷом мепазирад: сар, сард, дар, дард.

Ҳангоми аз назар гузаронидани таркиби овозии он чизе, ки соҳибони забон ба сифати ҳиҷо ҷудо меkunанд, мо айнан ҳамин панҷ хусусияти зикршударо дучор мекунем:¹

¹ Дар ин маврид баъзе тафовутҳо

азар мешаванд.

1) дар таркиби ҳиҷои тоҷикӣ то чор овоз омада метавонад: о-зо-дӣ, бо-рон, санг-пушт;

2) ҳиҷо аз як овоз иборат мешавад, вале ин овоз ҳатман садонок аст: бо-о-доб;

3) дар таркиби ҳиҷо омадани як садонок ҳатмист¹: садаф ор-зу, бахт;

4) ҳиҷо бо як ҳамсадо сар мешавад: ба-ро-дар, зе-бо, наргис;

5) агар ҳиҷо бо ҳамсадо ба охир расад, бо як ё ду ҳамсадо анҷом меёбад: дос, даст, роз, раст.

Чунин мувофиқати таркиби овозии калимаҳои якҳиҷоӣ ва он чизе, ки соҳибони забон ҳамчун ҳиҷо ҷудо мекунанд, ба мо имконият медиҳад, ки дар асоси аломатҳои зикршудаи онҳо ҳамагуна калимаи тоҷикиро ба ҳиҷоҳо ҷудо кунем. Дар ин маврид шартӣ асосӣ ин аст, ки дар ҳиҷочудокунӣ ҳамаи панҷ хусусияти зикршуда риоя шавад. Фарз мекунем, зарурати ҷудо кардани ҳиҷоҳои калимаи **марзбон** пеш омад: дар асоси аломати якум ва дуум ба қароре меоем, ки ин калима якҳиҷоӣ нест, зеро дар таркибаш ҳафт овоз дорад, вале ҳиҷоҳои тоҷикӣ то чор овоз дошта метавонанд, ки яқтои онҳо ҳатман садонок аст. Пас тасмим мегирем, ки ин калима иборат аз ду ҳиҷост. Дар ин сурат ҷудо кардан ва ба ин ду ҳиҷо нисбат додани ҳамсадоҳои ҳамнишини интервокалии [рзб] пеш меояд: мо ин ҳамсадохоро ба таври ма-рзбон ё мар-збон, марзб-он ба ҳиҷоҳо нисбат дода наметавонем, зеро дар забони тоҷикӣ ҳиҷо бо ду ё се ҳамсадо сар намешавад (нишонаи чорум) ва бо се ҳамсадо ба охир намерасад (аломати панҷум). Ягона роҳе, ки мемунад, тарзи ҳиҷочудокунии **марз-бон** аст ва чунин тарзи ҳиҷочудокунӣ ба ҳамаи панҷ талаботи зикршудаи ҳиҷои соҳибони забон комилаи мувофиқ аст.

Аммо ханӯз ин тарзи ҳиҷочудокуниро дуруст ҳукм кардан мумкин нест, зеро мо наметавонем, ки тарзи дар боло ҷудо кардани ҳамсадоҳои ҳамшафати [рзб] ба қонунҳои ҳамнишинии забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад ё не. Ба таври дигар гӯем, овозҳои [р] ва [з] дар забони тоҷикӣ дар охири ҳиҷо ва калимаҳои якҳиҷоӣ ҳамнишини шуда метавонанд ё не ва ҳиҷоҳои тоҷикӣ бо ҳамсадои [б] сар мешаванд ё не. Калимаҳои якҳиҷоӣ: дарз, бурз, гурз, бод, бомдод ва ҳиҷоҳои дарз-дӯз, барз-гарӣ, бом-дод, бо-да нишон медиҳанд, ки ҳамсадоҳои [р] ва [з] дар охири ҳиҷо ва калимаҳои якҳиҷоӣ ҳамнишини шуда метавонанд ва ҳамсадои [б] низ дар аввали ҳиҷо меояд. Пас ба хулосае меоем, ки тарзи ҳиҷочудокунии марз-бон дуруст аст.

Ду омили зикршуда ва панҷ аломати асосии ҳиҷои тоҷикӣ

¹ Дар ин ҷо масъалаи дифтонг ва трифтонг пеш меояд, аммо аввал, ин ки дифтонгу трифтонгҳо хоси забони тоҷикӣ нестанд, сониян, агар ин масъала пайдо шавад (дар шакли дифтонгонд), онро ҳам бо ёрии марзаи морфологӣ ҳал кардан мумкин аст.

имконият медиҳан ... идаҳои зерини ҳичочудоқунии забони тоҷикиро муайян:

1. агар дар калима дар байни ду садонок як ҳамсадо мавҷуд бошад, вай ҳамеша ба ҳиҷои баъдина мансуб аст: о-доб, о-ди-лӣ, са-фед, ка-буд, ка-бу-дӣ, ҳа-ма ва ғайра;

2. агар дар байни ду садонок ду ҳамсадо омада бошад, ҳамсадои аввал ба ҳиҷои пешина ва ҳамсадои дуюм ба ҳиҷои баъдина мутааллиқ мебошанд: наргис, суҳ-бат, боғ-бонӣ. Ин тарзи ҳичочудоқунӣ дар мавриди калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар таркибашон фонемаи ʔ истеъмол мешавад, низ содиқ аст: мас-ъа-ла, кит-ъа, шӯъ-ла, шӯъ-ба ва ғайра;

3. агар дар байни ду садонок се ҳамсадо истифода шуда бошад, ду ҳамсадои аввал ба ҳиҷои пешина ва ҳамсадои сеюм ба ҳиҷои баъдина мансуб мебошад: мард-ҳо, гарм-рӯ, чашм-си-ёҳ, санг-пушт;

4. агар дар байни ду ҳамсадо як садонок омада бошад, вай ҳамеша ба ҳиҷои пешина мансуб аст: бо-дом, бе-го-на-гӣ, да-ле-рӣ, мар-дӣ;

5. агар дар байни ду ҳамсадо ду садонок омада бошад, садоноки аввал ба ҳиҷои пешина ва садоноки дуюм ба ҳиҷои баъдина мутааллиқ аст: бо об-рӯ, бе-о-зор, бо-а-даб, са-о-дат-ман-дӣ ва ғайра;

6. агар дар байни ду ҳамсадо се садонок омада бошад, садоноки якум ба ҳиҷои пешина, садоноки сеюм ба ҳиҷои баъдина мансуб буда, садоноки мобайнӣ дар алоҳидагӣ ҳиҷо мезад: сарватҳои та-би-и-и..., мат-ба-а-и...

Меъёрҳо ва қоидаҳои дар боло овардашуда на танҳо ҳангоми ба ҳиҷоҳо тақсим намудани калимаҳои содда, балки ҳангоми таҷзияи ҳиҷоҳои калимаҳои сохтаю мураккаб низ ба кор меравад. Марзаи морфологии байни калимаҳои ёрирасону мустақилмаъно (дар калимаи фонетикӣ) ва ду калимаи мустақилмаъно ба ҳичочудоқунӣ ҳалал намерасонанд. Масалан, дар рӯби:

Як бор бигуфтама, ки себ ор ба ман,
Аз боғи латофат ду себ ор ба ман,
Се бор бигуфтама, наовардӣ себ,
Эй ваъда хилоф карда се бор ба ман.

таркибҳои се бор ва себ ор бо вучуди марзаи морфологи ба таври се-бор ва ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд. Танҳо дар марзаи синтагмаҳо тапфис намегузорад, ки овози охири синтагмаи пешина бо овози аввали синтагмаи баъдина муттаҳид шуда, як ҳиҷоро ташкил диҳанд. Аз ҳамин рӯ марзаи ҳиҷоҳо тобеи марзаи синтагмаҳо мешавад, вале агар дар мобайни калимаҳо тапфис набошад ва онҳо дар як синтагма талаффуз шаванд, меъёрҳои ҳичочудоқунӣ амал мекунанд. Масалан, агар ҷумлаи «Дируз омадам» дар як синтагма гуфта шавад, ба таври Ди-ру-зо-ма-дам ба ҳиҷоҳо ҷудо мешавад, вале агар дар ду

синтагма талаффуз шавад, ба шакли ди-руз о-ма-дам ба хи-чоҳо тақсим мегардад. Аз ҳамин сабаб метавон гуфт, ки меъёр ва қоидаҳои мазкури ҳичочудокунӣ дар худуди синтагма амал мекунад¹.

5. СОХТ ВА АНВОИ ҲИЧОИ ТОЧИКӢ

Агар чараёни нутқро дар асоси меъёрҳои ҳичочудокунии дар боло қайдгардида ба ҳичоҳо тақсим намоем, ду навъи асосии ҳичои тоҷикӣ (кушода ва баста) ба даст меояд. Ин ду навъи ҳичо дорои ҳелҳои зерин мебошанд (ҷадв. 6).

Ҷадвали 6

Навъҳои ҳичои тоҷикӣ

Кушода		Баста	
Навъи ҳичо	Мисолҳо	Навъи ҳичо	Мисолҳо
С ХС	о-бод бо-а-даб бо-бо бе-да	СХ СХХ ХСХ ХСХХ	ор-зу асп, орд кор-гар мард-ро

Ба тавре аз ҷадвали боло бармеояд, дар забони ҳозири тоҷик шаш навъи ҳичо мавҷуд аст. Ин шаш навъи ҳичо ду формулаи асосиро ба вуҷуд меоранд: $[(X(C))]$ ва $[X(CX)X]$, формулаи аввал мансуб ба ҳичои кушода буда, ду навъ дорад: С ва ХС.

Формулаи дуюм формулаи ҳичои баста аст ва чор навъ дорад: СХ, СХХ, ХСХ ва Х С ХХ.

Таносуби ва бори забони (басомади) ин навъҳои ҳичо дар забони тоҷикӣ то имрӯз таҳқиқ нашудаанд. Дар асоси баъзе маълумоти пешакӣ метавон гуфт, ки маъмултарин ҳичои тоҷикӣ навъҳои ХС (дар гурӯҳи ҳичоҳои кушода) ва ХСХ (дар ҳичоҳои баста) мебошанд, вале таносуби ва дараҷаи истеъмоли онҳо як ҳел нест. Масалан, дар матни иборат аз 18.500 калима таносуби ҳичоҳои кушодаву баста $\approx 1:2$ аст.

Он чӣ ки дар боло зикр шуд, ба калимаҳои аслан тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосии ҳазмшуда дахл дорад. Дар забони адабии ҳозири тоҷик теъдоди зиёди калимаҳои русӣ ва советию интернационалӣ низ мавҷуд мебошанд, ки мафҳумҳои за-

¹ Муфассалтар ниг.: Т. Хаскашев. Морфологическая граница как средство словоовой сегментации в западно-иранских языках. // Proceeding of the XI the International Congress of Phonetic Sciences (August 1—7, Tallinn), Tallin, 1978, p. 205—209.

рурии ҳаётро ифода мекунад, дар нутқи тоҷикон баробари калимаҳои гуруҳи аввалӣ, сӯзмол мешаванд. Структураи ҳиҷогӣ ва қоидаҳои ҳиҷочудоқунии ин гуруҳи калимаҳо аз калимаҳои тоҷикӣ фарқ мекунад. Ин калимаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ хусусиятҳои асосии худро нигоҳ доштаанд ва мутобиқи қоидаи ҳиҷочудоқунии забони русӣ, ки дар адабиёти забоншиносӣ батафсил баён шудааст¹, ба ҳиҷоҳо ҳаҷо мешаванд. Аз ҳамин рӯ, аз баёни такрории ин қоидаҳо дар ин дастур худдорӣ шуд.

Адабиёти боби V

1. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик. — Сталинобод — Ленинград. — 1940, с. 56—60.
2. Расторгуева В. С. Краткий очерк фонетики таджикского языка. Учебное пособие для филологических факультетов таджикских вузов. — Сталинабад — 1955, с. 57—58.
3. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. — М. — 1955, с. 87, 89.
4. Аванесов Р. И. Фонетика русского литературного языка. М. — 1956 с. 41—58.
5. Бобомуродов Ш. О распределении слов по качеству слогов в таджикском языке. — Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон (Шӯъбаи фанҳои ҷамъиятӣ). 1974. — № 7.
6. Бобомуродов Ш. Сохти овози калимаҳои якҳиҷогӣ ва баъзе масъалаҳои ҳиҷо. Мақолаҳои советӣ. — 1974, № 12.
7. Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. — Қ. П. Просодика. — Душанбе. — 1984, с. 5—22.
8. Хаскашев Т. Н. Морфологическая граница как средство слоговой сегментации в западно-иранских языках. // Proceeding of the XI the International Congress of Phonetic Sciences (August 1—7, Tallinn), Tallin, 1978, vol. 6, p. 205—209. 1987. 6. — P. 205—209.

¹ Л. В. Бондарко. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977, с. 122—145; Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая, М. В. Гордина. Основы общей фонетики. Л., 1983, с. 73—81.

дар чараёни нутқ (матн) маъмулан калимаҳои мустақилмаъно (якҷиҷой, дуҷиҷой ва ғ.) зада қабул мекунад. Калимаҳои ёрирасон (пешояндҳо, пасояндҳо ва ғ.) дар чараёни нутқ беада талаффуз мешаванд. Онҳо бо калимаҳои пешинаю баъдинаи мустақилмаъно ҳамроҳ шуда, якҷоя чун воҳиди яклукт талаффуз мешаванд.

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки калима танҳо аз овозҳо ва ҳиҷоҳо иборат нест. Овозҳо ва ҳиҷоҳои паиҳамомада танҳо дар сурате ягон маъноро ифода намуда, чараёни мубодилаи афкорро мусоидат мекунанд, ки тавассути зада ба таври фонетикӣ муттаҳид шаванд. Бинобар ҳамин задаро аз унсури ҳатмии фонетикӣ калима мешуморанд¹. Вазъи ҳаёти забоншиносии машҳури советӣ И. А. Бодуэн де Куртене «цементест», ки овозҳо ва ҳиҷоҳо бо ҳам часпонда, як воҳиди яклукти овозӣ-калимаро ба вучуд меорад.

Ҳамин тарик, задаю заданокӣ дар ин фаҳмиш падидаи нисбист ва ба воситаи муқоисаи (нисбати) як ҳиҷо ба ҳиҷоҳои дигар ошкор мегардад.

Дар забоншиносии имруза зада фаҳмиши дигар ҳам дорад. Донишмандони тарафдори ин фаҳмиш ақида доранд, ки зада на танҳо ҳодисаи нисбист, балки хусусияти мутлақ дорад. Онҳо гумон мекунанд, ки дар забонҳо ду типи гуногуни ҳиҷоҳо — заданок ва беада, мавҷуд аст. Ҳиҷои заданок ба хусусиятҳои молик аст, ки аз онҳо ҳиҷои беада маҳрум мебошад. Аз ҳамин рӯ мо ҳиҷои заданокро на танҳо дар муқоиса бо ҳиҷоҳои беада, балки дар мавридҳои ҳам, ки дар калима ҳиҷои беада мавҷуд нест ва ҳиҷоҳои заданок бо ҳиҷоҳои беада ҳамнишин намешаванд (масалан, дар ҷумлаи «Вай себ дод»), низ фарқ мекунем ва мешиносем.

Задаи калима бо хусусиятҳои худ аз задаҳои синтагма ва фраза, ки дар сатҳи синтагма ва фраза зоҳир шуда, барои ташкили фонетикӣ онҳо хизмат мекунанд ва задаи таъкид (мантикӣ), ки дар ҷумла барои калимаи аз ҷиҳати маъно муҳимро аз калимаҳои дигар ҷудо кунонидан истифода мешавад, фарқ мекунад. Ин навъҳои зада (синтагматикӣ, фразাগӣ ва таъкидӣ) унсурҳои фонетикӣ синтагмаю фраза мебошанд ва дар фаслҳои баъдина (с. 166—177 аз назар гузаронида мешаванд.

2. МОҲИЯТИ ФОНЕТИКӢ ЗАДА

Дар фасли гузашта гуфта шуд, ки тафовути ҳиҷои заданокро аз ҳиҷоҳои беадаи калима хусусиятҳои таълидию акустикӣ овозҳои таркиби ҳиҷо таъмин менамоянд. Ин воситаҳои инҳоянд:

¹ Доир ба таносуби ин се унсур дар таркиби калима мур. шав.: Т. Хаскашев. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. И. Садонокҳо ва ҳамсадоҳо. Душанбе, 1983, с. 10.

Б о б и VI.

ЗАДАИ КАЛИМА

1. МАФҲУМИ ЗАДА

Ҳар як калимаи фонетикӣ аз овозҳо ва ҳиҷоҳо ташкил мешавад, вале овозҳо ва ҳиҷоҳо дар таркиби он як хел талаффуз намешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Шоҳин дари хонаро пӯшид» чор калима мавҷуд аст, ки ҳар кадоми онҳо аз ду ё се ҳиҷо ташкил шудаанд, аммо ин ҳиҷоҳо талаффузи мухталиф дошта, бо сифати гуногун дарк мешаванд: дар калимаи аввал (Шоҳин) ҳиҷои дуҷум, дар калимаҳои дуҷум (дари) ва чорум (пӯшид) ҳиҷоҳои яқум ва дар калимаи сеюм (хонаро) ҳиҷои (-на-) нисбат ба ҳиҷоҳои дигар равшантар ва шунавоатар талаффуз мешаванд.

Дар калимаҳои фәрдо, дӣрӯз, ҳамчунин, ҳамчунон, баъле, аммо ва амсоли онҳо ҳиҷои аввал нисбат ба ҳиҷоҳои дигари он равшантару шунавоатар гуфта мешавад. Чунин тавофути талаффузи ҳиҷоҳои калима дар калимаҳои аввал ва охири байти зерини устод Рӯдакӣ равшантар зоҳир гаштааст:

Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ.

Чи тавре ки дида мешавад, ин ду калима шаклан як хел навишта шаванд ҳам, ба таври гуногун талаффуз мешаванд: агар дар калимаи аввал ҳиҷои дуҷум (-дӣ) равшантар талаффуз шавад, дар калимаи дуҷум ҳиҷои яқум (мар-) баландтар садо медиҳад. Ҳамин гуна тавофути талаффузи ҳиҷоҳои таркиби калимаро задаи калима меноманд. Тавофути ҳиҷои заданок аз ҳиҷоҳои беада дар хусусиятҳои тавлидӣ ва акустикӣ овозҳои таркиби ҳиҷо зоҳир мегардад. Аз ҳамин рӯ дар зери мафҳуми зада тавассути воситаҳои фонетикӣ (тавлидно акустикӣ) фарқ карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калимаро мефаҳманд.

Ҳамаи калимаҳо дар алоҳидагӣ, яъне дар шакле, ки дар луғатҳо оварда мешаванд, заданок талаффуз мешаванд. Аммо

дар чараёни нутк (матн) маъмулан калимаҳои мустақилмаъно (якҷиҷой, духиҷой ва ғ.) зада қабул мекунад. Қалимаҳои ёрирасон (пешояндҳо, пасояндҳо ва ғ.) дар чараёни нутк бе-зада талаффуз мешаванд. Онҳо бо калимаҳои пешинаю баъ-динаи мустақилмаъно ҳамроҳ шуда, якҷоя чун воҳиди яклухт талаффуз мешаванд.

Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки калима танҳо аз овозҳо ва ҳиҷоҳо иборат нест. Овозҳо ва ҳиҷоҳои паиҳамомада танҳо дар сурате ягон маъноро ифода намуда, чараёни мубо-дилаи афкорро мусоидат мекунанд, ки тавассути зада ба таври фонетикӣ муттаҳид шаванд. Бинобар ҳамин задаро яке аз ун-сури ҳатмии фонетикӣ калима мешуморанд¹. Вай ба қавли забоншиноси машҳури советӣ И. А. Бодуэн де Куртене, «це-ментест», ки овозҳо ва ҳиҷоҳо бо ҳам часпонда, як воҳиди яклухти овозӣ-калимаро ба вучуд меорад.

Ҳамин тариқ, задаю заданокӣ дар ин фаҳмиш падидаи нис-бист ва ба воситаи муқоисаи (нисбати) як ҳиҷо ба ҳиҷоҳои дигар ошкор мегардад.

Дар забоншиносии имрӯза зада фаҳмиши дигар ҳам дорад. Донишмандони тарафдори ин фаҳмиш ақида доранд, ки зада танҳо ҳодисаи нисбист, балки хусусияти мутлақ дорад. Онҳо мекунанд, ки дар забонҳо ду типии гуногуни ҳиҷоҳо — заданок ва беада, мавҷуд аст. Ҳиҷои заданок ба хусусиятҳои молик аст, ки аз онҳо ҳиҷои беада маҳрум мебошад. Аз ҳамин рӯ мо ҳиҷои заданокро на танҳо дар муқоиса бо ҳиҷоҳои бе-зада, балки дар мавридҳои ҳам, ки дар калима ҳиҷои беада мавҷуд нест ва ҳиҷоҳои заданок бо ҳиҷоҳои беада ҳамнишин намешаванд (масалан, дар ҷумлаи «Вай себ дод»), низ фарқ мекунем ва мешиносем.

Задаи калима бо хусусиятҳои худ аз задаҳои синтагма ва фраза, ки дар сатҳи синтагма ва фраза зоҳир шуда, барои ташкили фонетикӣ онҳо хизмат мекунанд ва задаи таъкид (мантикӣ), ки дар ҷумла барои калимаи аз ҷиҳати маъно му-ҳимро аз калимаҳои дигар ҷудо кунонидан истифода мешавад, фарқ мекунад. Ин навъҳои зада (синтагматикӣ, фразাগӣ ва таъкидӣ) унсурҳои фонетикӣ синтагмаю фраза мебошанд ва дар фаслҳои баъдина (с. 166—177 аз назар гузаронида мешаванд.

2. МОҲИЯТИ ФОНЕТИКӢ ЗАДА

Дар фасли гузашта гуфта шуд, ки тафовути ҳиҷои зада-нокро аз ҳиҷоҳои беадаи калима хусусиятҳои тавлидию акус-тикий овозҳои таркиби ҳиҷо таъмин менамоянд. Ин воситаҳо инҳоянд:

¹ Доир ба таносуби ин се унсур дар таркиби калима мур. шав.: Т. Хас-кашев. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. Садонокҳо ва ҳамса-доҳо. Душанбе, 1983, с. 10.

а) вақте, ки дар тавлиди овозҳои ҳичо сарф мешавад (е тамдиди онҳо),

б) суръати ҳаракати узвҳои овозсоз (ё лаҳннокӣ),

з) қувваи ҳаракати узвҳои овозсоз (ё интенсивӣ),

г) шакли ҳаҷми резонаторҳои ҳангоми овозсозӣ (ё танин).

Унсурҳои зикршуда дар якҷоягӣ нишонаҳои заданокӣ (дар сурати бо ин воситаҳои афзалият доштани ҳичо) ва беадагӣ (дар мавриди қоҳиши онҳо) номида мешаванд.

Зада падидаи нисбист. Вай дар таносуби ҳамкориҳои унсурҳои зикршуда дар ҳичоҳои калима дар қобилияти доро будани (ё набудани) ҳичоҳо бо ҳамин воситаҳои заданокӣ ошкор мегардад. Ба таври дигар гуём, зада ва заданокӣ воситаи (ё маҷмӯи воситаҳои) фонетикӣест, ки ҳичоҳои заданок бо молик будани бо он (онҳо) аз ҳичоҳои беада фарқ мекунад. Аз ҳамин рӯи моҳияти фонетикӣ зада дар муқоисаи ҳичоҳои калима аз рӯи таносуби аломатҳои заданокӣ ва таъин намудани саҳми воситаҳои мазкур дар ташаккули фарқи кунонидани ҳичоҳои заданок ошкор мегардад. Мавҷудияти ин ё он навъи зада дар забонҳо низ тавассути ҳамин воситаҳои муайян карда мешавад, вале ин воситаҳои забонҳо саҳми якхела надоранд. Вобаста ба саҳми ин ё он унсур дар ташаккул ва фарқи қардани ҳичоҳои заданок, яъне аз рӯи аломати асосии заданокӣ чор хели зерини задаи калимаро фарқ мекунад:

а) задаи миқдорӣ (ё квантативӣ),

б) задаи лаҳнӣ (ё навоӣ, ё мусиқавӣ),

в) задаи қуввагӣ (ё динамикӣ),

г) задаи сифатӣ.

Зимни зикри навъҳои зада бояд хотиррасон кард, ки унсурҳои зикршуда дар ташаккул ва фарқи кунонидани ҳичоҳои заданок ҳамдигарро инкор намекунанд. Баръакс, воситаҳои фонетикӣ зада дар фарқи ҳақиқат қардани ҳичоҳои заданок якдигарро ҳамроҳӣ мекунанд ва аз ҳамин сабаб зада дар аксари забонҳо хусусияти омехтагӣ дорад. Масалан, дар забони франсавӣ ҳичоҳои заданок бо се унсурҳои аввала, дар забони олмонӣ ҳичоҳои заданок аз ҳичоҳои беада бо ду унсур (қувва ва лаҳн) фарқ мекунад. Дар забони русӣ унсурҳои асосии заданокӣ тамдид ва сифат мебошанд. Вале дар ҳар сурат дар ҳақиқат қардани ҳичоҳои заданок аз ҳичоҳои беада, маъмулан, яке аз унсурҳои нисбат ба воситаҳои дигар фаъолонатар иштирок мекунад ва унсурҳои дигар ба сифати воситаи ёрирасон ба ҳамин унсурҳои асосӣ хизмат мекунанд. Маҳз бо ҳамин сабаб навъи задан забонро ҳамин унсурҳои асосӣ муайян мекунад.

Аз донишмандони қадими шарқ, ки бо забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ сару қор доштаанд, маълумотест, дар боран зада ба мо нарасидааст. Онҳо ба саҳми роли зада дар сохти овози забон тавачҷӯх нақардаанд ва аз ҳамин сабаб дар осори онҳо истилоҳи «зада» ё истилоҳи дигаре бо ҳамин маъно дучор намеояд.

Маълумотҳои аввалине, ки донишмандони аврупоӣ доир ба зада додаанд, ба нимаи дуоми асри нуздаҳ мутааллиқ мебошанд. Ҳамаи ин муаллифон моҳияти фонетикӣ задаи форсиро (тоҷикиро) дар «қувватнокии талаффузи ҳиҷои заданок» ва «аз лаҳну лаҳннокӣ чудо будани он» дидаанд¹.

Истилоҳи «зада» ё «зарба» ё «зарб» дар забони тоҷикӣ ба наздикӣ — дар аввалҳои солҳои сиюми асри бист пайдо шуд², вале моҳияту табиати фонетикӣ задаи калимаи забони тоҷикӣ то солҳои охир мавриди баҳс қарор нагирифта буд. Бо вучуди ин дар китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ задаи калимаи забони тоҷикӣ задаи «қуввагӣ» ё «динамикӣ» номида мешуд ва онро ҳамчун «қувватноктар гуфта шудани яке аз ҳиҷоҳо дар калима» таъриф мекарданд.

Тадқиқоти солҳои охир, ки маҳз ба ошқор соختани моҳияти фонетикӣ задаи калимаи забони адабӣ бахшида шуда буданд³, нишон доданд, ки се аломати асосии заданокӣ (тамдид, қувва ва лаҳн) дар фарқи чудо қардани ҳиҷои заданок дар забони тоҷикӣ саҳми гуногун доранд.

Тамдиди овозҳо дар фарқи кунонидани ҳиҷои заданок иштирок намекунад, зеро овозҳо ба заданокӣ беадагии ҳиҷоҳояшон нигоҳ накарда метавонанд тамдиди гуногун дошта бошанд. Тамдиди овозҳо ба табиати фонетикӣ ҳуди овозҳо (устуворӣ ва ноустуворӣ) ва мавқеи онҳо дар синтагма (тамдиди мавқеӣ) вобаста аст.

Тамдиди садонокҳои устувор ва овозҳои ҳиҷои охири синтагма (тамдиди мавқеӣ) ба заданокӣ беадагиашон нигоҳ накарда ҳамеша аз тамдиди садонокҳои дигари синтагма бештар аст.

Тамдиди овозҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик яке аз унсурҳои хеле муҳими таҷзияи синтагманतिकӣ гуфтор буда, барои ташаккули фонетикӣ синтагма хизмат мекунад ва дар айни замон яке аз аломатҳои ҳудуди он ҳисоб мешавад. Ин вазифаи тамдид дар он зоҳир мешавад, ки ҳиҷои охири ҳар як синтагма нисбат ба ҳиҷоҳои дигараш (хоҳ заданок бошад, хоҳ беада) бо тамдиди бештар, кашидатар талаффуз мешавад. Масалан, дар ҷумлаи «Марди ношинос ба саҳна баромад» синтагмаи якум (Марди ношинос) бо ҳиҷои беада ба охир расидааст, аммо тамдиди ин ҳиҷо нисбат ба ҳиҷоҳои дигари заданокӣ беадаи ҳамин синтагма бештар аст.

Маълумотҳои мавҷуда нишон медиҳанд, ки задаи калимаи забони тоҷикиро қуввагӣ (ё динамикӣ) низ ҳукм қардан раво

¹ A. Millet. La deetinaicon l'accent de intensity en perse // J. A., mars-avril, 1900, R. Quthion. De l'accent de mteucite' iraniien // MSL. 1915, t. XIX, fase 3.

² Т. Хаскашев. Оид ба таърифи зада.— Дар: «Маҷмуаи филологӣ» (мақолаҳои аспирантҳои факултети филологӣ тоҷик ва шарқ) Душанбе, УДТ, 1971, саҳ. 77—87.

³ Т. Н. Хаскашев. Фонетическая природа словесного ударения в современном таджикском литературном языке. Душанбе, 1983, с. 24—54.

нест, зеро **қувва** (интенсивӣ) дар фарқ кунонидани ҳиҷои заданок ҳамеша иштирок намекунад: интенсивии ҳиҷои заданок метавонад аз интенсивии ҳиҷои беада зиёдтар, ба он баробар ва ҳатто аз он камтар бошад. Масалан, дар калимаи **зада** аз ҷумлаи «Задаро бояд омӯхт» интенсивии садоноки беада дар талаффузи се диктор мувофиқан ба 5 мм, 6 мм, 5 мм баробар бошад, садоноки ҳиҷои дуҷум 5 мм, 5 мм, 4 мм интенсивӣ дорад, яъне дар талаффузи ду диктор садоноки беада нисбат ба садоноки заадор бо қувваи бештар талаффуз шудааст. Сабаби қуввагӣ номида шудани **зада**и калимаи забони тоҷикӣ он аст, ки муаллифон **зада** ва заданокро бо роҳи субъективӣ муайян карда, баланд гуфта шудани ҳиҷои заданокро (ё дарки бехтари ҳиҷоҳоро) бо қувва алоқаманд донистаанд. Таҳқиқотҳои таҷрибӣю озмоншгоҳӣ нишон доданд, ки баландтар дарк шудани ҳиҷои заданок ҳамеша ба қувваи талаффуз вобаста нест. Баландии ҳиҷои заданок, пеш аз ҳама, ба хусусиятҳои садонокҳои ҳиҷосоз — ба қушодагӣ ва бастагии онҳо вобаста аст: садонок ҳар қадар қушода бошад, баландии он ҳамон дарача зиёдтар аст. Масалан, дар сурати якхела будани шароитҳои фонетикӣ баландии садоноки [а] аз [е] ва [и] бештар аст: ин садонокҳо дар калимаҳои **дада**, **шанбе** ва **бибӣ** шароити якхелаи фонетикӣ (ҳиҷои қушоде заданок, пас аз ҳамсадои зичи ҷарангдор доранд, вале интенсивии онҳо, аз рӯи материалҳои мо, мувофиқан: 9 мм, 6 мм ва 4 мм аст; сониян, баландӣ ва қувватнокии ҳиҷо ё садоноки ҳиҷосоз ба мавқеи ҳиҷо дар калима ва синтагма (ҳиҷо ҳар қадар ба аввали калима ё синтагма наздиктар бошад, қувватнокӣ ва баландии он ҳамон андоза зиёдтар аст), баландии умумии нутқ (бо овози баланд ё паст гап задан ё хондани матн), услуби фардии нутқи гӯянда ва ғайра вобастагӣ дорад.

Бо вуҷуди ин интенсивиро аз ҳисоби воситаҳои заданокӣ забони тоҷикӣ баровардан раво нест. Далели ин ақида он аст, ки дар баъзе мавридҳо садонокҳо дар ҳиҷоҳои заданок нисбат ба ҳиҷоҳои беада бо интенсивии бештар талаффуз мешаванд. Вале қувва дар забони тоҷикӣ унсури асосии заданокӣ нест. Вай метавонад ҳамчун воситаи ёрирасон дар фарқ кунонидани ҳиҷои заданок танҳо дар як ҳолат — дар ҳиҷои охири синтагмаи ниҳони ҷумла иштирок кунад, ба шарте ки ин синтагма бо шакли тасрифии феъл ба охир нарасад.

Воситаи асосии ташаккулу ҷудо кардани ҳиҷои заданокӣ забони тоҷикӣ **лаҳн** аст, зеро ҳиҷои заданок дар аксари мутлақи мавридҳо нисбат ба ҳиҷоҳои беада бо лаҳннокӣ бештар гуфта мешавад. Ин қонуниятҳои ҳиҷои заданок дар бештари шароитҳои фонетикӣ ва дар тамоми анвори синтагма: дохилӣ (ҳамаи синтагмаҳои ҷумла ғайр аз синтагмаи ниҳонӣ) ва ниҳонӣ, синтагмаҳои яктаркиба, дутаркиба, сетаркиба ва ғайра зоҳир мегардад, ба ҷуз синтагмаи охирини ҷумлаҳои, ки хабари онҳо бо ҳиссаҳои номии нутқ ифода мешавад. Дар ин тип ҷумлаҳо

ҳиҷои заданок дар охири синтагмаву ҷумла меояд. Дар ҷумлаҳои ахборӣ лаҳнокии ҳиҷои заданок ба тарҳи умумии оҳанги ҷумла, ки хусусияти пастшавӣ (афтонӣ) дорад, тобеъ шуда, аз лаҳнокии ҳиҷоҳои беада фарқ намекунад. Дар ин маврид ва дар баъзе ҳолатҳои нодирӣ дигар, ки дар синтагмаҳои ғайриниҳойи дида мешаванд, ҳиҷои заданокро интенсивӣ фарқ мекунад. Бояд гуфт, ки ин ҳодисаи зикршуда барои забони тоҷикӣ характернок нест, зеро ба туфайли тартиби устувори калимаҳо ва қолибҳои хоסי ҷумлаи забони тоҷикӣ хабар дар аксарияти мутлақи ҷумлаҳо дар охир омада, дар воситаи феъл ифода меёбад. Дар феълҳои тоҷикӣ (хоҳ содда бошанд, хоҳ сохта ва хоҳ таркибӣ) дар охири ҷумлаи зада, маъмулан, дар ҳиҷои ғайриохир меояд ва ҳиҷои заданок аз таъсири ҳодисаҳои просодӣ, ки дар ҳиҷои охири ҷумла зухур меёбад, нисбатан озод аст ва аз ҳамин ру қонуниятӣ дар боло зикршудаи заданокӣ овозҳо рӯя мешавад. Метавон гуфт, ки бо лаҳни зиёд фарқ карда шудани ҳиҷои заданок хусусияти асосии акцентуатсияи забони адабии тоҷик аст.

Ҳамин тариқ, аз се унсурҳои заданокӣ (тамдид, қувва ва лаҳн) тамдид дар ташаккул ва фарқ кардани ҳиҷои заданок бартамом иштирок намекунад; ширкати қувва дар ташаккули ҳиҷои заданок низ доимӣ ва устувор нест; ягонаи воситаи устувори фонетикӣ, ки бо он зада ва заданокӣ саҳт вобастагӣ дорад, лаҳнокии мебошад. Аз ҳамин ру, лаҳнои унсурҳои асосии фонетикӣ зада ҳисобида, навъи задан калимаи забони тоҷикиро лаҳнӣ ё оҳангӣ доништан ба ҳақиқат наздиктар аст.

3. ҚОЛАБҲОИ ЗАДАНОКӢ

Маъсалаи муайян намудани ҷои зада дар калима, муқаррар кардани қолабҳои заданокӣ дар мавридҳои мутолиаи калимаҳои пеш меояд, ки дар таркибашон аз як ҳиҷо бештар доранд.

Қалима дар забон ду меҳвари истеъмоли дорад: дар алоҳидагӣ, яъне дар шакле, ки дар фарҳангоҳ оварда мешавад (меҳвари ҷонишинӣ ё шакли луғатӣ) ва дар алоқамандӣ бо калимаҳои дигар, дар ҷараёни нутқ (меҳвари ҳамнишинӣ ё шакли грамматикӣ). Қалима дар ин ду тарзи истеъмоли худ шакли ягонаи истеъмоли надорад: агар дар баъзе мавридҳо дар шакли луғатӣ (дар алоҳидагӣ ва дар ҷараёни нутқ), бидуни тағйироти истифодаи шавад, дар мавридҳои дигар дар натиҷа ба шакли луғатӣ илова шудани нишондиҳандаҳои грамматикӣ шакли худ, таркиби овозии худро тағйир медиҳад. Табиист, ки ин тағйироти шакли калимаҳои задаларо дар калимаи бетағйир намеонад. Агар ҳамин ду тарзи истеъмоли калимаи тоҷикиро ба назар гирем, маълум мешавад, ки задан калимаи забони тоҷикӣ ҷои муайяну ягона надорад: дар шакли луғатӣ дар бештари калимаҳо зада дар ҳиҷои охир воқеъ мегардад, аммо дар

меҳвари ҳамнишинӣ зада метавонад дар ҳиҷои якум, дуҷум ва аввал ё охири калима ояд; баъзе калимаҳо дар як маврид истеъмоли дар ҳиҷои охирашон зада доранд (сеса́д, нуҳса́д аммо дар мавриди дигар ҳиҷои дигари онҳо заданок талаффу мешавад: ҳазору нуҳсаду ҳаштод ва ғайра; ба эътибор гирифтани гуруҳҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо (ҳиссаҳои нутқ) ҳам, масъаларо ҳал намекунад, зеро калимаҳои мансуби як ҳиссаи нутқ метавонанд тобеи 2—5 қолаби заданокӣ бошанд. Бо вуҷуди ин чанд қолаби маъмули заданокӣ калимаи тоҷикиро нишон додан мумкин аст. Ин қолабҳо хоси ин ё он ҳиссаи нутқ доништан норавост. Онҳо мансуби забони тоҷикианд, дар забони тоҷикӣ мисли қолабҳои дигар (масалан, қолабҳои калимасозии ҷумлабандӣ) мавҷуд мебошанд ва соҳибони забон метавонанд дар мавриди даркорӣ яке аз онҳо истифода барад.

Агар ду тарзи истеъмоли калимаҳои аслан тоҷикӣ ва иқтисодии боси ҳазмшударо ба эътибор гирем, қолабҳои зерини заданокӣ забони тоҷикиро метавон нишон дод.

Маъмултарин қолаби заданокӣ забони тоҷикӣ қолаби (— — — □)¹.

Ин қолаби заданокӣ гуруҳҳои зерини лексикӣ грамматикӣ калимаҳоро дарбар мегирад.

1) Ҳамаи гуруҳҳои лексикӣ исмҳои дар шакли луғатӣ саҳро, пахтачинӣ, хониш, сафедӣ, мардум, пахтакор, донишҷӯ савдогар ва дар ҷумла, ба шарте ки аломатҳои морфологӣ қабул накунад: Анор ширин буд. Аз ин қоида баъзе исмҳои хоси ки задаи дигар доранд ва тобеи қолаби дигар ҳастанд, истисноанд.

2) Ҳамаи гуруҳҳои лексикӣ сифатҳои дар шакли: а) луғатӣ (сафед, қадбаланд, оҳанин, абрукамон, бисёррошён) в) б) дар ҷумла, ба шарте, ки онҳо нишондиҳандаҳои морфологӣ қабул накарда бошанд: Хонаи сафед, марди қадбаланд ва ғайра, в) ҳамаи сифатҳои аслие, ки суффикси -тар ва -тарин қабул кардаанд, вале нишондиҳандаҳои дигари морфологӣ надоранд: оқилтарин мард, заҳматкаштарин одам, бозаҳматарин донишҷӯ.

3) Ҳамаи гуруҳҳои маъноии шумораҳо: а) дар шакли луғатӣ ҳазор, дувоздаҳ, сеса́д, панҷса́д, нуздаҳ, ҳафтум, шонздаҳум, сеяк, чорьяк ва б) дар ҷумла, ба шарте ин нишондиҳандаҳои морфологӣ қабул накарда бошанд: хонаи панҷум, дувоздаҳ ки тоб ҳазор аскар ва ғайра.

4) Баъзе ҷонишинҳои гуруҳҳои зерин:
а) шахсӣ: моён, моҳ, шумоён, шумоҳ,

¹ Дар қолаби қавсҳои ҳилол ҳудуди калима, хатчаҳои борик, ҳиҷоҳои бе зада ва хатчан ғафс ҳиҷои заданокро нишон медиҳад. Дар қолаби барои осони баёни масъала калимаҳои панҷҳиҷоӣ оварда мешаванд. Дар мавриди калимаҳои дигар ҳам (дуҳиҷоӣ, сеҳиҷоӣ ва ғ.) қолаби содид аст.

- б) саволӣ: киҳó, чиҳó, чандӯм, кадóм, кадомин,
- в) ишоратӣ: ҳамин, ҳамон, чунин, чунон,
- г) номаъяйнӣ: кадóм, ягón, фалón, фалонӣ, чандин,
- д) муштарак: якдигár, ҳамдигár ва ғайра.

5) Ҳамаи гурӯҳҳои маъноии масдарҳо:

- а) дар шакли луғатӣ: хондán, дидán, омадán, гузаштán, хобидán,
- б) дар ҷумла бидуни нишондиҳандаҳои морфологӣ: хуб хондán хунар аст.
- б) Ҳамаи шаклҳои сифати феълӣ:
- а) замони гузашта: хондá, навиштá, баромадá, гирифтá, омадá, додá;
- б) замони ҳозира: равандá, шунавандá, бинандá, гирандá, хонандá,
- в) замони ҳозира — оянда: мерафтагӣ, меомадагӣ, медидагӣ, мехондагӣ;
- к) замони оянда: рафтánӣ, омаданӣ, дидánӣ, шунидánӣ, хондánӣ, навиштánӣ.

7) Феъли ҳол: бозикунón, роҳравón, табассумкунón, сӯҳбаткунón.

8) Баъзе зарфҳои гурӯҳҳои зер:

- а) зарфҳои ҳолат: далеронá, хушхолонá, мардонá,
- б) зарфҳои замон: рӯзонá, бегоҳӣ, пагоҳӣ, нисфироӯзӣ, пешинӣ,
- в) зарфҳои мақом: поён, берун, қабó, наздик, дохил,
- г) зарфҳои тарзи амал: оҳистá, саворá, паснокӣ, рӯнокӣ, беист ва амсоли инҳо.

Дар ҳамаи гурӯҳҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳои номбаршуда ба таркиби ҳичоии онҳо нигоҳ накарда (дуҳичой, сеҳичой, чорҳичой ва ғайра), зада дар нутқи маъмулӣ (бидуни обурани бадеию экспрессивӣ)¹ дар ҳичоӣ охир меояд.

Қалимаҳое, ки аз ҳиссаҳои дигари нутқ ба гурӯҳи исмҳо ва сифатҳо гузаштаанд ва мегузаранд низ тобеи қолиби зикршуда мебошанд. Ҳангоми ба исм ва сифат гузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ як гурӯҳи қалимаҳо, ки қолаби заданокишон аз қолаби заданокии исм ва сифат фарқ мекунад, қолаби пештара (аслии) худро гум карда, қолаби заданокии исмҳо ва сифатҳоро қабул мекунанд. Мисол: боло **гӯзар** ва **гузари** боло. Дар мисоли аввал қалимаи гузар феъл аст ва қолаби дигари заданокӣ дорад (□ —), аммо ҳангоми ба исм гузаштан қолаби худро аз даст дода, қолаби исмро (— □) қабул кардааст.

Ҳангоми ба исм, сифат ва шумораҳо илова шудани морфе-

¹ Баъзе гурӯҳҳои лексикӣ грамматикӣ қалимаҳо метавонанд тобишҳои иловагии экспрессивиро ифода кунанд ва дар ин маврид ҷои зада дар онҳо тағйир меёбад: боадаб-боадаб, бисъёр-бисъёр ва ин тағйирёбии ҷои зада маънои қалимаро ба дараҷаи ба он ҳамроҳ шудани зарфҳои: ниҳоят, хеле, басте, ва ғайра (боадаб-бисъёр боадаб), бисъёр—ниҳоят бисъёр ва тағйир медиҳад, вале ин гуна зада задаи қалима нест. Ин зада задаи таъкидӣ ва экспрессивист.

маҳои калимасоз (шаклсоз не) низ қолаби зикршуда тағбир намеёбад. Дар ин маврид ҳам зада ҳамеша дар ҳиҷои охири меояд: хонагӣ, подабӯн, баодӯб, донишманд.

Дар мавриди исмҳо ва сифатҳои мураккаб низ қолиби дар боло овардашуда содиқ аст, вале дар ин сурат дар шароитҳои муайян бо задаи асосӣ **задаи фаръӣ** ё **иловагӣ** ҳамроҳ мешавад. Гап дар сари он аст, ки ҳиҷои заданок дар атрофи худ миқдори муайяни ҳиҷоҳои безадари чамъ карда метавонад, вале қобилияти муттаҳидкунии ҳиҷои заданок дар забонҳо бо миқдори муайяни ҳиҷоҳо (дар забони тоҷикӣ чор-панҷ ҳиҷо) маҳдуд мешавад, зеро инсон қодир нест, ки паи ҳам ҳиҷоҳои миқдоран зиёди безадари талаффуз кунад¹. Бинобар ҳамин дар мавридҳои дар калима задаи иловагӣ пайдо мешавад (азнависозӣ, пахтаатайёркунӣ ва ғ.)¹.

2) Қолаби заданокӣ (□ — — —) ҳамаи гуруҳҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳои дар бар мегирад, ки ҳиҷои якушан аз аввал заданок талаффуз мешавад.

Ин қолаб дар талаффузи гуруҳҳои зерини лексикӣ грамматикӣ калимаҳои воқеъ мегардад.

1) Баъзе номҳои ҳуҷрофӣ, ки задаҳои қадимаи худро нигоҳ доштаанд:

- а) дар шакли луғатӣ: Вйштхарв, Пёте, Пёршнев, Сокчор, Тйшор,
- б) дар ҷумла бидуни нишондиҳандаҳои морфологӣ: қишлоки Вйштхарв, деҳаи Пёте.

2) Баъзе қонишинҳои гуруҳҳои зерин:

- а) қонишинҳои саволи: чй хел, чй гуна, чй навъ, чй тарз,
- б) қонишинҳои ишоратӣ: ин хел, он хел, инчунин, ончунин, ҳамчунин, ҳамчунон,
- в) қонишинҳои номуайяни: баъзе, кйм-ки, кйм-чи, кйм-кадом,
- 3) Ҳамаи шаклҳои тасрифии феълҳои беёридиҳанда (гайритаркибӣ) дар ҳамаи сифаҳо;
- а) шаклҳои мусбат: гйрифтам, хондам, дйдам, омадам, хандидам, гйрондам, хандондам, равондам, фаҳмондам.
- в) шаклҳои ҳикоягӣ: мёдидам, мёдидагист, мёхондаам, мёдидаам,
- г) шаклҳои наклӣ: мёхондаам, хондаам, дйдаам, гйрифтаам, фаҳмидаам,
- д) шаклҳои амрӣ: хонед, хононед, нависед, нависонед, оред, баред.

4) Баъзе зарфҳои гуруҳҳои зерин:

- а) тарзи амал: дйррав, нохост, чобачо, бейхтиёр, гйрри,
- б) замон: дйрӯз, ймрӯз, дйна, фйрдо, пасфардо, пёрсол, дйрхол, нойох, навакак,
- в) миқдору дараҷа: ин қадар, онқадар, якқадар, андак ва гайра.

¹ Задан иловагӣ ба аломати (—) нишон дода мешавад.

5) Баъзе пайвандакҳои гурӯҳҳои зайл:

- а) сабаб: зёро, зёро ки, чаро ки, чун ки,
- б) хилофӣ: аммо, вале, лекин, набошад,
- в) шартӣ: гарчӣ, ҳарчанд, ҳарчанде ки,
- г) замон: вақте ки, даме ки,
- д) монандӣ: гуё, гуё ки.

6) Баъзе ҳиссаҷаҳои ин гурӯҳҳо:

- а) ишоратӣ: ана, мана,
- б) тасдиқӣ: оре, бале, майлаш,
- в) саволи: оё, наҳод, наҳод ки,
- г) модалӣ: кошӣ, мабодо, шояд, бояд, бигузор, канӣ, биё.

7) Ҳамаи нидоҳо: хӯше, ҳоппа, оббо, доде, қавре, ало, бале, борақалло, ура, бәсе, ухӯ.

8) Қалимаҳои арабии типӣ: алқисса, мінҷумла, мінбаъд, лоақал, фӣлҷумла ва амсоли онҳо.

3) Қолаби заданокии (— — — □ —) гурӯҳҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳои дар бар мегирад, ки ҳиҷои дуҷуми онҳо аз охир заданок талаффуз мешавад.

1. Исмҳоро дар бофтаҳои гуногун дар ҳолати ба онҳо илова шудани морфемаҳои беада:

а) Ҳамаи исмиҳои чинс дар ҷумла дар ҳолати ба онҳо илова шудани морфемаҳои беада: роҳи дур, хонаи баланд,

б) фамилияҳои мардона бо суффикси ов (-ев) дар алоҳидагӣ ва дар ҷумла: Оев, Аҳмадов, Нозимов, инженер Саркоров, муаллим Нурмаҳаммадов, Нурназаров рафт.

2. Сифатҳо дар ҷумла, дар мавридҳои, ки нишондиҳандаҳои морфологӣ қабул кунанд: Қалами сурхи..., хонаи бисёртабақай гузари..., марди қоматбаланде... ва ғайра.

3. Шумораҳо дар ҷумла ҳангоми ба онҳо илова шудани морфемаҳои беада: Ҳазору нӯхсаду ҳафтӯду нӯх, даҳъяки... шонздаҳӯми... дувоздаҳӯми...

4. Баъзе ҷонишинҳои гурӯҳҳои зер, ки дар ҷумла нишондиҳандаҳои морфологӣ қабул мекунанд:

а) ҷонишинҳои шахсӣ: моёнро..., шумоёнро..., ўро...,

б) ҷонишинҳои нафсӣ: ҳуди ман, ҳудам,

в) ҷонишинҳои номуайяни: фалонӣро,

г) ҷонишинҳои муштарак: якдигарро... ҳамдигарро...

Баъзе зарфҳои замон: парерӯз, перорсол, ҳамоно.

6. Пешояндҳои:

а) изофӣ: ҷонӣби..., пёши..., лаб-лаби..., қад-қади...,

б) номӣ: назар ба..., доир ба..., роҷеъ ба... .

7. Баъзе пайвандакҳои:

а) замон: ҳамин ки, пеш аз он ки, баъд аз он ки,

б) монандӣ: мисоли..., монанди... ва амсоли инҳо.

4) Қолаби заданокии (— □ — — □), ки доираи тағи истеъмоли дорад, гурӯҳи калимаҳои дарбар мегирад, ки задалар онҳо дар ҳиҷои дуҷум аз аввал меояд.

Қолабҳои заданокии забони адабии тоҷик

Ғуруҳҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо		Ҳичои заданок	ҳичои охир	ҳичои аввал	ҳичои дуҷум аз охир	ҳичои дуҷум аз аввал	ҳичои сғом аз охир
1. Исмҳо:	а) исмҳои хос		+	+	+	—	+
	б) исмҳои ҷинс		+	—	+	—	—
2. Сифатҳо:			+	—	—	—	—
3. Шумораҳо:			+	+	—	—	—
	а) ҷонишинҳои шахсӣ		+	—	+	—	—
	б) ҷонишинҳои нафсӣ		—	—	+	—	—
4. Ҷонишинҳо:	в) ҷонишинҳои саволӣ		—	+	—	—	—
	г) ҷонишинҳои ишоратӣ		—	+	—	—	—
	д) ҷонишинҳои таъинӣ		—	+	—	—	—
	е) ҷонишинҳои манфӣ		—	+	—	—	—
	ё) ҷонишинҳои номуайянӣ		—	+	+	—	—
	ж) ҷонишинҳои муштарак		+	—	—	—	—
5. Феълҳо:	а) шакли тасрифнашаванда		+	—	—	—	—
	б) шакли тасрифӣ		—	+	—	—	—
	а) зарфҳои замон		+	+	+	—	—
	б) зарфҳои макон		+	—	—	—	—
	в) зарфҳои ҳолат		+	—	—	—	—
	г) зарфҳои сабаб		+	—	—	—	—
6. Зарфҳо:	д) зарфҳои мақсад		+	—	—	—	—
	е) зарфҳои миқдору дараҷа		+	+	+	+	—
	ё) зарфҳои тарзи амал		+	+	—	—	—
7. Пешояндҳо:	а) пешояндҳои номии изофӣ		+	+	—	—	—
	б) пешояндҳои номии таркибӣ		—	—	+	—	—
8. Пайвандакҳо:	а) пайвандакҳои хилофӣ		—	+	+	—	—
	б) пайвандакҳои сабаб		—	+	+	—	—
	в) пайвандакҳои мақсад		—	+	—	—	—
	г) пайвандакҳои замон		—	+	+	+	+
	д) пайвандакҳои тарзи амал		—	—	+	+	—
	е) пайвандакҳои монандӣ		—	—	+	+	—
	ё) пайвандакҳои шартӣ		—	+	+	+	—
	ж) пайвандакҳои миқдору дараҷа		+	+	—	—	—
			—	+	—	—	—
9. Ҳиссачаҳо:	а) ҳиссачаҳои ишорӣ		—	+	—	+	—
	б) ҳиссачаҳои маҳдудӣ		—	+	—	—	—
	в) ҳиссачаҳои таъкидӣ		+	+	—	—	—
	г) ҳиссачаҳои тасдиқӣ		+	+	—	—	—
	д) ҳиссачаҳои саволӣ		—	+	—	—	—
	е) ҳиссачаҳои модалӣ		—	+	—	—	—
10. Нидоҳо:	а) нидоҳои эмоционалӣ		—	+	—	—	—
	б) нидоҳои амрӣ		—	+	—	—	—

Ба ин қолаб гурӯҳҳои зерини лексикӣ грамматикӣ калимаҳо тобеъ мебошанд.

1. Баъзе зарфҳои:

а) миқдору дараҷа: ҳамин қадар, ҳамон қадар,

б) замон: перорсол, ҳамонро, парерӯз,

2. Баъзе пайвандҳои гурӯҳҳои зер:

а) замон: ҳамин ки, ҳангоме ки,

б) миқдору дараҷа: ба тэрзе ки, ба ҳаде ки, то ҳаде ки, ба қадре ки, ба тавре ки,

в) сабаб: азбаски, агарчи, модом ки,

г) тарзи амал: ба тэрзе ки, ба раҳе ки,

д) монандӣ: чунон ки, чунон чи ва ғайра.

5) Дар забони тоҷикӣ баъзе калимаҳои вомехӯранд, ки ҳиҷои сеюмашон аз охир (— — □ — —) заданок талаффуз мешавад. Ин тарзи талаффуз дар се маврид мушоҳида мешавад.

1. Дар исмҳои хос:

а) фамилияҳои занона, ки бо суффикси -овна (-евна) сохта шудаанд, Бобоевна, Мирзокаримовна, Мирфозиловна,

б) фамилияҳои мардонаи бо суффикси -ов (-ев) сурат ёфта, дар сурате ки яке аз морфемаҳои грамматикӣ қабул кунанд: Саломови..., Мирбобоевро...,

2. Дар талаффузи пайвандҳои замони ҳангоме ки, лаҳзае ки, вақте ки ва ғ., ки ҷузъҳои маънодорашон задаи худро нигоҳ доштаанд.

Қолабҳои зикр ёфтаи заданокӣ ва гурӯҳҳои лексикӣ грамматикӣ марбути онҳоро ҷадвали 7 нишон медиҳад.

Қолабҳои дар боло аз назар гузаронидашуда феълҳои тартибиро дарбар намегиранд. Бинобар хусусияти хоси акцентологӣ ин шаклҳои феълро алоҳида аз назар гузаронидан лозим аст.

Феълҳои таркибӣ дар забони тоҷикӣ метавонанд аз ду то панҷ унсур (феъл)-ро дарбар гиранд, вале аз диди акцентологӣ ҳамаи аъзоҳои феълҳои таркибӣ баробар ҳуқуқ нестанд. Бори акцентологӣ унсури феълҳои таркибӣ ба вазни маъноии он муносиб аст: вазни маъноии унсури таркиби феъл ҳар қадар зиёд бошад, аз лиҳози акцентологӣ ҳамон андоза равшантар ва барҷастатар зоҳир мешавад ва баръакс. Вазни маъноии унсури феълҳои таркибӣ дар навбати худ ба бори маъноии феъл дар сохтмони маъноии ҷумла вобастагӣ дорад: феъл ҳар қадар ба маркази муҳабиротии (маъноии) ҷумла наздик бошад, ҳамон андоза бори маъноии он меафзояд. Барои намуна ду мисол:

1. Умед **омад**.

2. Умед **тез омад**.

Дар мисоли аввал феълҳои омадан ҳамчун решаи ҷумла маркази муҳабиротии гуфтор аст. Аз ҳамин рӯ мустақилияти томи маъноӣ дорад ва бо задаи комилаи возеҳ, ки дар ҳиҷои аввал омадааст, талаффуз мешавад. Аммо дар ҷумлаи дуюм маркази муҳабиротии гуфтор ба калимаи тез кӯчидааст (дар ин

маврид макседи гуянда омадани Умед нест, балки тарзи омадани *ӯ аст*) ва дар натиҷа бори маъноии омад хира шудааст. Ин хирагии маъно задаи ин калимаро низ заъиф кардааст ва аз ҳамин рӯ он ба задаи дуумдараҷа талаффуз мешавад.

Ҳамин қоида дар феълҳои таркибӣ ҳам мушоҳида мешавад. Бо вучуди таркиби мураккаби феълҳои таркибӣ танҳо як *чӯзӣ* онҳо мустақилияти маъноӣ дорад ва ин ҳамон *чӯзест*, ки мо онро маъмулан «*чӯзӣ маъноӣ*» (номӣ ё феълӣ) меномем. Дар феълҳои таркибӣ ҳамин *чӯзӣ маъноӣ* ё маънодор заданок талаффуз мешавад. Аз сабаби он ки дар *чӯзҳои маънодори феъл* дар шакли аслӣ, берун аз таркиби феъл (дар шакли ҳиссаҳои номии нутқ ё сифати феълӣ) зада дар ҳичои охир меояд, дар таркиби феъл ҳам ин *чӯзҳо* бо ҳамин задаҳои худ талаффуз мешаванд: **Хонда** шуда истода буд, **тайёр** карда шуд. *Чӯзҳои ёвари феълҳои таркибӣ туфайли сушт* шудан ё *комилан аз байн рафтани маъноӣ луғавиашон ба морфемаҳои грамматикӣ табдил ёфта*, ин ё он маъноӣ грамматикӣ шакли феълӣ (нотамомӣ, замон, тарз ва ғ.)-ро ифода мекунанд. Онҳо мисли морфемаҳои дигари беада дар атрофи унсури заданок муттаҳид шуда, дар якҷоягӣ як калимаи фонетикиро ба вучуд меоранд ва бо як зада (задаи *чӯзӣ асосӣ*) талаффуз мешаванд.

Сабаб ҳамин яклухтии маъноӣ ва фонетикӣ шаклҳои таркибии феъл аст, ки мо унсурҳои онро бо танфис ва *чудо-чудо* талаффуз намекунем. Дар акси ҳол шаклҳои феълӣ таркибӣ маъноӣ аслии худро аз даст медиҳад ва ё маъноӣ нав пайдо мекунад, ки он аз маъноӣ яклухту ягонаи шакли феълӣ саҳт фарқ мекунад.

Масалан, таркиби феълӣ «*мутолиа карда истода буд*» (аз *чумла* «*Ҳангоми ба хона даромадани ман ӯ мутолиа карда истода буд*») агар дуруст — яклухт талаффуз шавад, як зада дошта амали дар як лаҳзаи замони гузаштаи дур воқеъ гардидаро мефаҳмонад. Вале агар ин таркибро нодуруст *тактеъ* кунем, *қолиби заданокӣ* вайрон мешавад, яклухтии маъноӣ дар боло зикршудаи он аз байн меравад ва маъноӣ дигар пайдо мешавад ва ё ба маҷмӯи калимаҳои боҳамдигар алоқа надошта табдил мешавад. Таркиби феълӣ зикршударо боз чор хел *тактеъ* қардан мумкин аст.

а) Дар мавриди *мутолиа карда истода // буд* қисми аввали маъноӣ феълӣҳои пайдо мекунад, феълӣ ёвари «будан» маъноӣ луғавӣ пайдо карда, ба феълӣ мустақил табдил меёбад ва дар натиҷа маъноӣ аслии таркиби феълӣ аз байн меравад. Ин ду порчаи шакли феълӣ ба ду синтагмаи таркиби **бозӣ карда истода // гап** мезад шабоҳат пайдо мекунанд.

б) Дар *тактеъ мутолиа // карда истода* буд ин таркиб ба *чумла* табдил меёбад, ки дар он қисми якум (*мутолиа*) мубтадо ва *ҳиссаи дуум* (*карда истода буд*) хабар мешаванд, вале аз маъноӣ аслии феъл *чизе боқӣ* намеронад.

в) Дар таҷзияи мутолиа карда // истода буд ин таркиб мувофиқи ҳиссаҳо ба ду феъл табдил ёфта, ду амалро: мутолиа кардан ва истодан»-ро ифода мекунад, ки ба маънои аслии феъл қаробате надорад.

г) Дар мавриди ба таври мутолиа // карда // истода // буд талаффуз қардани ин таркиб ба чор калима табдил меёбад, ки ҳар кадоми онҳо дорои задаю маънои мустақил мебошанд, вале бо ҳамдигар ҳеҷ алоқае надоранд ва аз маънои шакли феълии мутолиа карда истода буд дар онҳо асаре нест.

Шарти ягонаи нигоҳ доштани яклухтии маъно ва сохтмони фонетикии феъли таркибӣ дар якҷоягӣ ва бо як задаи асосӣ талаффуз қардани чузъҳои он аст. Риоя нашудани ин шарт асосӣ боиси пайдо шудани тобишҳои гуногуни модалию экспрессивӣ ва ё бартамом вайрон шудан ва аз байн рафтани сохти акцентологӣ ва маънои асосии шакли феълӣ мегардад.

Лаҳзаи дигаре, ки ҳангоми аз назар гузаронидани қолаби заданокии шаклҳои таркибии феъл дар назар бояд дошт, ин аст, ки задаи чузъҳои маъноии феъл метавонад суст шуда ба задаи дуҷумдараҷа табдил ёбад. Ин ҳолат дар мавридҳои воқеъ мегардад, ки калимаи пеш аз шаклҳои феълӣ омада задаи таъкид гирад.

Зарфҳои табиатан (чун аломати амал) моили ифодаи тобишҳои гуногуни эмоционалӣ ва экспрессивию модали мебошанд ва аз ҳамин рӯ онҳо гӯё ҳамеша задаро ба тарафи худ мекашанд. Ҳамин ки зарф пеш аз феъл омада задаи таъкид ё экспрессивиро қабул кард, задаи чузъи асосӣ мисли феълҳои содда суст шуда ба задаи дуҷумдараҷа табдил меёбад:

Салим // хонда истода буд

Салим // бад хонда истода буд

Дар мисоли аввал чузъи маъноӣ (хонда) бо задаи асосӣ, ки дар ҳиҷои охири он омадааст, талаффуз мешавад, вале дар мисоли дуҷум изофа шудани зарфи бад, ки бо задаи мантиқӣ талаффуз мешавад, боиси суст шудани задаи чузъи асосӣ гардидааст. Дар ин маврид задаи унсурӣ асосии феъл аз задаи феъли ёвари истодан фарқ намекунад.

Ҳолати зикршуда танҳо бо зарфҳои пеш аз шакли феълӣ меомадагӣ маҳдуд намешавад. Ин ҳолат дар ҳамаи мавридҳои, ки калимаи пеш аз шакли феълӣ (содда ва таркибӣ) меомадагӣ задаи мантиқӣ қабул мекунад, ба назар мерасад. Муқоиса шавад:

Салим // хонда истода буд,

Салим // китоб хонда истода буд,

Салим // мэхонд,

Салим // китоб мэхонд ва ғайра.

Ба тавре ки дар боло дидем, зада дар забони тоҷикӣ метавонад дар ҳиҷоҳои гуногуни калима: ҳиҷои аввал, охир, дуҷум аз аввал, дуҷум ё сеҷум аз охири калима ояд. Ба тӯфайли ин гуногунонии зада дар забони тоҷикӣ якҷанд қолаби заданокии

калимаҳо ба вучуд меояд. Ин қолабҳо дар якҷоягӣ парадигмаи қолабҳои заданокӣ ё системаи қолабҳои заданокии забони тоҷикиро ба вучуд меоранд.

б) Калимаҳои иқтибосӣ

Дар таркиби луғавии забонамон миқдори зиёди калимаҳои иқтибосӣ (бегона) мавҷуд мебошад. Ин калимаҳо мафҳумҳои заруриро ҳаётиро ифода менамоянд ва дар мавҷудияту истифода шудани забони тоҷикӣ ҳамчун воситаи алоқа саҳми арзандае доранд. Аз ҳамин рӯ омӯзиши хусусиятҳои акцентуационии онҳо яке аз вазифаҳои фонетикаи забони тоҷикӣ мебошад.

Маълум аст, ки «симои овозӣ», сохти грамматикӣ ва маънои лексикӣи калимаҳои иқтибосӣ мувофиқи қонунҳои дохилии забони иқтибоскунанда тағйир меёбанд, ба хусусиятҳои фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣи забони иқтибоскунанда мувофиқату мутобикат карда, дар забон «хуқуқи граждани» пайдо мекунанд.

Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои бегона ба давраҳои гуногуни забони тоҷикӣ, ба ҳодисаҳои муҳими таърихӣ ва алоқаҳои давлатӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ, савдо ва маданияту илмӣ алоқаманданд.

Ин амр боиси он шудааст, ки калимаҳои иқтибосӣ дар марҳилаҳои гуногуни мутобикшавӣ ва мувофиқат ба қонунҳои фонетикӣ ва грамматикӣи забони тоҷикӣ қарор гиранд.

Баъзе калимаҳои иқтибосӣ ба забони тоҷикӣ барвақттар дохил шуда, дар давоми асрҳо дар нутқи шифоӣ ва хаттии тоҷикон дар истеъмол будаанд, хусусиятҳои миллии худро аз даст дода ва ба дараҷае тоҷиконида шудаанд, ки мо онҳоро аз калимаҳои аслан тоҷикӣ фарқ карда наметавонем. Ба ин гурӯҳ калимаҳои арабӣ, туркӣ, ўзбекӣ, ҳиндӣ, юнонӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Калимаҳои арабӣ аз назари миқдор ва доираи истеъмол дар забони тоҷикӣ мавқеи махсус доранд. Ҳамаи калимаҳои арабӣ қолаби заданокӣи миллии худро гум карда, бо қолабҳои тоҷикӣ ва мувофиқи нормаҳои он талаффуз мешаванд: дар калимаҳои арабии олим, кодир, котиб, содиқ, соҳиб, Собир ва ғайра, ки дар забони арабӣ зада дар ҳичои аввали онҳо меомадааст, калимаҳои муаллим, садоқат, тариқат, маърифат, мунозира, мубориза, музокира ва ғайра, ки дар забони арабӣ ҳичои дуҷуми онҳо аз аввал заданок буд, задаи арабии худро аз даст дода, задаи тоҷикӣ қабул кардаанд ва ба шакли: олим, кодир, котиб, содиқ, соҳиб, собир, муаллим, садоқат, тариқат, мунозира, мубориза ва музокира талаффуз мешаванд. Ин қонунӣ дар мавриди калимаҳои юнонии: қафас, таръёк, Афлотун, Арасту, қонун, қалам, Сукрот, укёнус, Иклюдус, лотинии: Қайсар, дакёнус, сандал, сандали ва ҳиндӣи тупӣ, товус, шатранҷ ва ғайра содиқ аст. Ин калимаҳо ҳоло бо задаи тоҷикӣ, ки дар ҳичои охири онҳо меояд, талаффуз мешаванд.

г) агар ба ҷои суффиксҳои русӣ компонентҳои тоҷикӣ илова шавад: газёта — газетакон, ракета — ракетасоз, артистка — артистдӯхтар.

4. КАЛИМА ВА МОРФЕМАҲОИ БЕЗАДА

Чунон ки гуфтем, дар талаффузи алоҳида, берун аз бофтаҳои гуногун на танҳо калимаҳои мустақилмаъно, балки калимаҳои ёрирасон, морфемаҳо ва ҳатто фонемаҳо мисли калимаҳои мустақилмаъно дорои зада мебошанд, вале онҳо дар матн, дар таркиби воҳидҳои аз худашон калонтар (фонемаҳо дар таркиби ҳичоҳо, морфемаҳо дар таркиби калимаҳо ва калимаҳо дар таркиби синтагмаҳо) ҳамеша дорои мустақилияти фонетикӣ яхела нестанд ва бо зада талаффуз намешаванд. Дар бофтаҳои гуногун забонӣ як гурӯҳи калимаҳо ва морфемаҳо задаҳои худро суст мекунанд, гурӯҳи дигари онҳо гоҳо задашонро аз даст медиҳанд ва гурӯҳи сеюм бартамом беада талаффуз мешаванд. Онҳо ба ҳичоҳо, морфемаҳою калимаҳои заданок часпида, як воҳиди яклухти фонетикӣ — калимаи фонетикиро ташкил медиҳанд.

Вобаста ба ҷояшон нисбат ба калимаи мустақилмаъно унсурҳои беада ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: а) калима ва морфемасое, ки пеш аз калимаи асосӣ меоянд (проклитикаҳо) ва б) калима ва морфемасое, ки баъд аз калимаи заданок истифода мешаванд (энклитикаҳо).

Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ба гурӯҳи проклитикаҳо морфемаҳои зерин дохил мешаванд:

а) пешояндҳои аслии содда: аз, бар, бо, ба, бе, бар, то, дар: аз хона, бо калам, бе заҳмат, дар роҳ, то Душанбё,

б) пайвандакҳои пайхам на, на... на, чи... чи.

Дар ин наздикиҳо на деҳа буд, на девор, на дарахт буд, на киштзор (*С. Айни*). Чӣ дар лафзу чи дар фикру ки дар кор;

в) Пайвандаки ҷудои ё... ё:

Агар пул ба даст орад, камтар орди ҷуворимакка ё ҷав, лаблабу ё сабзӣ... харида мемонд (*Улуғзода*)¹.

Ба гурӯҳи энклитикаҳо морфемаҳои зерин мансуб мебошанд:

а) «е»-и ваҳдат: марде, шахсе, гуле ва ғайра,

б) ё-и ишорат: Марде, ки ин гапро мегуфт...,

в) О-и нидо: шойро, ёро, ўстодо,

г) суффиксҳои фамилиясози -ов (-ев), -ова (-ева), -овна (-евна), евч: Аҳмадов Салим Қаримович, Азизова Азиза Азизовна,

¹ Префиксҳо ба гурӯҳи проклитикаҳо дохил намешаванд, зеро онҳо ҷузъи калимаи заданок (мустақилмаъно) мебошад. Ин хусусияти онҳоро имло низ инъикос мекунад.

- д) бандаки изофӣ: китоби нодир, марди оқил,
 е) бандакҷонишинҳо: -ам, -ат, -аш, -амон, -атон, -ашон: дӯстам, номааш, фармоишатон,
 ё) бандакҳои феълӣ: -ам, -ӣ, -ем, -ед, -анд: хондам, хондӣ, хонданд,
 ж) бандакҳои хабарӣ: -ам, -ӣ, -аст, -ем, -ед, -анд: хондаам, хондай, хондааст,
 з) феълҳои ёридохандаи будан, шудан, намудан ва амсоли онҳо, ки маънои лексикӣ худро аз даст додаанд: Ў дар пеши ман калон шуд, қор қард ва то ба дараҷаи раиси ҷамоа боло бардошта шуд. (*С. Улуғзода*). Он номаро дӯстам навишта буд,
 и) пасояндҳои -ро, -барин, -боз, -қатӣ // қатӣ: барф барин, хонаро, дер боз, дӯстам қатӣ,
 к) ҳиссаҷаҳон саволии -мӣ, -чӣ, -а: Ин мард шинос-мӣ? — Аҳмад бародари дӯсти шумо-чӣ? Муаллимро мешиносед-а? — профессор Тоҳирӣ;
 л) ҳиссаҷаҳон эмоционалии -дия, -да, -е, -ку, -қуя: Ин мард бо шумо шинос-ку? Шумо ҳам гуфтед-дия! Ин гапро дигар нагӯед-е!

м) пайвандакҳои панҷами у (ю, ву), ва:

Мо бисёр қучаву пастқучаҷоро бурида гузашта, оқибат ба ҳавлӣ расидем (*Айнӣ*).

Қалима ва морфемаҳои зикршуда дар ҷараёни нутқ зада надоранд ва зада ҳам гирифта наметавонанд. Вале дар забони тоҷикӣ як гурӯҳи қалимаҳое дида мешаванд, ки метавонад заданок талаффуз шаванд, аммо вобаста ба шароитҳои гуногуни грамматикӣ, ифодаи тобишҳои мухталифи маъноӣю модалӣ ё задаҳои худро ниҳоят суст мекунанд ба задаи дуҷумдараҷа табдил меёбанд. Ду мисол: Ў дар назди ман *истод*. Акбар хонда *истода* буд. Дар мисоли аввал феъли «истодан» мустақил аст ва заданок талаффуз мешавад, вале дар мисоли дуҷум ин феъл мустақилиятро аз даст додааст ва мисли феъли ёридохандаи «будан» безада гуфта мешавад. Дар ҷумлаи «Қоргарон ба намоиш тайёри дида истода буданд» задаи асосӣ дар ҳиҷои охири қалимаи «тайёрӣ» омадааст, задаи феъли дида суст шуда, ба задаи фаръӣ табдил ёфтааст ва ду феъли охири бе зада талаффуз мешаванд.

Дар ҷараёни нутқ қалима ва морфемаҳои безада муттаҳид шуда порчаҳои мавзунро ба вучуд меоранд, ки аз силсилаи онҳо ритм ё мавзунияти гуфтор ташкил мешавад.

5. ВАЗИФАИ ЗАДАИ КАЛИМА

Задаи қалима ҳамчун яке аз воҳидҳои сохти овозии забон дар ҷараёни мубодилаи афкор иштирок қарда, вазифаи ба худаш хосро адо мекунад.

Зада, пеш аз ҳама, дар якҷоягӣ бо фонемаҳои ва ҳиҷоҳо ба-

рои ташкили таркиби овозии воҳидҳои маънодори забон — калимаҳо, синтагмаҳо, фразаҳо ва умуман ташкили ҷараёни нутк истифода мешавад. Фонемаҳо, ҳичоҳо ва ғ., паи ҳам омада таркиби овозии воҳидҳои маънодори забонро месозанд, аммо силсилаи фонемаҳо ва ҳичоҳо дар сурате таркиби калимаро ташкил медиҳанд, ки бо як зада муттаҳид карда шаванд, вагарна чун силсилаи бемаънои овозӣ дар забон истифода намешаванд. Масалан, мо овозҳои х, о, д, қ, э ва н-ро метавонем ба тарзи гуногун (доҳкен, ҳедкон ва ғ.) паи ҳам гузорем, вале онҳо танҳо дар силсилаи деҳқон, ки бо як зада муттаҳид шудааст, маъно муайяноро ифода карда, эҳтиёҷоти моро дар ҷараёни муҳобира таъмин менамоянд. Зада дар ин вазифааш, ба қавли забоншиноси номии советӣ И. А. Бодуэн де Куртене, ба «цементе» шабоҳат дорад, ки фонемаҳо ва ҳичоҳо ро бо якдигар часпонда, бинои калимаро ба вучуд меорад. Ин вазифаи задаи калима вазифаи ташкилӣ (калиматашкिल्дихӣ ё калимасозӣ) ном дорад.

Вазифаи ташкилии задаи калима дар он амалӣ мешавад, ки яке аз ҳичоҳои калима бо барҷастагию равшании талаффузи худ аз ҳичоҳои дигари ҳамин калима фарқ мекунад, ҳичоҳои дигарро чун унсурҳои дуҷумдараҷаи нисбатан норавшан дар атрофи худ муттаҳид сохта, як воҳиди яклухт — калимаи фонетикиро ба вучуд меорад. Ҳамин тарик, зада дар вазифаи ташкилнаш (калимасозиаш) воситаи дар калима муттаҳид сохтани овозҳо ва ҳичоҳо буда, тавассути фарқ кунонидани ҳичон заданок аз ҳичоҳои безадан калима зоҳир мегардад.

Дар забоншиносии имруза вақте ки аз вазифаи калимафарккунии (ё калимашиносии) зада суҳан меравад, одатан ҷуфти калимаҳоро, ки бо ҷои зада фарқ мекунад (масалан, омад : омад, гузар : гузар, барор : барор, киро : киро, ҷаро : ҷаро ва ғайраро) мисол меоранд, аммо ин фаҳмиши танги масъала аст: «Вазифаи калимафарккунии задаро, — менависад Л. Р. Зиндер, — васеъ фаҳмидан лозим аст. Дар ин маврид бояд на танҳо имконияти ба воситаи ҷои зада фарқ кунонидани калимаҳои мухталиф, балки тафовути шаклҳои гуногуни як калимаро ҳам дар назар дошт. Ғайр аз ин бояд фаромӯш накард, ки вазифаи калимафарккунии на танҳо дар мавридҳои ба воситаи ҷои зада фарқ кардани калимаҳо (масалан: ҷаро : ҷаро), балки бештар дар мавридҳои зоҳир мегардад, ки барон мавҷудияти ҳар як калима зада дар яке аз ҳичоҳои он хатмӣ мебошад»¹. Ҷуфти калимаҳое, ки танҳо ба воситаи ҷои зада фарқ мекунад, дар забонҳо, алалхусус, дар забони тоҷикӣ, ниҳоят кам дучор меоянд, аммо калимаҳое, ки мустақилияти фонетикӣ онҳо ҳамчун воҳиди лексикӣ ба мавҷудияти зада дар яке аз ҳичоҳои он вобаста аст, аксарияти мутлақи хазинаи луғавии ҳар як забонро ташкил медиҳанд. Тағйир до-

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, с. 259—261.

дани чои зада дар ин гуна калимаҳо ба чое оварда мерасонад, ки ин калима мустақилияти фонетикӣ худро аз даст дода, ё ба калимаи дигар табдил меёбад ва ё ба маҷмӯи овозҳои бемаъно бадал шуда, тамоман аз байн меравад. Масалан, агар мо чои задаро дар калимаҳои тоҷикӣ **модар** ва **ҳамкор** тағйир диҳем, ин калимаҳо ба таркибҳои **мо дар** ва **ҳам кор** табдил меёбанд. Тағйир додани чои зада дар калимаҳои **давом**, **моён**, **сафед**, **назар** онҳоро ба калимаҳои бегонае, ки таркиби фонемагиашон ба калимаҳои тоҷикӣ монанд аст, табдил медиҳад.

Ҳамин тарик, **вазифаи воҳидфарқкунии** зада дар он амалӣ мегардад, ки мавҷудияти зада дар яке аз ҳиҷоҳои калима ҳатмӣ мебошад. Зада унсурӣ зарурии сохти фонетикӣ калима аст, ки бе он фарқ кардану шинохтани калима ва фаҳмидани он мушкил аст. Аз ҳамин рӯ ин вазифаи задаро гоҳо **вазифаи калимашиносӣ** низ меноманд.

Вазифаҳои калимасозӣ ва калимафарқкунии зада барои ҳаммаи забонҳое, ки задаи калима доранд, умумӣ мебошанд. Ғайр аз ин ду вазифаи асосӣ вобаста ба қонунҳои дохилии фонетикӣ забонҳои алоҳида зада метавонад вазифаҳои хусусӣ низ дошта бошад.

Фарқ накардани вазифаҳои умумӣ ва хусусии зада аз моҳияти забон чун воситаи муҳобира, ки дар қатори хусусиятҳои умумибашариат ҷиҳатҳои миллӣ ҳам дорад, сар мезанад.

Фарқ накардани вазифаҳои умумӣ ва хусусии зада ба он оварда расонидааст, ки забоншиносон ба задаи калима дахҳо вазифаро аз қабилӣ: калимасозӣ, маънофарқкунӣ, ташкилӣ, семантикӣ, фонологӣ, грамматикӣ, фонетикӣ, муқобилгузорӣ, лексикӣ, худудмуайянкунӣ, кулласозӣ ва ғайраро нисбат додаанд. Чунин ҳолат дар шарҳи масъалаҳои назариявии зада душворӣ ба вуҷуд меорад.

Албатта, задаи калима чун унсурӣ калима дар сатҳҳои гуногуни забон зоҳир мешавад ва ин ё он ҳодисаи забонро мусоидат мекунад, аммо дар ҳар маврид мо бояд фаромӯш накунем, ки зада воҳиди сатҳи фонетика аст ва вазифаи асосии худро дар ҳамин сатҳ иҷро мекунад. Вазифаҳои дигари зада туфайли мебошанд ва хусусияти иловагӣ доранд. Аз ҳамин рӯ ин вазифаҳо барои зада ҳатмӣ нестанд, аммо вазифаҳои умумӣ ҳатмианд ва агар зада дар забон мавҷуд бошад, (забонҳое ҳам ҳастанд, ки задаи калима надоранд, масалан, забони франсузӣ), вай ҳатман бо ин вазифаҳо молик аст. Вазифаи асосии зада аз моҳияти муҳобиротии забон ва саҳми ҷиҳати овозӣ дар он сар мезанад: вазифаи задаи калима ҳамин мисли дигар ҳодисаҳои овозӣ фароҳам овардани мубодилаи афкор, яъне ташкили воҳидҳое мебошад, ки ба воситаи онҳо муҳобира амалӣ мегардад. Вазифаҳои хусусии зада, чи тавре ки зикр шуд, хусусияти миллӣ доранд ва ба қонунҳои дохилии забонҳои конкретӣ вобастаанд.

Яке аз ҳамин вазифаҳои хусусии задаи тоҷикӣ вазифаи ҳу-

дудмуайянкунӣ (тахдидӣ) мебошад, ки онро бисъёр муаллифон кайд кардаанд.

Чӣ тавре ки маълум аст, зада дар баъзе ҳиссаҳои нутқ: исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл (шаклҳои ғайритасрифӣ), баъзе зарфҳо дар ҳиҷои охир, дар шаклҳои тасрифии феъл, баъзе зарфҳо ва ғ. дар ҳиҷои аввал меояд ва бинобар ҳамин метавонад ҳамчун нишонаи фонетикӣ барои муайян кардани ҳудуди (охир ва аввали) калимаҳои истифода шавад. Аммо за-дан калимаи тоҷикӣ дар ин вазифа кам истифода мешавад, зеро дар чараёни нутқ калимаҳои ҳиҷои охирашон заданок морфемаҳои гуногуни беадад қабул карда, задаро аз ҳиҷои охир дур мекунанд ва иҷрои вазифаи худудмуайянкуниашро имконнопазир мегардонанд. Масалан, порчаи зеринро мегирем: «Қашфи ҳаматарафаи моҳияти асоси (заминаи) тасвири шоирона чун калиде хизмат хоҳад намуд, ки ба туфайли он олами дониш ва ҷаҳонбинӣ дараҷаи маҳорат ва ҷигунагии завқи эстетикӣ суханвар ҳувайдо мегардад»¹.

Ба тавре ки дида мешавад, дар ин порча 23 калимаи мустақилмаъноӣ духиҷоӣ бисъёрҳиҷоӣ истифода шудааст, вале дар ҳаҷ қадоми онҳо задаи калима чун нишонаи ҳудуди онҳо истифода нашудааст: дар сездеҳ калима зада дар ҳиҷои дуҷум аз охир омадааст, калимаҳои дигар, ки дар ҳиҷои охирашон зада доранд (шоирона, дониш, ҷаҳонбинӣ, маҳорат ва суханвар) бо задан синтагматикӣ талаффуз мешаванд ё чун ҷузъҳои номи хабар (хизмат ва ҳувайдо) дар ин матн маркази маъноии ҷумларо ташкил дода задаи фразаро қабул кардаанд. Вазифаи худудмуайянкуниро дар забони тоҷикӣ бештар задаи синтагма адо мекунад.

Вазифаи хусусии задаи калимаи забони тоҷикӣ дар он зоҳир мегардад, ки вай барои фарқ кардани гуруҳҳои лексикӣ ва грамматикӣ калимаҳои истифода мешавад. Ин саҳми задаи тоҷикӣ бештар дар мавридҳои зер ба назар мерасад.

1. Дар фарқ қунонидани воҳидҳои лексикӣ аз грамматикӣ:

а) калимаи мураккаб аз ибора:

а) исм:
инсон,
чормаз,
мардикор,
чорсӯ;

ибора:
ибораи номӣ:
инсон,
чормаз,
мардикор,
чорсӯ;

б) исм:
дилбар,
номанавис,
бозубанд,

ибораи феълӣ:
дилбар,
номанавис,
бозубанд;

в) сифат:

ибораи номӣ:

¹ Р. Муслмонқулов. Фурӯғи шеъри ҷаҳонпарвар. Душанбе, 1984, с. 5.

чортабака,
якдил,
сегуша,
дучон,
яктан,

г) сифат:
сурудхон,
хадшинос,
кадрдон,
гилембоф,

д) чонишин:
хамин,
хамон,
чунин,
чунон,

чор табака,
як дил,
се гуша,
ду чон,
як тан ва ғайра.

феъли амр:
сурӯд хон,
ҳад шинос,
кадр дон,
гилем боф ва диг.

ибораи чонишинӣ:
хам ин,
хам он,
чун ин,
чун он ва ғайра.

Дар мисолҳои боло зада ба сифати яке аз воситаҳои асо-
сии фарқи кардани ибора аз калимаи мураккаб истифода шу-
дааст: агар ду ҷузъи мустақилмаъно бо як зада талаффуз
шаванд, як калимаро ташкил медиҳанд ва агар ҳар ду ҷузъ
бо зада гуфта шаванд, ибора ба вучуд меояд.

Зада дар забони тоҷикӣ барои фарқи кардани ҳиссаҳои нутқи
низ истифода мешавад. Ин хусусияти зада дар фарқи кунони-
дани ҳиссаҳои нутқи зер зоҳир мегардад:

1. Барои фарқи кардани исм ва феъл:

а) исм:
омад (омади кор)
сурӯд (суруди ҳофиз)
бозгашт (бозгашти мо)
гузашт (гузашти рӯзгор)

б) исм:
гузар (гузари поён)
барор (барори кор)
дарав (дарави гандум)
андоз (андози ҳарсола)

феъли замони гузашта:
омад (Барот омад),
сурӯд (хофиз сурӯд),
бозгашт (ӯ бозгашт),
гузашт (дарс гузашт) ва ғ.

сиғаи амр:
барор,
гузар,
дарав,
андоз ва амсоли ин.

2. Барои фарқи сифат аз феъл:

сифат:
равон (сарви равон)
сӯзон (дили сӯзон)
тобон (моҳи тобон)
хандон (гули хандон)
ларзон (дасти ларзон)

сиғаи амр:
равон,
сӯзон,
тобон,
хандон,
ларзон ва диг.

3. Барои фарқи намудани феъли ҳол аз феъли амр:

феъли ҳол:
бозикунон
роҳравон
табассумкунон

феъли амр:
бозӣ кунон,
роҳ раван,
табассум кунон,

гапзанон
ишоракунон

гап занон,
ишора кунон ва ғайра.

Ҳамин саҳми задаро дар фарқ кунонидани исм ва чоқишин (киро : киро, чаро : чаро), сифат аз нидо (ало : ало), исму аз нидо (офарин : офарин), сифат аз зарф (расо—расо) ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст¹.

Адабиёти боби VI

1. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик.— Л. 1940, с. 61—63.
2. Расторгуева В. С. Краткий очерк фонетики таджикского языка. Учебное пособие для филологических факультетов таджикских вузов.— Сталинабад. 1955, с. 60—63.
3. Трубецкой Н. С. Основы фонологии.— М.— ИИЛ.—1960, с. 301—321.
4. Зиндер Л. Р. Общая фонетика.— Изд. 2.— М.—1979, с. 258—267.
5. Хаскашев Т. Н. Фонетическая природа словесного ударения в современном таджикском литературном языке.— Душанбе, 1983.
6. Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.— Қ. П. Просидика.— Душанбе.—1984, с. 22—38.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.— Ҷилди I.— Фонетика ва Морфология.— Душанбе.—1985, с. 50—56.

¹ Дар ин бора муфассалтар ниг. Т. Хаскашев. Роль ва вазифан задаи калима дар забони тоҷикӣ.— Масъалаҳои забон ва адабиёт.— Қ. I—II. Душанбе.—1975, с. 275—286.

Б о б и VII

ОҲАНГ

1. МАҲҲУМИ ОҲАНГ

Дар боло (боби I) қайд шуд, ки воҳиди хурдтарини муҳобира — мубодилаи фикри аъзоёни ҷамъият, гуфтор аст. Гуфтор воҳидест, ки як фикри томо ифода мекунад ва аз лиҳози грамматикӣ фонетикӣ комилан муташаккил аст. Аммо ҳамагуна силсилаи калимаҳо ё ибораҳо ин хусусиятро дошта наметавонанд. Масалан, калимаҳои паи ҳам омадан ҷумлаи Занг зада шуд ханӯз маъноеро ифода намеkunанд ва гуфторро ба вучуд наовардаанд, зеро аз силсилаи ин калимаҳо мақсади гӯяндаи онро фаҳмидан мумкин нест, маълум нест, ки гӯянда саршавии дарсро хабар медиҳад ё фаҳмидан меҳаҳад. Силсилаи калимаҳои овардашуда танҳо дар сурати муташаккилии маъноӣ ва бо яке аз се оҳанги дар ин ҷумла имконпазир (ахборӣ, саволӣ ва хитобӣ) пайдо меkunанд, мақсади гӯяндаро ошкор менамоянд ва гуфторро ташкил медиҳанд:

1. Занг зада шуд.
2. Занг зада шуд?
3. Занг зада шуд!

Воситаи ягонаи фарқ кунонидани се ҷумлаи боло, ки таркиби комилан монанди лексикӣ грамматикӣ доранд, оҳанг аст. Оҳанг дар ин маврид воситаи ягонаи забонист, ки мақсади гӯяндаро ба шунаванда равшан сохтааст. Туфайли оҳанг аз се калимаи паиҳам омада се тип гуфтор (ахборӣ, саволӣ ва хитобӣ) ба вучуд омадааст, ки ҳар кадоми онҳо дорои тарҳи хоси оҳангӣ мебошанд. Оҳанг дар ҷумлаҳои навъи боло асоси ягонаи китобати (аломатгузори) ин ҷумлаҳо аст.

Оҳанг маъноӣ ҷумла ва мароми гуфторро тағйир медиҳад:

4. Ман аз шумо мепурсам.
5. Ман аз шумо мепурсам.
6. Ман аз шумо мепурсам.

Вобаста ба таъбир ёфтани мароми гуфтор ва маркази маъною оҳанги ҷумла (задаи таъкид) ин ҷумлаҳо бо пурсишҳои гуногун: Ман чӣ кор мекунам? (... мепурсам). Ман аз кӣ мепурсам? (... аз шумо ...) ва Қӣ аз шумо мепурсад? (Ман ...) ҷавоб дода, маъноҳои мухталифро ифода мекунанд.

Ҷумлаҳои дорои таркиби лексикӣ грамматикӣ гуногун метавонанд оҳанги монанд дошта бошанд:

7. Дарс сар шуд.

8. Маҷлис ба охир расид.

9. Дониш қувваи бузург аст.

Чунин новобастагии оҳанг ба таркиби лексикӣ грамматикӣ гуфтор хусусияти мустақилияти (мухтории) онро дар низомии фонологии забон далолат мекунанд.

Таъбири (баланду пастшавии) наво, қувва, тамдид ва танини овозҳо ҳангоми талаффузи гуфтор (ҷумла) оҳанг номида мешавад.

Оҳанг аз ҷумлаи воҳидҳои забарзанҷирии фонетика аст. Вай хусусияти пайдарпай надорад ва гӯё ба болои воҳидҳои тайёр — ҷумлаҳо «илова» шуда, онҳоро аз нуктаи назари фонетикӣ муҳабиротӣ муташаккил месозад. Вале чунин «иловашавӣ» ҳатмист, зеро мавҷудияти ҷумла ҳамчун воҳиди томи муҳобира ба оҳанг вобаста аст.

Оҳанг дар ҳар ду шакли мавҷудияти гуфтор (шифоҳӣ ва хаттӣ) зоҳир мегардад.

Дар нутқи шифоҳӣ ба туфайли шакли овозиаш оҳанг равшантар зоҳир мешавад ва гуногунрангу бойтар аст. Ҳар як ҷумла дар нутқи овозӣ метавонад тобишҳои гуногуни маъноро ифода карда, хелҳои сершумори оҳангӣ дошта бошад, аммо ҳамеша тобишҳои оҳангии як ҷумла аз тобишҳои оҳангии ҷумлаи дигар фарқ мекунанд. Сабаб ҳамин аст, ки баъзе забоншиносон оҳангро ҳоси нутқи овозӣ медонанд. Аммо чунин фаҳмиши оҳанг маҳдуд ва яктарафа аст, зеро ҳар як ҷумлаи матн хаттӣ имконияти дер ё зуд ба шакли овозӣ табдил шудан дорад. Дар ин маврид ҷумла (матн) танҳо дар сурате дуруст фаҳмида мешавад, ки хонанда маъно ва оҳанги дар он ҷо кардаи нависандаро дуруст фаҳмад ва хонад.

Дар нутқи хаттӣ оҳанг ба воситаи аломатҳои китобат (нукта, вергул, аломатҳои пурсиш, амр, ахбор ва ғ.) ифода мешавад, зеро «... ҳамаи аломатҳои китобат мувофиқи вазифаи худ аз зарурати таҷзияи ҷараёни нутқ ва оҳанг пайдо шудаанд»¹. Имрӯз барои таҷзияи ҷараёни нутқ на танҳо нукта, вергул, нуктавергул, қавсҳо, сари хат, тире, дунукта, аломатҳои ахбор, пурсиш, амру хитоб, ҳатто ҳарфҳои калон (ки таърихан бо сари хат алокаманд буданд ва имрӯз ҳам чун яке аз восита-

¹ П. В. Шерба. Теория русского письма. Л., 1983, с. 128.

ҳои ҷудо кардани як ҷумла аз ҷумлаи дигар истифода мешаванд) ба кор бурда мешаванд. Масалан, тире метавонад ҷумларо ба ду қисм — мубтадои психологи (тема) ва хабари психологи (рема) ҷудо созад:

10. Китоб — манбаи дониш ё

11. Манбаи дониш — китоб.

Аломатҳои китобат ваҳдати синтаксисии порчаҳои гуногунро ифода мекунанд. Барои ифодаи яклухтии воҳидҳои хурдтар вергулу нукта истифода шавад, барои муттаҳид сохтани воҳидҳои калонтар (ҷумлаҳои мураккаб, бандҳои синтаксисӣ) нукта ва абзац хизмат мекунанд. Ҳар ду навъи воҳидҳои синтаксисӣ ҳамчунин метавонанд тавассути қавсҳо, нуктавергул, дунукта, аломатҳои саволу хитоб ва ғайра муттаҳид гарданд ва ҷудо шаванд.

Баъзе аломатҳои китобат хусусияти умумии воҳидҳои синтаксисӣ: хусусиятҳои ахборӣ (ба воситаи аломати нукта), пурсишӣ (аломати савол), амрӣ ва эҳсосоти гуногунро (аломати хитоб) ифода мекунанд ва ғайра. Танҳо ба воситаи оҳанг, ки дар хат инъикос намешавад, мо нуктаҳои охири ҷумлаҳои таркиби бандро аз нуктаҳои охири банд фарқ мекунем. Маҳз оҳанг бофти (контексти) овозии ҷумларо, яъне он чизеро, ки дар унсурҳои лексикӣ грамматикӣ инъикос намешавад, ба вучуд меорад, зеро модалияти ҷумла, ақидаю андеша ва муносибати гуногуни гуянда нисбат ба предмету мавзӯи бахс, нисбат ба ҳамсӯҳбат маҳз ба воситаи оҳанг ифода мешаванд. Аз ҳамин рӯ маъное, ки оҳанг ифода мекунад, баъзан акси маъноии умумии воҳидҳои лексикӣ грамматикӣ таркиби ҷумла аст: Китобро овардӣ? — Ҳа, овардам! (Яъне, не, навардам). Дар ҷунин мавридҳо муҳим он нест, ки кӣ мегуяд ва ҷӣ мегуяд, балки муҳим он аст, ки ҷӣ тавр (бо кадом оҳанг) мегуяд.

Ба туфайли имкониятҳои фаровонаш дар ифодаи тобишҳои мухталифи модалӣ оҳанг навъҳои гуногун дорад. Ҳар як ҷумларо бо оҳангҳои пурсиш, ахбор, хоҳиш, амр, хитоб, ангезиш, накл, тааҷҷубу таҳайҷур, таъкиду хоҳиш, огоҳию таҳдид, илтиҷою супориш, маслиҳат, бетарафию ҳавасмандӣ, нидо, инкор, даъват, муқоиса ва ғайра гуфтан мумкин аст. Бо вучуди сершуморӣ ва рангорангии навъҳои оҳанг ҳамаи онҳо чанд типҳои асосиро ташкил медиҳанд. Ин типҳои асосӣ барои ҳамаи соҳибони забон қомилан фаҳмо ва умумӣ буда, мубодилаи афкори байни онҳоро таъмин менамоянд. Тобишҳои дигари оҳанг, ки ба хусусиятҳои фардӣ нутқ, муҳиту матни нутқ ва ғайра вобаста мебошанд, зухуроти гуногуни ҳамин типҳои асосианд. Мавҷудияти типҳои асосӣ имконият медиҳад, ки мо онҳоро аз зухуроти тобишҳои сершуморашон ҷудо карда, тазодҳои просодиро дар низоми оҳангии забон ошкор созем ва системаи фонологии забонро пурратар баён кунем.

Оҳанг ҳамчун ҳодисаи овозии забон ду ҷиҳати омӯзиш до-

рад: а) ҷихати мухобиротӣ (коммуникативӣ) ва б) ҷихати эҳсосӣ (эмфатикӣ).

Агар дар ҷихати мухобиротӣ сахм ва имкониятҳои оҳанг дар ифодаи маъноҳои гуногуни мухобира (хабар, пурсиш, амр, нотамомии фикр) ва воситаҳои фонетикӣ ташкили онҳо таҳқиқ шавад, дар ҷихати эҳсосӣ имконияти ба воситан оҳанг ифода шудани эҳсосоти рӯҳии гуянда — қаҳр, ғазаб, хурсандӣ, таъҷуб ва ғайра омӯхта мешавад.

Ҷихати дуҷумла оҳанг ҳамеша бо маънои умумии ҷумла вобаста нест, зеро бо вучуди маъно ва оҳанги умумиаш (масалан, мисоли Маҷлис сар шуд) ҷумла метавонад бо тобишҳои таассуф, қаҳр, таъҷуб, таъкид, хурсандӣ ва ғайра талаффуз шавад ва ин ба маънои умумии ҷумла халал намерасонад. Ба чунин мустақилияти ҷихати дуҷумла нигоҳ накарда аспекти ифоданокии оҳангро мавзӯи баҳси илми забоншиносӣ медонанд, зеро он бо категорияи модалият, ки ҳеҷ як нави ҷумла аз он фориг нест, вобастагӣ дорад.

Бо вучуди тафовути бисёр возеҳи ин ду ҷихат баъзе забоншиносон оҳангро ҳодисаи субъективӣ мешуморанд ва мегӯянд, ки ҳар кас оҳанги хоса дорад, зеро як матнро хонандагони гуногун ба таври мухталиф мехонанд.

Аммо бояд дар хотир дошт, ки хониши гуногуни матн натиҷаи фаҳмиши мухталифи он аст. Ҳар як ҷумла бо чанд оҳанг талаффуз кардан мумкин аст, вале дар чунин мавридҳо маъно бетағйир намеронад. Ғайр аз ин оҳангҳои гуногуни фардии талаффузи ҷумла (мисли талаффузи фонемаҳо, ҳичоҳо ва ғ.) моҳияти фонетикӣ типӣ асосии оҳанги умумии онро тағйир дода наметавонанд. Онҳо танҳо бо оҳанги асосӣ, ки барои ягон забон хос аст, илова мешаванду бас.

«Оҳангро ҳодисаи субъективӣ пиндоштан, — менависад Л. Р. Зиндер, — ба инқори вазифаи забонии он бурда мерасонад, зеро ҳодисаи субъективӣ, ҳодисае, ки моҳияти ҷамъиятӣ надорад, арзиши забоншиносӣ дошта наметавонад. Комилан возеҳ аст, ки инқори вазифаи забонии оҳанг номумкин аст, зеро ин амр муҳолифи ҳақиқат аст. Агар наво ҳодисаи субъективӣ мебуд, мо онро фаҳмида наметавонистем, вақте ки мо онро дарк мекунем ва мефаҳмем, яъне онро бо маънои муайян алоқаманд медонем, мавҷудияти вазифаи (маъноӣ) объективӣю лингвистикӣ онро низ тасдиқ мекунем»¹.

2. ВАЗИФАҲОИ ОҲАНГ

Оҳанг аз ҷумлаи ҳодисаҳои сервазифаи фонетикӣ мебошад. Вай, пеш аз ҳама, яке аз воситаҳои асосии фарқ қунонидани типҳои асосии гуфтор аст. Вобаста ба мақсади гуфтор се типӣ асосии он фарқ карда мешаванд.

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Изд. 2. М., 1979, с. 268.

12. Кишту кори баҳорӣ ба охир расид (гуфтори аҳборӣ).

13. Шумо аз таътил кай баргаштед? (гуфтори пурсишӣ).

14. Машғулиятро соати даҳ сар кунед! (гуфтори амрӣ).

Оҳанг дар фарқ кунонидани типҳои гуфтор бо воситаҳои лексикӣ грамматикӣ ҳамкорӣ мекунад, аммо гоҳо ин вазифаро мустакилона низ иҷро карда метавонад:

15. Қашидани сигорро тарк кард.

16. Қашидани сигорро тарк кард?

17. Қашидани сигорро тарк кун!

Воситаи ягонаи фарқ кунонидани ин се навъи гуфтор оҳанг (дар мисоли сеюм дар якҷоягӣ бо сифаи хабарӣ) мебошад.

Дар фарқ кунонидани типҳои асосии гуфтор ҳаммаи унсурҳои оҳанг иштирок дошта бошанд ҳам, роли асосиро наво мебозад. Навъҳои гуногуни гуфтор на танҳо аз рӯи баландии умумии лаҳни асосии овоз, балки аз рӯи тарзу ҷои тағйирёбии, самту суръати дигаргуншавии наво фарқ мекунанд. Тағйирёбии наво тарҳҳои гуногуни оҳангро ба вучуд меорад.

Се типи асосии муҳобира — хабар, пурсиш ва амр аз рӯи тарҳҳои оҳанги худ фарқ кунанд ҳам, дар байни типҳои оҳанги типҳои ҷумла мувофиқати том дида намешавад.

Оҳанг ба сифати воситаи ифодаи алоқаи синтаксисӣ низ истифода мешавад. Вазифаи синтаксисии оҳанг дар ҷумлаҳои мураккаб равшантар зоҳир мешавад. Дар ин маврид оҳанг дар якҷоягӣ бо воситаҳои дигари грамматикӣ дараҷаи алоқамандии компонентҳои ҷумларо ифода мекунад. Агар воситаҳои грамматикӣ тарзи алоқа, яъне муносибатҳои маъноии байни компонентҳои ҷумларо ифода намоянд (муносибатҳои замон, сабаб ва ғайра), оҳанг ин алоқаҳоро бевосита ифода намекунад, балки дараҷаи алоқамандии компонентҳои ҷумларо нишон медиҳад. Алоқаи наздики қисмҳои ҷумлаи мураккаб (вобастагии бештари байни онҳо) дар баландшавии наво дар ҳиҷои охири синтагмаи ибтидоӣ ва мавҷудияти танфиси кӯтоҳмуддат, алоқани суствари қисмҳои ҷумлаи мураккаб (вобастагии камтари қисмҳо) дар пастшавии наво дар охири компоненти якум ва танфиси нисбатан тӯлонӣ зоҳир мешавад:

18. Занг зада шуд. Ҳама ба синф даромаданд.

19. Занг зада шуд, ҳама ба синф даромаданд.

20. Занг ки зада шуд, ҳама ба синф даромаданд.

Саҳми оҳанг дар ифодаи алоқани синтаксисии калимаҳои маҳз дар мавридҳои калон аст, ки омонимияи грамматикӣ фаҳмиши ҷумларо душвор месозад. Дар чунин мавридҳо оҳанг алоқамандона бо контексти умумӣ маъноӣ ҷумла ва ҳамзамон бо он шабакаи муносибатҳои алоқаҳои синтаксисиро муайян менамояд.

Оҳанг яке аз воситаҳои муҳими ифодаи муносибатҳои мантиқии ҷумла аст. Аз нуқтаи назари оҳанг дар ҳар як ҷумла маркази маъноӣ мавҷуд аст ва ин қисми ҷумла ҳамчун қисми муҳими он ба қисмҳои дигараш муқобил меистад. Ду ҷумлаи

аз нуктаи назари маромн гуфтор ва таркиби лексикӣ монанд вобаста ба таҷзияи маъноӣ (вобаста ба он ки кадом аъзоёшон хабари маълум ва кадомашон хабари навро ифода мекунад) семантикаи гуногунро молик мегарданд.

Дар чудо кардани хабари маълум аз хабари номаълум во-ситаҳои дигари грамматикӣ (масалан, тартиби калима) ишти-рок мекунад, аммо дар ҳар сурат дар чудо кардани маркази маъноии гуфтор (предикати мантиқӣ) ва фарқ кардани он аз қисматҳои дуюмдараҷа (субъекти мантиқӣ) оҳанг воситаи асосӣ мебошад. Оҳанг ин вазифаи худро ба воситаи яке аз унсурҳои — задаи таъкид (ниг. с. 175) иҷро мекунад. Задаи таъкид ба воситаҳои дигари грамматикӣ нигоҳ накарда мета-вонад хабари навро (маркази маъноиро) аз хабари маълум чудо кунад. Дар ин маврид тартиби калима таъбир намеёбад:

22. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

23. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

24. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

25. Ман аз дӯстам нома гирифтаам.

Дар ин мисолҳо воситаи асосие, ки ин ҷумлаҳо фарқ ме-кунад, оҳанг, яъне ҷои гуногуни задаи таъкид ва вобаста ба он таъбирҳои тарҳи умумии оҳанги онҳо мебошад.

Ташкил ва таҷзияи ҷараёни нутқи вазифаи дигари оҳанг ме-бошад.

Ҷараёни муттасили нутқи аз воҳидҳои гуногуни оҳангӣ (син-тагма, фраза ва ғайра) ташкил мешавад. Оҳанг, аз як тараф, ин воҳидҳо ба таври фонетикӣ мутташаккил мекунад, аз та-рафи дигар, онҳо аз ҳамдигар чудо месозад¹. Ин вазифаи оҳанг дар он зоҳир мешавад, ки ҳар як навъи гуфтор, фраза бо ёрии воситаҳои муайяни оҳангӣ ташкил мешавад ва ба ту-файли ҳамин тафовути оҳангӣ аз фразаи дигар фарқ меку-над, чудо мешавад. Дар ташкил ва таҷзияи синтагмаҳо низ оҳанг саҳми асосӣ дорад.

Оҳанг яке аз воситаҳои ташкили нутқи ифоданок аст.

Ҳар як типии асосии гуфтор ғайр аз маъноии умумии худ (ахбор, пурсиш ё амр) муносибати гуяндаро ба предмети гуф-тор низ ифода менамояд. Гуянда метавонад дар бораи ин ё он факт бо хурсандӣ ё андӯх нақл кунад ё пурсад, шунавандаро ба иҷрои коре бо шикӯб ё мулоимат водор намояд. Воситаи асосии ифодаи муносибати гуянда ба предмети гуфтор оҳанг аст.

Тобишҳои маъноии эмоционалине, ки ба воситаи оҳанг ифода мешаванд, басо гуногун ва сершуморад, аммо ҳамаи онҳо ду гуруҳи асосиро ташкил медиҳанд: а) маъноҳои гуногуни эмо-ционалӣ: шубҳа, афсӯс, ҷиддият, даъват ва маъноҳои дигар; б) тобишҳои маъноии ҳолати рӯҳӣ. Фарқи байни ин ду навъи маъноии эмоционалӣ гоҳо ба ёрии воситаҳои лексикӣ ифода ме-

¹ Ин масъала дар фаслҳои баъдина батафсилтар баён мешавад.

шавад: маъноҳои эмоционалиро бештар ҳиссачаҳою нидоҳо: афсус, э кош, албатта, ҳатман, баҳ-баҳ, э, вой, э, вое, хайрия-те-е, ура, воҳ, оббо, ачаб ва амсоли инҳо ифода кунанд, тобишҳои маънои эмоционалӣ дар ремаркаҳои муаллиф ифода мешаванд. Ман уро кайҳо боз фаромуш кардам! — гуфт бо овози маҳзун Саттор.

Фарқи дигари ин ду навъи маъно дар он аст, ки маъноҳои эмоционалӣ хусусияти миллӣ доранд ва дар забонҳои гуногун бо ёрии воситаҳои мухталиф (лексикӣ, фонетикӣ) ифода мешаванд, аммо тобишҳои эмоционалӣ умумӣ мебошанд.

Аз ҷиҳати ташкили оҳангӣ низ ин ду навъи маъно фарқ мекунанд. Маъноҳои эмоционалӣ ба туфайли семантикаи хосашон дорои типҳои махсус (навъҳои эмоционалиии типҳои асосии оҳанг) мебошанд. Тобишҳои эмоционалӣ, ки ба таври ногаҳон пайдо мешаванд, дар тарҳи умумии оҳанг тағйирот ба амал меоранд. Дар ташкили оҳанги маъноҳои эмоционалӣ ҳамаи унсурҳои оҳанг: танин, тамдид, наво ва ғ., саҳм доранд, аммо оҳанги тобишҳои эмоционалӣ бештар тавассути танин, интенсивӣ ва тамдид ташкил мешавад.

Дар фраза калимаҳо дараҷаи гуногуни ифоданокӣ доранд. Барои фарқ кунонидани калимае, ки бо сабабе бори бештари эҳсосӣ дорад, задаи эмпатикӣ истифода бурда мешавад. Задаи эмпатикӣ хоси нутки эмоционалӣ буда, бо унсурҳои фонетикӣ худ аз задаҳои дигари фраза фарқ мекунад.

3. УНСУРҲОИ ОҲАНГ

Оҳанг моҳиятан воҳиди мураккаб аст. Вай маҷмӯи воситаҳои фонетикӣ мебошад, ки дар ташкили оҳанги типҳои асосии гуфтор (ахбор, амр, ангешиш ва хитоб) ширкат варзида, онҳоро аз ҳамдигар фарқ мекунонд.

Забоншиносон дар масъалаи миқдори ин воситаҳо ҳамфикр нестанд, аммо аксарияти онҳо дар ташкили оҳанги навъҳои асосии муҳобира иштироки панҷ унсурӣ зерро қайд мекунанд: а) наво — зудии лапиши садопардаҳо ё ҳаракати (пасту баландшавии) лаҳни асосии овоз ҳангоми талаффузи ягон ҷумла (унсури савтӣ ё лаҳнӣ), б) суръат ё тамдид — вақте, ки дар талаффузи ин ё он порчаи овозӣ сарф мешавад (унсури суръат), в) танфис — қатъ гардидани талаффуз бинобар эҳтиёҷоти физиологӣ (нафасгирӣ), г) қувва — тавоне, ки дар талаффузи овозҳо сарф мешавад (унсури қуввагӣ ё динамики) ва д) танин — сифати талаффузи овозҳо (унсури сифатӣ).

Воситаҳои зикршуда унсурҳои фонетикӣ оҳанг номида мешаванд.

Унсурҳои фонетикӣ оҳанг алоҳида амал намекунанд. Ҳамаи онҳо барои адои як вазифа — ташкили оҳанги нутқ, хизмат мекунанд. Оҳанги типҳои асосии муҳобара дар натиҷаи

хамкории бисъёр мураккаби хамаи унсурҳои ташкил мешавад. Хамаи унсурҳои оҳанг (ғайр аз танфис) ҳамеша дар мухобира мавҷуд мебошанд, зеро талаффузи ҳар як порчаи овозӣ бе танину наво ва қувваю вақти муайяни имконнопазир аст.

Ҳамкории унсурҳои оҳанг дар такмили истеъмоли ҳамдигар ҳангоми амалӣ шудани ягон вазифаи оҳанг ошкор мегардад. Масалан, барои таҷзияи оҳангии матн танфис воситаи асосӣ мебошад, аммо дар амалӣ гардонидани ин вазифа танфисро маъмулан тамдид ва наво ҳамроҳӣ мекунад: ҳар як синтагмаи тактеъшуда ба ҷуз танфис бо дарозии бештар ва навои баландтари (ё пасттари) ҳиҷои охири заданокаш фарқ мекунад. Тағбироти муҳимтарини тарҳи оҳанг одатан дар ҳиҷои заданоки фраза (ё синтагма) ба амал меояд, вале ин ҳиҷоро дар бештари мавридҳо навои баланд ҳамроҳӣ мекунад. Бо вучуди вазифаи муштарак ва ҳамкории бисъёр зиҷашон унсурҳои оҳанг дар ҷараёни нутқ дорони мустақилият буда, хусусияти хос доранд ва вазифаҳои гуногунро адо мекунад.

а) Наво

Наво ё пасту баландшавии лаҳни гуфтор ҳангоми талаффузи ягон фраза (ҷумла) — муҳимтарин унсури оҳанг аст. Наво дар забонҳои ғайрилахнӣ (ғайритонӣ), ки забони тоҷикӣ аз ҷумлаи онҳост, барои фарқ қунонидани воҳидҳои занҷирӣ (фонемаҳо) бисъёр истифода намешавад. Наво хусусияти умумибашарӣ (универсалӣ) дошта, ҳамчун унсури оҳанг дар забонҳои сершумору гуногун истифода мешавад. Сабаб ҳамин аст, ки баъзе забоншиносон дар зери мафҳуми оҳанг (дар фаҳмиши танги оҳанг) танҳо наворо мефаҳманд.

Ба туфайли имкониятҳои фаровонаш наво дар забонҳо вазифаҳои зиёдеро адо мекунад.

1) Вай дар якҷоягӣ ба танфис яке аз воситаҳои асосии таҷзияи ҷараёни нутқ аст. Сарҳади синтагмаҳо ба воситаи шикастаи тарҳи умумии наво (аз авҷ ба пастшавӣ ва аз пастшавӣ ба авҷгирӣ майл кардан, аз ибтидои паст ба интиҳои баланд табдил ёфтани) муайян карда мешавад. Наво дар алоҳидагӣ (дар сурати мавҷуд набудани танфис) ни сарҳади синтагмаҳо ро муайян мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Маҷлис ба охир расид» синтагмаи аввал (маҷлис) тавассути авҷи навои ҳиҷои заданокаш аз синтагмаи баъдина ҷудо мешавад. Дар ин маврид наворо танфисе, ки баъд аз синтагмаи якум воқеъ мегардад, ҳамроҳӣ мекунад.

2) Наво яке аз воситаҳои асосии алоқаманд кардани қисматҳои гуногуни нутқ (фразаҳо ва синтагмаҳо) низ мебошад. Масалан, баландшавии наво дар охири ягон синтагма (ё фраза) на танҳо оҳанги пурсиширо далолат мекунад, балки шохиди нотамоӣ ва алоқамандии ин синтагма (ё фраза) бо синтагмаи (фразаи) баъдина низ мебошад:

26. Анҷоми кор — соати шаш.

27. Қитоб манбаи дониш аст.

3) Наво воситаи асосии фарқ кунонидани типҳои асосии муҳобиротии ҷумла мебошад. Ҷумлаҳои: 28. Қитобро хонд. 29. Қитобро хондӣ? 30. Қитобро хон! таркиби якхелаи грамматикӣ лексикӣ доранд (ба истиснои бандарҳои феълӣ), аммо ба тӯфайли гуногунии наво онҳо маъноҳои мухталиф — ахбор (28), пурсиш (29) ва амр (30)-ро ифода мекунанд.

4. Наво дар якҷоягӣ бо унсурҳои дигари оҳанг барои ифодаи муносибатҳои мантиқии ҷумла, фарқ кунонидани хабари маълум аз наво ва ташкили маркази маъноӣ оҳангии ҷумла истифода мешавад. Маркази маъноӣ ҷумла дар ҳар қисмати ҷумла, ки қарор гирад, ҳамеша навои баланд дорад:

31. Модар аз духтар **пурсид**.

32. Модар аз духтар **пурсид**.

33. **Модар** аз духтар **пурсид**.

Наво дар ифодаи тобишҳои гуногуни модалӣ эҳсосоти низ саҳми калон дорад.

Дар ташкили оҳанги типҳои асосии муҳобира ғайр аз самти ҳаракати наво қисмҳои гуногуни тарҳи умумии он, хусусиятҳои дигари тарҳи умумии наво низ иштирок карда, вазифаҳои гуногунро адо мекунанд. Муҳимтарини ин хусусиятҳо инҳо мебошанд: а) самти ҳаракати наво; б) шакли ҳаракат; в) фосилаи байни нуктаҳои авҷ ва пастшавии наво дар тарҳи умумӣ, фосилаҳои мусбат (авҷгирии наво) ва манфӣ (пастшавии наво); г) доманаи (диапазони) авҷгирӣ ва пастшавии наво дар ягон порчаи нутқ, д) суръати пасту баландшавии наво ва ғайра.

Самти ҳаракати наво одатан барои фарқ кунонидани типҳои асосии муҳобира истифода мешавад. Дар ин маврид наво метавонад болорав, пастшав, болорави пастшав ва ғ. бошад. Ҳаракати наво ба боло ё поён метавонад дар шаклҳои гуногун (барҷаста, гунбадшакл, зинмонанд ва ғ.) сурат гирад. Чунин шаклҳои ҳаракати наво бо мақсадҳои гуногун истифода мешаванд. Масалан, ҷумлаҳои: 34. Салим омад? 35. Аҳмад чӣ? бо оҳанги пурсиш гуфта мешаванд, аммо шакли (тарзи) авҷгирии наво дар онҳо як хел нест.

Агар навои ду ҷумла самт ва шакли монанд дошта бошад, онҳо метавонанд бо фосила фарқ кунанд. Масалан, дар бисёр забонҳо, аз ҷумла дар забони русӣ, оҳанги нотамом аз оҳанги пурсиш бо фосилаи камтари навои худ, бо авҷи камтари наво дар ҳичон заданок фарқ мекунанд.

Доманаи (диапазони) авҷгирӣ пастшавии наво дар тӯли воҳидҳои нисбатан калонтар (масалан, дар ҳудуди синтагма, фраза ва ғ.) ба назар гирифта мешавад. Маъмулан, наво дар синтагмаҳои аз нуктаи назари ягон лаҳзаи нутқ (маъно) муҳим ҳудуди васеи тағйирёбии дорад, аммо дар аъзоҳои иловагии ҷумла ҳудуди тағйирёбии наво тангтар мешавад.

Суръати тағйирёбии наво бонсе ба таври ҳамвор ё нишеб сурат гирифтани ҳаракати наво мегардад. Масалан, яке аз хусусиятҳои оҳанги пурсиши умумӣ ин аст, ки наво дар ҳичон

заданоки предикати пурсиш якбора авҷ мегирад. Масалан, чумлан 36. Мудир омад? дар забони тоҷикӣ ду тарзи талаффуз дорад: вобаста ба мақсади пурсиш наво метавонад дар ҳиҷои аввал (дар сурати тасдиқ кардани омадани мудир) ё дар ҳиҷои дуюм (ҳангоми муайян кардани омадан ё наомадани мудир) баланд шавад. Оҳанги ин чумла дар мавриди дуюм бо он фарқ мекунад, ки наво бо суръати бештар ва якбора баланд мешавад.

Унсурҳои зикршудаи наво дар ташкили оҳанги забонҳои мухталиф саҳми гуногун доранд.

Хусусиятҳои фардӣ гуянд, муҳити лаҳзаи нутқ, контекст, бешубҳа, ба наво ва унсурҳои зикршудааш таъсир расонида, тарҳи умумии онро гуногунаро сершумор мекунад, аммо ҳамаи навъҳои сершумори наво ду тили асосиро ташкил медиҳанд. Навъҳои дигарӣ наво зухуроти гуногуни ҳамин ду тили асосӣ мебошанд:

1) навои том, ки монли пастишавӣ буда, ҳосил синтагмаи ниҳой (охир) аст ва бештар дар охири гуфторҳои ахборӣ, амрӣ ва дар баъзе навъҳои пурсиш истифода мешавад;

2) навои нотамои, ки хусусияти болоравӣ дошта, ҳосил синтагмаи ибтидоӣ (аввалӣ ва дохилӣ) буда, бештар дар аввалу мобайн ва гоҳо (дар гуфторҳои пурсиши нотамои) дар охири фраза истифода мешавад.

б) Танфис

Танфис гуфта бурида шудани талаффуз ё танаффусро мегӯянд, ки дар ҷараёни нутқ дар байни ду порчаи нисбатан мустақили он (синтагма, фраза ва ғ.) воқеъ мегардад. Танфис дар ҷараёни нутқ аз зарурати нафасгирӣ (аз ҳаво пур кардани шушҳо) ба амал меояд, вале ҷои пайдоиши он қомилан тобеи маъност: танфис дар он нуқтаи ҷараёни нутқ падид меояд, ки дар он ҷо буриши ҷараёни нутқ мумкин бошад ва ба маъно ҳалале нарасонад. Ҳамин тариқ, танфис аз зарурати физиологӣ пайдо мешавад, аммо — нуқтаи ба вуқӯъ пайвастанӣ онро маъно муайян мекунад.

Танфис вобаста ба сабабҳои гуногун (ҳаҷму таркиби порчаҳои тақтеъшуда, муносибати маъноӣ байни ин порчаҳо, ифодаи тобишҳои гуногуни маъноҳои эҳсосӣ, модалӣ ва ғайра) дарозии (муҳлати) мухталиф дошта метавонад.

Танфис ду навъ дорад: ҳатмӣ ва имконпазир.

Танфиси ҳатмӣ аз зарурати ташкили фонетикӣ воҳидҳои нисбатан мустақил: синтагма, фраза, бандҳо ва ғайра пайдо шуда, ду вазифаи ба ҳам алоқамандро адо мекунад: вай аз як тараф, ҷараёни нутқро ба порчаҳои нисбатан мустақил ҷудо кунад, аз тарафи дигар, ин порчаҳоро бо ҳам алоқаманд месозад. Масалан, танфис бандҳои ҳаҷман гуногунро (ки аз як ё якҷанд чумла иборат мешаванд) дар таркиби матн, чумлаҳои алоҳидаро дар таркиби чумлаҳои мураккаб ва синтагмаҳои дар таркиби чумлаҳои содда ҷудо месозад ва дар айни

замон онҳоро алоқаманд менамояд. Аммо танфиси байни ин воҳидҳо (синтагмаҳо, фразаҳо ва ғ.) як хел нест. Маъмулан танфиси байни фразаҳо нисбат ба танфиси байни синтагмаҳо, танфиси байни бандҳо (абзаҷҳои фонетикӣ) нисбат ба танфиси байни фразаҳо тӯлонитар аст. Умуман, танфиси байни фразаҳо ва бандҳо нисбатан монанд ва ҳамвазифа мебошанд, зеро онҳо худуди воҳидҳои нисбатан мустақилу томро ифода мекунанд.

Аз нуктаи назари оҳанг танфисҳои дохили фраза (гуфтор) рангорангу диққатҷалбкунанда мебошанд, зеро онҳо на танҳо таҷзияи фраза (ё гуфтор)-ро таъмин менамоянд, балки хусусияти алоқани маъноии порчаҳои таҷзияшударо низ инъикос мекунанд.

Мӯҳлати танфисҳои зикршуда гуногун аст. Тамдиди онҳо метавонад ба тамдиди овози алоҳида ё ҳиҷо (ҳадди поёнӣ) ё замони талаффузи синтагма ё фраза баробар бошад. Вобаста ба тамдидашон се навъи танфисро фарқ мекунанд: кӯтоҳ, миёна ва тӯлонӣ. Ин се навъ танфис бо унсурҳои дигари оҳанг, ки таҷзияи маъноии умумии оҳангро таъмин менамоянд, мувофиқат мекунанд¹.

Танфис то ҳадде ба дараҷаи алоқамандии порчаҳои таҷъшуда вобаста аст: алоқамандии байни ин порчаҳо ҳар қадар зичтар бошад, танфис ҳамон қадар кӯтоҳтар мешавад ва баръакс. Масалан, дар ҷумлаи мураккаби тобеъ танфиси байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав нисбат ба танфиси байни ду ҷумлаи мустақил дар гуруҳи ҷумлаҳои мураккаби пайваст кӯтоҳтар аст, зеро алоқани байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав нисбат ба алоқани ду ҷумлаи мустақил зичтар мебошад:

37. Агар ту намеомадӣ, ман мерафтам.

38. Ту наомадӣ ва ман нарафтам.

Танфиси имконпазир алоқамандона бо сабабҳои гуногун: лаҳзаи нутқ, сабуку ифодаи тобишҳои гуногуни маъно ва ғайра паҳид меояд. Масалан, агар нутқ дар шароити мавҷуд будани садои зиёди бегона ба вуқӯъ пайвандад, гуянда маҷбур мешавад, ки қобилияти шунавонии нутқро зиёдтар кунад, яъне нерӯи талаффузро таквият дода, ҳар як воҳиди овозиро равшантар талаффуз намояд. Дар натиҷа гуянда микдори зиёди захираи ҳаворо сарф мекунанд ва эҳтиёҷи нафасгирӣ пеш меояд. Дар чунин шароит чараёни нутқ ба порчаҳои нисбатан кӯтоҳтар таҷзия ва мувофиқан микдори танфисҳо зиёд мешавад. Ин ҳолат дар мавридҳои махсус (митинг, маҷлис ва ғ.) рӯй медиҳад. Гуянда бо мақсади таъкиди маъноии синтагма пас аз талаффузи равшани он лаҳзае таваккуф мекунанд.

Пайдоиши танфис ба бори маъноии порчаи нутқ низ вобастагии дорад. Маъмулан, он порчаи нутқе, ки бори бештари

¹ Ниг.: Т. М. Николаева. Интонация сложного предложения в славянских языках. М., 1969, с. 242.

нисбат ба дигар унсурҳои оҳанг осонтар дарк мешавад ва инъикоси он низ саҳлтар аст¹.

4. ФРАЗА ВА СИНТАГМА

Нутк ё ягон матн (масалан, матни маъруза, лекция) маъмулан аз якчанд ҷумлаи (фрази) аз нуктаи назари маъно бо ҳам алоқаманд ташкил мешавад.

Воситаи фонетикӣ алоқамандии ин ҷумлаҳо дар матн (нутк) оҳанг мебошад. Оҳанг алоқамандона бо маънои умумин нутк (матн) ин ҷумлаҳоро бо ҳам пайваст карда, шабакаи оҳангии чараёни нутк (матн)-ро ба вуҷуд меорад. Аммо чунин шабакаи оҳангии нутк таъзияпазир аст, зеро ҳар як ҷумлаи таркиби матн дорои оҳанги ба худ хос буда, тавассути он аз ҷумлаҳои дигар фарқ мекунад. Оҳанг ҳар як типии ҷумларо аз лиҳози фонетикӣ муташаккил сохта, ба ҳамин восита онҳоро аз ҳамдигар ҷудо мекунад ва таъзияи чараёни нутк (матн)-ро ба воҳидҳои маънодори том: фразаҳо (ҷумлаҳо) имконпазир мегардонад.

Ҳамин тарик, чараёни нутк, пеш аз ҳама, ба порчаҳои аз ҷиҳати маъноӣ оҳанг тому муташаккил ҷудо мешавад, ки онҳоро дар фонетика **фраза** меноманд.

Фразаи фонетикӣ ҳамеша бо ҷумла рост намеояд. «Шарт нест, — менависад С. О. Карцевский, — ки фраза шакли ҷумларо дошта бошад. Фраза умуман бо грамматика муносибате надорад. Фраза воҳиди муҳабироти амалигардида аст. Вай сохти грамматикӣ надорад, вале дорои сохтмони ба худ хоси фонетикӣ, дорои оҳанги хоси худ аст. Маҳз оҳанг фразаро ба вуҷуд меорад»².

Муташаккилии ҳар як типии фраза (ахборӣ, амрӣ ва пурсишӣ) дар он зоҳир мегардад, ки ҳар кадоми онҳо дорои тарҳи оҳанги муайян, маъноӣ том ва аз лиҳози грамматикӣ комилан шаклёрфта буда, маркази навоӣ қувва (динамикӣ) дорад. Маркази маъноӣ оҳанги фраза ба унсурҳои аз ҷиҳати маъноӣ ва оҳанг муҳим — ба калмае, ки задаи кавитари фразаро қабул кардааст, рост меояд. Маркази муттаҳидқунандаи фраза ҳамин унсурҳои дигарии фразаро ҳамчун унсурҳои аз ҷиҳати

¹ Дар тавсифи типҳои оҳанг ҳар сатҳи он ба назар гирифта шудааст, ки онҳо ба воситаи ададҳои 1, 2, 3, 4 нишон дода мешаванд:

² S. O. Karcevskiy. Sur la phonologie de la phrase // TCL p, 1931, vol. IV, p. 190.

1) Сатҳи поёни, ки ба лаҳни пасттарини овоз баробар буда, ба сатҳи тамомшавии навои гуфтори хабарии ахборӣ рост меояд ва навои томо дағдолат мекунад. 2) Сатҳи баланд — дараҷаи баландтарини лаҳни овоз, ки маъмулан дар пурсиш истифода мешавад. 3) Сатҳи миёнаи аввал, ки ба сатҳи поёни наздиктар буда, мувофиқи лаҳни миёнаи овоз аст. 4) Сатҳи миёнаи дуюм, ки ба сатҳи баланд наздиктар буда, баландшавии лаҳни овозро дар дохили гуфтор (навои потамомо) инъикос мекунад.

маъною оҳанг дуумдараҷа ба худ тобеъ сохта, тарҳи умумии оҳанги фразаро ба вучуд меорад¹.

Ҳамин тариқ, ташкилкунандаи маркази маъноию оҳангӣ ва тарҳи умумии оҳанги ҳар як типии гуфтор задаи фраза мебошад. Қалимае, ки ҳамчун маркази оҳанг задаи фразаро қабул мекунад, дар аксар мавридҳо навои баландтар, қувватнокӣю кашиши бештар дорад.

Худуди фразаҳоро танфисҳои байнифразагӣ ва тағйирӣ тарҳи умумии оҳанг муайян мекунад. Маъмулан дар сарҳади фразаҳо сустшавии унсурҳои оҳанг мушоҳида мешавад. Ба таври схематикӣ сохти оҳангии фразаро метавон ба шакли «камони оҳанг» нишон дод. Одатан фраза бо тақвияти тадриҷии унсурҳои оҳанг сар мешавад. Ин унсурҳои то маркази маъною оҳанг тадриҷан тақвият (афзонӣ) ёфта, дар марказ ба авҷ мерасанд, баъд аз он тадриҷан суст шуда, дар охир барои танфис замиша тайёр мекунанд.

Маркази маъною оҳанги фраза ҷои доимии устувор надорад. Дар фразаҳои ғайриэмоционалии ахборӣ, ки бо тартиби маъмули сараъзоҳо омадаанд, мавқеи асосиро хабар (фeyл) ишғол мекунад, зеро вазни хабаррасонии (информативии) он бештар аст. Аз ҳамин рӯ хабар (ё гуруҳи хабар) синтагмаи алоҳидаро ташкил дода, задаи фразаро ба худ мекашад ва маркази маъноию оҳангии фразаро ба вучуд меорад:

40. Донишҷӯён имтиҳонотро **тамом карданд**.

Вале агар тартиби сараъзоҳо рӯяи нашавад (мисоли 43) ё барои ягон лаҳзаи нутқ маънои калимаи (синтагмаи) дигари фраза муҳимтар бошад (мисоли 40), маркази оҳанги фраза ҷои худро тағйир медиҳад:

41. Обу ҳавои имсола хуб набуд. 42. Бригадаи Шоҳин **планаширо иҷро карда бошад?**

43. — **Иҷро кард** планаширо бригадаи Шоҳин.

44. **Модар духтар** дорад.

45. **Модар духтар** дорад.

Дар мавридҳои дигари гуфторҳои ахборӣ ва дар навъҳои дигари фраза (пурсишӣ, амрӣ) маркази маъноию оҳангии фразаро задаи таъкиди муайян мекунад:

46. Салим аз саёҳат **кай** баргашт?

47. Салим аз саёҳат **ҳафтаи гузашта** баргашт.

48. **Ҷумларо хонед!**

49. **Ҷумларо аз нав** хонед!

50. **Аз нав** хонед ҷумларо!

Фразаҳо аз як ё якчанд синтагма иборат мешаванд. Аз ҳамин рӯ ду наъви фраза: яксинтагмагӣ (ё содда) ва чандсинтагмагӣ (ё мураккаб) фарқ карда мешаванд.

Фразаҳо вобаста ба алоқаю муносибатҳои мантиқии бай-

¹ Задаи фразаро бо задаҳои синтагма ва таъкид, ки поёнтар баён мешаванд, омехта даркор нест.

ни компонентҳо ва тарҳи умумии оҳангашон яктаркиба ва дутаркиба мешаванд. Ҳар як фразаи аз ду ва ё зиёда компоненти мустакилмаъно сохташуда метавонад яктаркиба ё дутаркиба талаффуз шавад. Талаффуз ва оҳанги яктаркибаю дутаркибаи фраза ба муҳити нутку мароми гуянда ва таҷзияи маъноии он вобаста аст. Масалан, фразаи 50 «Дусти ман // чарроҳи хуб аст» дутаркиба буда, аз гуруҳи мубтадо (дӯсти ман) ва хабар (чарроҳи хуб аст) ташкил шудааст.

Фраза чун воҳиди нутқ маҷмӯи оддӣи калимаҳои панҷамомада нест ва дар он ҳамаи калимаҳо вазни якхелаи маъноӣ надоранд. Дар фраза ягон калима бо вазни маънонаш фарқ мекунад, калимаҳои дигар чун унсурҳои дуюмдараҷа хиратар менамояд.

Муттаҳидии маъноӣю оҳангии унсурҳои таркибии фразаро зади фраза таъмин менамояд. Зади фразаро, пеш аз ҳама, аз зади синтагма, ки дар фасли оянда аз назар гузаронанда мешавад, фарқ кардан зарур аст. Дар зерин мафҳуми зади фраза зади синтагмаи охириини фраза фаҳмида мешавад.

а) Фарқи ин зади аз зади синтагмаҳои дигар дар он аст, ки он дар заминҳои зади синтагмаи зохир шавад ҳам, ба таври муайян фарқи синтагмаи зади синтагмаи муайян карда, вазифаи фразасозӣ (ё ташкили фраза)-ро адо менамояд. Зади синтагмаҳои дигар вазифаи ташкили синтагмаи алоҳида буда, ба синтагмаи худ мансуб мебошанд.

б) Зади синтагма дар сохтмони фразаҳои доимӣ дорад, аммо ҳамаи зади фразаҳои вобаста ба лаҳзаи нутқ, мақсади гуянда тағйир меёбад. Масалан, синтагмаи «пешқадамони истеҳсолот» дар қадом қисмати ҷумла ки ояд, дар он зади дар ҳақиқати охири компоненти дуюм қарор мегирад:

51. *Пешқадамони истеҳсолот // дирӯз // ба тамошои намоишгоҳ рафтанд.*

52. *Дирӯз // пешқадамони истеҳсолот // ба тамошои намоишгоҳ рафтанд ва ғайра.* Аммо зади фразаҳои вобаста ба мақсади гуфтор қояшро тағйир медиҳад:

53. *Баҳодур омад.*

54. *Баҳодур омад.*

в) Фарқи дигари зади фраза аз зади синтагмаи ин аст, ки зади синтагма то дараҷае вобастаи зади фраза мебошад: тағйирёбии зади фраза ва ташкили типҳои гуногуни оҳанги гуфтор метавонанд ба ташкили оҳанги синтагма ва зади он таъсир расонад.

Ба тавре ки гуфтем, зади зади фраза дар фразаҳои доимӣ нест. Зади фразаҳои вобаста ба мақсади гуяндаву гуфтор, навъҳои гуфтор ва таҷзияи маъноӣю қояшро тағйир медиҳад. Бо вучуди ин баъзе қондаҳои қойғиршавии онро дар сохтмони фразаҳои нишон додан мумкин аст.

Дар фразаҳои пуршиш ва амрӣ муайян кардани зади фра-

за кори душвор нест, зеро худи тарзи гуфтор чои онро муайян месозад:

55. Шумо аз кор кай омадед?

56. Ман аз кор соати шаш омадам.

57. Дари берунро кушоед!

58. Шумо китоби навро ба ман диҳед!

Дар гуфторҳои ахборие, ки ягон калимаи аз ҷиҳати маъно муҳими онҳо ба воситаи задаи таъкид чудо карда мешавад, муайян кардани чои задаи фраза ва маркази оҳангии ҷумла низ мушкил нест, зеро мисли фразаҳои пурсиш ва амр маркази маъноии фразаро задаи таъкид муайян мекунад, ки он дар айни замон задаи фраза ҳисоб мешавад:

59. Бобо бобои пир дорад.

60. Бобо бобои пир дорад.

Муайян кардани чои зада маҳз дар гуфторҳои ахборие душвортар аст, ки бо оҳанги маълум, бидуни таъкиди маъноии калимае гуфта мешаванд. Дар ин маврид бояд ду навъи фразаҳоро фарқ кард:

1) фразаҳои ахборие, ки бо тартиби маъмули (объективӣ ё ғайриэмфатикӣ) аъзоҳои ҷумла (калимаҳо) гуфта мешаванд;

2) фразаҳои ахборие, ки бо тартиби чапӣ (инверсионӣ) аъзоҳои ҷумла талаффуз мешаванд.

Аз нуқтаи назари задаи фраза боз ду хели гуфторҳои гуруҳи аввалро бояд чудо кард:

а) гуфторҳои хуллас ва б) фразаҳои тафсилӣ.

Ҳар як гуфтори хуллас дар ҷараёни нутқ ду тарзи талаффуз дошта метавонад: бетаҷзия (яксинтагмагӣ) ва ботаҷзия (дусинтагмагӣ). Дар мавриди аввал субъект ва предикати ҷумла ба воситаи зада (оҳанг) чудо карда намешаванд, ба ҳамдигар муқобил наместанд ва ба воситаи як задаи муттаҳидкунанда дар як синтагма ҳамроҳ мешаванд.

Дар мавриди дуюм субъект ва предикати ҷумла ба воситаи оҳанг ҷун синтагмаҳои алоҳида чудо гардида, бо ҳам муқобил местанд. Бо вучуди ин дар ҳар ду маврид маркази оҳангро хабар ба вучуд меорад ва задаи фразаро қабул мекунад. Чои задаи фраза вобаста ба қолаби заданокӣ таркиби морфологии хабар ба таври зер аст.

а) Дар хабарҳои соддаи феълӣ задаи фразаро ҳиҷон заданокӣ (аввал) феъл қабул мекунад:

61. Зимистон 'гузашт.

62. Ҷамшед омад.

б) Дар хабарҳои соддаи (ва тафсилии) номӣ зада дар

62. Ҷамшед 'омад.

Ҳаво — беғубор. Мирзо — қаҳрамони ғуштингирӣ. Ба хабар илова гардидани бандакҳо (-ам, -ӣ, -аст, буд, мебошад, -ем, -ед, -анд) чои задаро таъбир намедихад.

63. Дӯсти ман духтур аст.

в) Дар хабарҳои таркибӣ (феълӣ ва номӣ) зада дар ҳаҷои охири ҷузъи асосӣ меояд:

64. Борон борида истодааст.

65. Барф тамош шуд.

Дар ин мавридҳо микдори компонентҳои хабар ба қолаби заданокии фраза ҳалал намерасонанд.

66. Қарор хонда шуд.

67. Қарор хонда шуда истодааст.

68. Қарор хонда шуда истода будааст.

Ба таркиби хабар нигоҳ накарда зада ҳамаи унсурҳои таркиби онро дар як воҳиди фонетикӣ муттаҳид месозад, ки дар дохили он танфис имконнопазир аст. Танфиси бемаврид яклухтии маркази маъно ва оҳанги фразаро ҳалалдор карда, фаҳмиши онро душвор мегардонад.

б) Дар фразаҳои тафсилӣ (таҷзияшуда ё бетаҷзия) задаи фразаро аъзои ҷумлае қабул мекунад, ки пеш аз хабар омадааст ва ҷои зада ба қолаби заданокии ҳамин аъзо вобаста аст. Чунин аъзои ҷумла метавонад мубтадо, пуркунанда ва ё ҳол бошад. Аъзои пеш аз хабар омада ба воситаи задаи фраза бо хабар муттаҳид шуда, як синтагмаро ба вуҷуд меорад.

69. Эълонро бародари ман хонд.

70. Раҳим рӯзнома мехонад.

71. Директор эълонро тез хонд.

Вале таҷзияи чунин синтагма имконнопазир аст. Дар ин сурат вазни маъноӣ информативии хабар бештар гардида, мустақилният пайдо мекунад ва чун синтагмаи алоҳида ҷудо мешавад. Ин ҳолат ба фраза тобиши нави маъно — тобиши таъкидӣ мебахшад. Масалан, агар дар фразаи (88) хабар алоҳида талаффуз шавад (Раҳим // рӯзнома // мехонад), он тобиши нави маъно пайдо карда, рӯзнома хондани Раҳимро тасдиқу таъкид мекунад. Муқоиса шавад:

1. Раҳим // рӯзнома мехонад.

2) Раҳим // рӯзнома // мехонад.

Аммо чунин зада задаи маъмулии фраза нест, балки як навъи задаи таъкид аст.

2. Дар гуфторҳое, ки аъзоҳои ҷумла бо тартиби чаппа омадаанд, задаро хабар қабул мекунад. Ҷои зада низ ба қолаби заданокии хабар вобаста аст. Тафовути ин навъ фразаҳо танҳо дар он аст, ки хабар аз ҷои маъмулии худ ба дарунтар ё аввали ҷумла мекуҷад. Аз нуқтаи назари зада ин навъ фразаҳо аз мавридҳои зикршуда фарқ намеkunанд.

3. Дар фразаҳои инкор задаро ҳиссачаи инкорӣ қабул мекунад. Зада баръакси қондаи зикршуда ба аъзоҳои пеш аз хабар омада намегузарад:

72. Раҳим наомад.

73. Раҳим рӯзнома намехонад.

74. Раҳим эълонро тез нахонд.

Ин навъ задаи фраза низ як навъ таъкидро ифода карда,

ба задаи таъкид табдил меёбад, ки сӯхбаташ дар пеш аст.

Фраза ҳам бо вучуди воҳиди томи маъноию оҳангӣ буда-наш бурида шуда, ба воҳидҳои хурдтар, ба синтагмаҳо чудо мешавад. Синтагма воҳиди хурдтарини оҳанг аст. Масалан фразаи 75. «Дар ҳамин асно // марди тануманди сафедмӯе // ба гап ҳамроҳ шуд» ба се синтагма чудо мешавад.

Таҷзияи синтагматикӣ аз чудо қардани фразаҳо фарқ мекунад. Дар фразачудокунӣ мо бо воҳидҳои сару қор дорем, ки дорои маъноӣ тоҷ ва муташаккилии пурраи грамматикӣ оҳангӣ мебошанд. Ба тӯфайли муташаккилии маъноӣ, грамматикӣ ва оҳангиашон фразаҳо ҳамчун воҳидҳои тайёр амал мекунад, аз ҳамдигар фарқ мекунад ва ба осонӣ чудо мешаванд. Аммо синтагмаҳо дар шакли тайёр вучуд надоранд. Онҳо ҳамеша дар ҷараёни нутқ-фикр вобаста ба муҳити нутқ, мароми ғӯянда ва контекст пайдо мешаванд. Аз ҳамин рӯ сарҳади синтагмаҳо дар ҷумла доимӣ устувор нест ва ғӯянда метавонад як фразаро ба таври гуногун ба синтагмаҳо чудо кунад. Масалан, фразаи зеринро ин тавр ба синтагмаҳо чудо қардан мумкин аст:

76. Вай // чун ҳамеша // дар ғами дигарон аст.

Вай чун ҳамеша // дар ғами дигарон аст.

Бо вучуди ноустувории сарҳади синтагмаҳо синтагмачудокуниро амри субъективӣ доништан норавост, зеро ғӯянда дар чудо қардани синтагмаҳо қомилан озод нест: вай вобаста ба муҳити нутқ метавонад фразаро ба таври дилхоҳи худ ба синтагмаҳо чудо кунад, ба шарте ки ин тарзи синтагмачудокунӣ муносибату алоқаҳои маъноӣ грамматикӣ қалимаҳои таркиби онро ҳалалдор накунад ва ҳилофи нормани забон набошад. Сабаб ҳамин аст, ки ғӯянда ҷумлаи болоиро ба таври:

Вай чун // ҳамеша дар ғами // дигарон аст.

Вай // чун ҳамеша дар // ғами дигарон аст ва ғайра ба синтагмаҳо чудо қарда наметавонад. Дар акси ҳол ягонагии маъноӣ оҳангӣ ҷумла ҳалалдор шуда, дарку фаҳмиши он мушқил мегардад.

Дар таҷзияи синтагматикӣ алоқаи маъноӣ грамматикӣ байни қалимаҳо ва ташкили оҳангӣ онҳо басо муҳим аст. Маъмулан, алоқаи унсурҳои як синтагма нисбат ба алоқаи унсурҳои синтагмаҳои гуногун (алоқаи байни синтагмаҳо) қавитар аст. Табиист, ки сарҳади синтагма бо нуқтаи заъифи алоқаи рост меояд, аммо ҳудуди синтагмаро ҳамеша аз рӯи дараҷаи алоқамандии қалимаҳо муайян қардан мумкин нест. Ҳудуди синтагмаро мисли аввалу охири фраза танфис муайян мекунад, аммо танфиси синтагма нисбат ба танфиси фраза кӯтоҳтар аст.

Таҷзияи синтагматикӣ ҷараёни нутқ, чи тавре ки зикр шуд, мавриди муайян дошта, ба контекст ва муҳити нутқу мақсади ғӯянда вобаста аст. Аз ҳамин сабаб таҷзияи синтагматикӣ қоидаи устувору доимӣ надорад ва тарзу қоидаи таҷ-

зияи синтагматикии ин ё он фразаро дар заминаи ягон матни (шифоҳӣ ё хаттӣ) конкретӣ муайян мекунад. Бо вучуди ин баъзе омилҳои умумиро, ки метавонанд нишонаи таҷзияи синтагматикии бошанд, зикр кардан мумкин аст. Барои таҷзияи синтагматикии омилҳои зер сабаб шуда метавонанд.

а) Талаффузи дутаркибаи фраза, ки дар он яке аз таркибҳои баъни таркиби дигар аст: Аҳмад // пешқадами гурӯҳи мост. 77. Пешқадами гурӯҳи мо // Аҳмад аст.

б) Вобаста ба муҳити нутқи зарурати ҷудо кардани яке аз калимаҳои ҷумла чун унсур аз ҷиҳати маъно муҳим: 78. Мурод аз саёҳат баргашт. 79. Мурод аз саёҳат // баргашт. 80. Мурод // аз саёҳат баргашт.

в) Тафсилҳои ҷумла ба воситаи ворид кардани воҳидҳои тафсилдиҳандаи структураи ҷумла: 81. Саркор омад, 82. Ди-рӯз // саркор омад.

г) Мавҷудияти баъниҳо, калимаю ибораҳои туфайлию иловагӣ, муҳотаб: 83. Меҳнаткашони Тоҷикистон // байраки муСОБИКАИ СОЦИАЛИСТИРО БАЛАНД БАРДОРЕД! 84. Умедам ба шумо, // амакҷон!

Баръакси қоидаҳои синтагмаҷудокунии воситаҳои таҷзияи синтагматикии дар забон доимӣанд ва ҳангоми синтагмаҷудокунии ҳамчун нишонаҳои синтагма зохир мешаванд.

Синтагма воҳиди хурдтарини оҳанг аст. Тамоми типҳои асосии навъҳои гуфтор (ахбор, пурсиш, амр ва ҳелҳои гуногуни онҳо) дар заминаи синтагма ташкил мешаванд. Синтагма як порчаи оҳанги гуфтор аст, ки дорон яклухтиро муташаккилии маъноӣ, синтаксисӣ ва оҳангӣ мебошад.

Аз ҷиҳати маъно синтагма ҳамеша як порчаи овозии таҷзияи солим буда, лоақал як мафҳуми мураккабро ифода мекунад:

85. Дасти сайёҳон // пагоҳии барвакт // ба роҳ даромад.

Табиист, ки воҳиди аз ҷиҳати маъно саҳеҳ таҷзияшуда дорон муташаккилии грамматикӣ низ мебошад. Ҷумлаи овардашуда ба се синтагмаи дорон маъноӣ яклухту мушаккил ҷудо шудааст, ки онҳо бо се аъзои ҷумла (муфтадо, ҳол ва хабар) мувофиқат мекунад. Аммо бояд дар хотир дошт, ки дар байни аъзоҳои ҷумла ва синтагма мувофиқати доимӣ мавҷуд нест. Масалан, ҷумлаи «Офтоб баромад» аз ду аъзо (сараъзоҳо) иборат аст, аммо метавонад чун як синтагма талаффуз шавад.

Муташаккилии фонетикӣ синтагмаро унсурҳои оҳанг таъмин менамоянд. Муҳимтарин воситаи фонетикӣ, ки синтагмаро ҳамчун воҳиди яклухти фонетикӣ муттаҳид месозад, за-дан синтагма мебошад.

Чунин хусусияти за-дан дар он зохир мегардад, ки ҳичон охири (гоҳ аввали) заданоки синтагма нисбат ба ҳамаи ҳиҷоҳон дигари он қавитару намоёнтар воқеъ гардида, ҳиҷоҳон дигари заъифтарро дар атрофи худ муттаҳид месозад ва ба ин восита синтагма дар ҷараёни нутқи аз синтагмаҳои дигар

чудо шуда, чун воҳиди мустақил ама: мекунад. Масалан, фразаи 86 «Маҷлиси фаёлон» // соати дувоздах // оғоз шуд» ба се синтагма чудо шуда метавонад, ки ҳар кадоми онҳо дорои задаи худ мебошанд. Задаи синтагма яке аз унсурҳои муҳими оҳанг аст. Вай меҳварест, ки тамоми тағйироти оҳангии гуфтор дар заминаи он ба амал меояд.

Дар забони тоҷикӣ дар истеъмоли задаи синтагма дар структураи фраза ду тамоюли асосии хилофи якдигар мушоҳида мешавад:

а) дар як гурӯҳи синтагмаҳо зада маъмулан дар компоненти (калимаи) охир меояд. Ба ин гурӯҳ одатан синтагмаи мубтадо, пуркунанда ва умуман синтагмаҳои ибтидоӣ (номӣ) дохил мешаванд:

87. Аз насими форами бомдодӣ // сайёҳон // халоват мебурданд.

б) Дар гурӯҳи дигари синтагмаҳо зада ҳамеша дар компоненти аввали синтагма меояд. Ба ин гурӯҳ синтагмаҳои предикативии феълӣ ва зарфӣ (интиҳой) дохил мешаванд, ба шарте ки як синтагмаро ташкил диҳанд:

88. Чаҳонгардон // баргаштанд.

89. Чаҳонгардон // дирӯз баргаштанд.

Дар тамоюли зикршуда ба ду ҳолати асосии синтагмаҳо дар ҷумла вобаста аст.

Тамоюли якум (синтагмаҳои ибтидоӣ) одатан (ба истисноии хабарҳои номии содда) дар ҳолатҳои ғайриохирини фраза мушоҳида мешавад. Тамоюли дуюм ҳоси синтагмаи охири (ниҳони) фраза мебошад. Агар аз баъзе ҷузъиёт сарфи назар кунем, метавонем тамоюли аввалро ҳоси задаи синтагматикӣ доништа, синтагмаҳои ибтидоиро ноҳияи фаёлияти он ҳисобем ва тамоюли дуюмро ба задаи фраза нисбат дода, синтагмаи ниҳоиро (предикативиро) ҷои амалиёти он шуморем.

Ҷои задаи синтагма дар забони тоҷикӣ ҳамеша бо ҷои задаи калима рост меояд ва тавассути таквият пайдо кардани он амалӣ мешавад. Аз ҳамин рӯй ҳиҷои заданоки синтагмаро аз рӯи қолаби заданокии калима муайян кардан мумкин аст.

Моҳияти фонетикӣ задаи синтагмаи тоҷикӣ ҳанӯз таҳқиқ нашудааст. Аммо ба тӯфайли он ки задаи синтагма ба воситаи таквияти воситаҳои фонетикӣ задаи калима амалӣ мегардад, дар асоси хусусиятҳои фонетикӣ задаи калимаи тоҷикӣ метавон оид ба воситаҳои фонетикӣ задаи синтагма маълумоте ба даст овард.

Дар забони тоҷикӣ унсурҳои физикӣ задаи калима лаҳну қувва мебошанд. Ин воситаҳо дар чудо кардани ҳиҷои заданоки синтагма низ иштирок мекунанд. Фарқ танҳо дар он аст, ки ҳангоми чудо кардани ҳиҷои заданоки синтагма ин воситаҳо равшантару барҷастатар намоён мешаванд. Ҳамин тариқ, ҳангоми задаи синтагмаро қабул кардани калима қолаби заданокии он тағйир намеёбад, вале вобаста ба вазни маъноии

калима дар ҷумла дараҷаи заданокии он тағйир меёбад, тақвият пайдо мекунад.

Вазифаи асосии задаи синтагма ташкили мебошад. Вай, аз як тараф, унсурҳои нутқи овозиро дар як воҳиди яклухт — синтагма муттаҳид кунад, аз тарафи дигар, ҳамин порчаи яклухти овозиро аз порчаҳои дигаре, ки бо ҷунин зада муттаҳид шудаанд, ҷудо месозад. Задаи синтагма дар якҷоягӣ бо назо ва тамдиду танфис воситаи таҷзияи синтагматикии ҷараёни нутқи мебошад. Ба туфайли зада ҳар як синтагма дорои қолаби заданокии муайян мегардад. Задаи синтагмаро ҳамчун порчаи яклухти овозӣ ташкил дода, онро ба воҳиди зарб (ритм) таъдил медиҳад.

Нишонаи дигари муташаккилии синтагма ягонагии **тарҳи навои** он мебошад. Тарҳи умумии навои синтагмаро муносибатҳои маъноӣ ва то дараҷае ҷои синтагма дар сохтмони оҳанги фраза муайян мекунад.

Синтагмаҳо вобаста ба ҷояшон дар тарҳи оҳанги фраза ду хел мешаванд: а) ибтидоӣ (ё дохилӣ), ки дар қисми болорави тарҳи оҳанг дар аввал ё мобайни ҷумла истифода мешавад ва б) ниҳойӣ, ки дар қисми пастшави (охирӣ) тарҳи оҳанги ҷумла меояд.

Синтагмаи ибтидоӣ дар забони тоҷикӣ оҳанги умумии болорав (авҷгир) дорад. Вай аз аввали ҷумла (синтагма) саркарда то ҳиҷои охири заданок тадриҷан баланд мешавад, аммо фосилаи навои ҳиҷоҳои заданок беадад қалон нест. Гоҳе ҷунин фосила дида намешавад ва тарҳи умумии навои синтагма хатти ростеро менамояд, ки дар охираш ба боло майл мекунад. Наво дар ҳиҷоҳои заданок дохили синтагма низ метавонад баланд шавад.

Синтагмаи ниҳойӣ тоҷикӣ дар фразаҳои ахборӣ навои умумии пастшав дорад. Наво аз аввали синтагма тадриҷан паст мешавад. Ҳиҷоҳои заданок аз ҳиҷоҳои беадад бо навои худ фарқ қунанд ҳам, ин тафовути онҳо барҷаста ва доимӣ нест. Агар дар навои умумии пастшави синтагмаи ниҳойӣ тағйироте дида шавад, он нишонаи иловашавии ягон тобиши маъноӣ нест.

Тағйироти ҷузъии тарҳи умумии навои синтагмаҳо ба қолабҳои заданокии компонентҳои синтагма, ҷои задаи синтагма ва тобишҳои гуногуни маъноӣ вобаста мебошанд.

Дар забони тоҷикӣ **тамдид** (дарозӣ) низ яке аз унсурҳои синтагма мебошад. Ҳиҷои охири ҳар як синтагмаи тоҷикӣ (дохилӣ ё ниҳойӣ) нисбат ба ҳиҷоҳои дигараш кашидатар талаффуз мешавад ва як навъ танфиси овозиро ба хотир меорад. Дар ин маврид заданокӣ беададгӣ ин ҳиҷо аҳамият надорад: 90. **Ин китобро** // бародараш овард.

Хусусияти дигари синтагма тақсиминопазирии он аз ҷиҳати оҳанг мебошад. Синтагма воҳиди хурдтарини оҳанг аст. Дар дохили синтагма танфис имконнопазир аст.

Бо вучуди мустақилияти нисбии маъноӣ оҳангиаш син-

Дар мавриди (91) маҳз писанд омадани намоишнома (чи-зи дигар не), дар мавриди (92) маҳз ба мо писанд омадани он (шояд ба тамошобинони дигар писанд наомада бошад) ва дар мисоли (93) маҳз писанд омадани намоишнома таъкид карда мешавад. Фарқи маъноии мисолҳои болоиро унсурҳои дигари оҳанг — задаи таъкид таъмин менамояд.

Задаи таъкид задае мебошад, ки тавассути он калимаи барои ин ё он лаҳзаи нутқ аз ҷиҳати маъно муҳим аз калимаҳои дигар ҷудо карда мешавад.

Задаи таъкид барҷастатар дар ҷумлаҳои пурсишии зоҳир мешавад, ки калимаи савол надоранд. Дар ин маврид калимае, ки пурсида мешавад, задаи таъкид мегардад ва ҷавоби пурсиш ба ҳамин калима мансуб аст:

94. Қитобро ту овардӣ?

95. — Ҳа ман овардам.

96. Қитобро ту овардӣ?

97. — Ҳа, овардам.

Дар гуфторҳои пурсишии, ки бо иштироки калимаи саволи ташкил мешаванд, задаи таъкидро маъмулан (вале ҳамеша не) калимаи саволи қабул мекунад. Дар ҷавоби чунин пурсишҳо задаи таъкид ба калимаи ҷавоби пурсиш меафтад.

98. Падарат кист?

99. Падарам коргар аст.

Фарқи задаи таъкид аз задаҳои дигари фраза (задаҳои фраза ва синтагма) дар лаҳзаҳои зер ошкор мегардад.

а) Задаи синтагма ва фраза ҳамеша синтагма ва фразаро ҳамроҳи мекунанд, аммо задаи таъкид дар муҳит ва контексти муайян падида меояд.

б) Задаҳои синтагма ва фраза ҳамеша дар сохтмони фраза ва синтагма ҷои муайян доранд, лекин ҷои задаи таъкид ба муҳити нутқи калимаи барои ин муҳити нутқи муҳим вобаста аст. Ин калима метавонад дар аввал, мобайн ва ё охири фраза қарор гирад ва вобаста ба ҷои он задаи таъкид низ ҷояшро ишғол менамояд.

в) Задаи синтагма барои як қисми фраза, як синтагма (дар фразаи серсинтагма) хос аст. Задаи таъкид як калима зоҳир шавад ҳам, ба тамоми фраза мансуб аст.

г) Задаҳои фраза ва синтагма барои ташкили зарбу мавзунияти (ритми) нутқи, равшантару осонтар кардани дарки он хизмат кунанд, задаи таъкид ба фраза тобиши иловагии маъно медиҳад.

д) Задаҳои фразаю синтагма хусусияти объективӣ доранд ва ба мақсаду мароми гуянда вобастагӣ надоранд. Задаи таъкид бошад, қомилан ба контекст ва мақсади гуфтору гуянда вобаста аст. Гуянда дар мавриди задаи синтагма ва фраза озод нест. Вай маҷбур аст, ки синтагма ва фразаро бо задаҳои, ки ҷои онҳо барои ҳамаи соҳибони забон маълум аст, талффуз намояд. Аммо дар мавриди задаи таъкид вай дар

пештари мавридҳо нисбатан озод аст Ӯа метавонад калимаи дилхоҳашро (вобаста ба талаби муҳити нутқ) бо задаи таъкид талаффуз намояд.

е) Задаи таъкид маъмулан барои муқобилгузорӣ истифода мешавад, аммо задаи синтагма чунин ҳосият надорад.

ж) Задаи таъкид дар ташкили хабари психологӣ ҷумла иштирок мекунад, вале задаи синтагма аз чунин вазифа маҳрум аст.

з) Задаи таъкид дар фразаҳои пурсишӣ барои ташкили савол ёрӣ мерасонад, аммо задаи синтагма ва фраза дар ташкили савол иштирок надоранд.

Задаи таъкид аз задаҳои дигар бо моҳияту унсурҳои фонетикӣ худ низ фарқ мекунад.

Задаи таъкид табиати мураккаби фонетикӣ дорад. Вай дар натиҷаи ҳамкориҳои унсурҳои оҳанг падида меояд. Дар ташкили задаи таъкид пеш аз ҳама саҳми қувваю шиддатнокӣ ва паваю тамдид калон аст. Ин унсурҳои оҳанг дар ташкили задаи таъкид ба воситаи задаи калима иштирок мекунад. Дар сурати ба калима илова шудани задаи таъкид ҳамаи унсурҳои задаи он тақвият пайдо мекунад, вале махсусан шиддатнокӣю қувватнокӣи он бештар мегардад. Задаи таъкид навҳои гуногун дорад.

Вай яке аз воситаҳои асосии ҷудо кардани хабари нав аз маълум, муҳим аз ғайримуҳим мебошад. Задаи таъкид дар ин вазифааш дар шароити муайян пайдо шуда, пеш аз ҳама, вазифаи муқобилгузориро адо мекунад.

Дар муқобилгузорӣ метавонанд ҳар ду ҳодиса иштирок дошта бошад:

100. Ман имтиҳонро имрӯз не, дирӯз супурдам. Дар мисоли зер як аъзон тазод зикр шуда, аъзон дуюмаш дар назар дошта шудааст.

101. Ман китобро аз Москва овардам (аз ҷои дигар не — дар назар дошта шудааст). Пайдоиши задаи таъкид ба истифодаи калимаҳои қабилӣ албатта, ҳатман, хусусан, бешубҳа, бале, оре, маҳз, ҳама, ки ба воситаи онҳо муносибати гуяндаи ғиба мегардад, низ вобаста аст. Мавҷудияти ин калимаҳо дар ҷумла нишонаи задаи таъкид аст. Дар ҷумла задаи таъкидро ё ҳамаи калимаҳо (агар заданок бошанд) ё калимаҳо ба онҳо алоқаманд (агар ин калимаҳо беада бошанд) қабул меку- нанд.

102. Шумо ин китобро, албатта, хонед!

6. ОҲАНГИ НАВЪҲОИ АСОСИИ ГУФТОРИ ТОҶИКӢ

Системаи оҳанги забонро бо ду роҳ метавон тавсиф кард: а) дар асоси тазодҳои оҳангӣ, яъне дар асоси қолабҳои оҳангӣ ва зикри мавридҳои истеъмоли онҳо ва б) дар асоси типҳои фраза, қолабҳои синтаксисӣ ва оҳанги онҳо.

Аз нуқтаи назари фонетика роҳи аввал ба мақсад мувофиқтар аст, зеро бо ин роҳ ҷиҳати соф фонетикии оҳанг, типҳои асосии он ва воситаҳои ташкили онҳо равшан намоиш дода мешавад. Аммо дар ҳолати имрӯзаи омӯзиши оҳанги тоҷикӣ, ки на танҳо қолабҳои асосии оҳанг ва мавридҳои истеъмоли семантика ва тағйироти онҳо дар ҷараёни гуфтор муайян карда нашудаанд, балки оддитарин маълумоте дар бораи он дар ихтиёр нест, бо роҳи аввал тасвир кардани оҳанги тоҷикӣ басо мушкил аст.

Дар чунин ҳолат тавсифи оҳанг бо роҳи дуюм ба мақсад мувофиқтар аст. Оҳанги тоҷикиро дар заминаи қолабҳои синтаксисӣ тавсиф карда истода, мо бояд ҳамеша ду лаҳзаи муҳими фаромуш накунем. Аввал ин, ки маъноҳое, ки ба воситаи қолабҳои синтаксисӣ ифода мегарданд, ҳамеша бо маъноҳои типҳои асосии оҳанг рост намеоянд. Маъноҳои оҳанг нисбат ба маъноҳо ва муносибатҳои синтаксисӣ умумитар мебошанд ва аз ҳамин рӯ бисёр маъноҳо ва муносибатҳои синтаксисӣ (масалан, муносибатҳои алоқаҳои байни калимаҳо, аъзоҳои ҷумла) дар тавсифи оҳанг инъикос намешаванд. Солиҷан, қолабҳои асосии ҷумла (фраза) бо типҳои асосии оҳанг мувофиқат намекунанд. Фразаҳои аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ гуногун (масалан, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пайваст, соддаи тафсилӣ) метавонанд оҳанги якхела дошта бошанд ва ё баръақс фразаҳои аз ҷиҳати сохтмони синтаксисӣ монанд бо оҳангҳои гуногун талаффуз шаванд.

Мубодилаи афкор дар се навъи асосӣ амалӣ мешавад: а) ба ҳамсӯхбат хабаре расондан, б) аз ҳамсӯхбат чизеро пурсидан ва в) ҳамсӯхбатро ба иҷрои коре барангехтан (водор кардан). Вобаста ба ҳамин се навъи гуфтор ва ташкили оҳанги онҳо се типи асосии оҳанг фарқ карда мешавад: а) оҳанги ахборӣ (ё хабар), б) оҳанги пурсиш, в) оҳанги ангешиш (водоркунӣ).

Ҳар кадоми ин типҳо навъҳои гуногун дорад. Масалан, гуфтори ахборӣ метавонад дар шакли нақл ё ҳикоя, ахборот, ҷавоби пурсиш, номбаркунӣ, эълон ва ғайра зоҳир шавад, ки ҳар кадоми онҳо дар навбати худ ҳелҳои гуногуни услубӣ дорад. (Масалан, ахбор метавонад дар шакли рапорт, арз, шикоят, огоҳӣ, огоҳии ҷиддӣ ва қатъӣ ва ғайра зоҳир шавад).

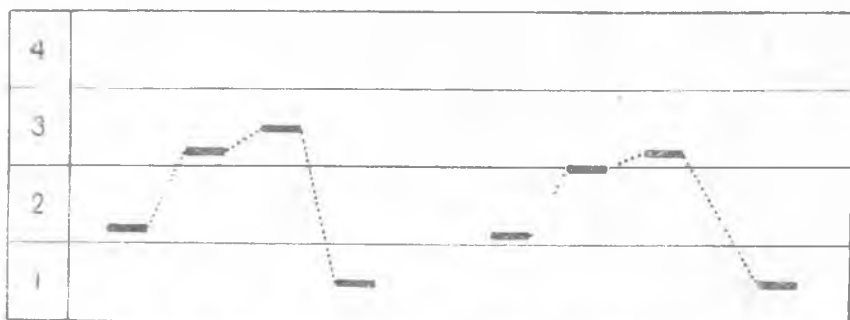
Баъзан ба туфайли семантика, сохти грамматикӣ ва оҳанги хосаш хитоб низ чун як тип махсуси гуфтор ҷудо карда мешавад. Хитоб дар ҷараёни мубодилаи афкор аз типҳои асосӣ фарқ мекунад. Хитоб, бешубҳа, категорияи оҳанг аст, аммо вай ҳамеша бо тобишҳои маъноҳои экспрессивии эмоционалӣ ҳамроҳ мебошад. Сабаб ҳамин аст, ки ҳар се навъи асосии гуфтор (ахбор, пурсиш ва ангешиш) бо оҳанги хитоб амалӣ шуда метавонанд.

а) Оҳанги ахбор

Оҳанги ахбор навъҳои гуногуни хабар — хабари соф, нақл, шикоят, рапорт ва ғайраро дар бар мегирад. Навъҳои гуно-

гуни ахбор аз ҷиҳати услуби фонетикӣ (фоностилистика) фарқ кунанд ҳам, аз лиҳози ташкили сохти оҳанг тобеи як типӣ маъмултарини оҳанг — оҳанги ахбор мебошанд. Муҳимтарин нишоҳаи ҳаман навъҳои хабар оҳанги томи баохиррасанда мебошад.

Оҳанги ахбор вобаста ба овози гуянда (овози паст ё баланд) метавонад аз сатҳи дуоҷамъ сеюм сар шавад ва дар тӯли талаффузи фраза ба тағбироти бешу кам дучор гардад, вале вай ҳамеша майли пастшавӣ дорад. Тарҳи оҳанги фразаи бо тартиби маъмулии калима ва бе тобишҳои эҳсосӣ талаффузшудаи тоҷикӣ ба таври зер аст: оҳанг ва сатҳи миёна сар шуда, то маркази маъно нисбатан ҳамвор меравад. Дар маркази маъноноӣ оҳанги унсурҳои оҳанг тақвият пайдо мекунанд ва оҳанг ба авҷ мерасад. Баъд аз ин қисми марказӣ унсурҳои оҳанг ру ба сустшавӣ мекунанд ва оҳанг то сатҳи поёнтарин паст шуда, барои ба вуҷуд овардани танфис шароит фароҳам меоварад (расми 32). Қисми томарказӣ ва баъдимарказии оҳанг хатти мавҷдорро мекунанд, ки дар он мавҷҳои хичоҳон заданокро далолат мекунанд: наво бо навбат дар хичоҳон заданок баланд шуда, дар хичоҳон беадад паст мешавад (расми 33). Дар ин маврид навоҷу қувва метавонанд ҳамдигарро тақвият диҳанд: он ҷо, ки наво паст аст, қувва тақвият пайдо мекунанд ва баръакс. Чунин хусусият бештар барои қисми томарказии фраза хос аст. Дар қисми баъдимарказӣ дар сурати мавҷуд будани якҷанд калима оҳанги пастшавӣ умумин ҷумла задаи калимаро мутобиқи худ месозад.

Расми 32. Тонограмман ҷумлаҳои Бобо омад. Баҳор гузашт.

Гуфтори ахборӣ ду навъи асосӣ дорад: яктаркиба ва дутаркиба, ки ҳар кадоми онҳо дорони шаклҳои тасдиқӣ ва инкорӣ мебошанд.

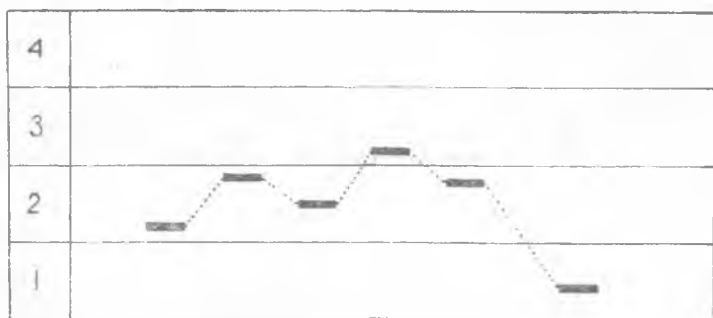
Дар фразаи яктаркибаи ахборӣ ягон факти ҳаёти моддӣ тасдиқ ё инкор карда мешавад. Оҳанги яктаркибаи ахборӣ бо он фарқ мекунанд, ки тарҳи умумини оҳангаш яклухт аст.

Фразаи яктаркибаи ахборӣ ин ё он ҳодиса ё воқеаи ҳаётро

зикр мекунад ва бештар ҳангоми тавсифи ин ё он воқеа, ҳодиса, эълонҳо, дар хондан истифода мешавад. Дар чунин мавридҳо предметҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо эҳтиёҷ ба ҷудо кардан надоранд. Дар ин гуна гуфторҳо мукобилгузориин субъект ва предикати мантиқӣ мушоҳида намешавад. Аз ҳамин ру ин навъи фразаҳо навои нисбатан ҳамвор ва тарҳи яклухти оҳангӣ доранд. Тарҳи умумии оҳанги фразаи дутаркиба болорави пастшав аст.

Фразаи дутаркибаи ахбории тоҷикӣ аз ду қисми оҳангӣ иборат аст: болорав ва пастшав (расми 33). Шикасти тарҳи умумии оҳанг ва ҷудо шудани ин қисматҳо дар ҳичои заданоки калимае ба амал меояд, ки қисми болорав бо он тамом мешавад. Дар фразаҳои ахборие, ки бо тартиби маъмули калима талаффуз мешаванд, қисми болорави оҳанг ҳамеша пеш аз қисми пастшав меояд. Қисми болорави оҳанг як навъ хабаре мебошад, ки интизорӣ (маъталро) талаб мекунад ва бо навои баландтарин талаффуз мешавад. Пас аз қисми болорав танфис ба вучуд меояд, ки он ё дар шакли қатъи талаффуз (танфиси беовоз) ё ба сурати кашиши садоноки охири қисми болорав (танфиси овозӣ) зоҳир мегардад. Қисми пастшави оҳанги ахборӣ як навъ ҷавобе ба қисми аввали он мебошад. Ин қисм аз навои баланд (вале аз қисми болорав пасттар) сар шуда, бо навои паст ба охир мерасад.

Тазоди байни ин қисматҳо ҳар қадар равшан бошад, унсурҳои оҳанг пеш аз танфис ҳамон дараҷа тақвият пайдо мекунад ва равшантар зоҳир мегарданд.

Расми 33. Тонограммаи ҷумлаи Бобо бобо дорад.

Аммо мавҷудияти танфис ҳамеша шарт нест. Ин ду қисми фразаро шикасти тарҳи оҳанг метавонад фарқ кунонад. Сатҳи умумии навои қисми пастшави фраза хеле паст аст. Аз ҳамин сабаб дар байни қисматҳои фраза фосилаи қобили тавачҷӯхи наво мушоҳида мешавад.

Қисматҳои болораву пастшави фразан ахбории дутаркиба метавонанд як ё якчанд синтагмаро дарбар гиранд, вале онҳо

тобей як тарҳи умумии оҳанг мебошанд: синтагмаҳои қисми болорав бо навои болорав ва синтагмаҳои қисми пастшав бо навои пастшав гуфта мешаванд.

б) Оҳанги пурсиш

Гуфтори пурсишӣ дар забони тоҷикӣ қолаби махсуси синтаксисӣ надорад ва оҳанги пурсиши тоҷикӣ дорои тарҳи ягонаю доимӣ нест. Тарҳи умумии оҳанги пурсишро навъ ва мақсади пурсиш, иштироки воситаҳои лексикӣю грамматикӣ дар ташкили пурсиш, дараҷаи заданокӣ ва мавқеи онҳо дар (аввал, мобайн ва охири) сохтмони фразаи пурсишӣ муайян менамояд. Бо вучуди роҳҳо ва тарзҳои гуногунаш воситаи асосии ташкили пурсиши тоҷикӣ оҳанг мебошад. Вай гоҳо муस्ताкилона, гоҳо дар якҷоягӣ бо воситаҳои дигари лексикӣю грамматикӣ дар ташкили пурсиш иштирок намуда, хелҳои гуногунӣ ин оҳангро ба вучуд меорад.

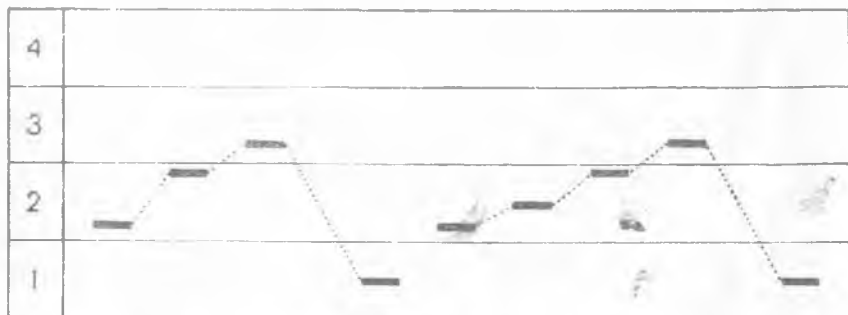
Дар забони тоҷикӣ пурсиш аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ навъҳои гуногун дорад ва онҳо ба таври зер ташкил мешаванд.

Пурсиши умумӣ бе иштироки воситаҳои лексикӣ ташкил мешавад ва ҷавоби тасдиқӣ («ҳа») ё инкори («не»)-ро талаб мекунад. Ин навъ пурсиш ду хел дорад: а) бо тартиби маъмулии (объективи) калимаҳо: 103. Падару модар дорӣ, — пурсид Олег Иванович. (Ю. Ақобиров), 104. Давлат Сафоев туй? (Ф. Ниёзӣ).

б) бо тартиби чаппаи (инверсионӣ) калимаҳо: 105. Сар кунем маҷлисро? Бас кунам хонданро?

Воситаи асосии ташкили ҳар ду навъи пурсиш оҳанг мебошад, аммо тарҳи умумии оҳанг дар ин ду навъи пурсиш фарқ мекунад. Фарқи байни ин ду навъи пурсиш ва оҳанги онҳоро маркази маъноии фраза муайян мекунад. Дар пурсиши маъмулии ғайринверсионӣ маркази маъноии фраза хабар аст, ки дар охири ҷумла ҷой мегирад ва аз ҳамин рӯ оҳанги ин тили пурсиш болорав аст. Оҳанги болорав аз сатҳи яқум ё дуҷуми миёна сар шуда, нисбатан ҳамвор (ё бо баъзе тағйироти ҷузъӣ) то маркази маъно давом мекунад. Дар маркази маъно яқбора баланд мешавад, аммо нуктаи (ҳиҷоӣ) авҷи оҳанг метавонад фарқ кунад. Оҳанг дар ду ҳиҷоӣ хабар: ҳиҷоӣ аввал (заданок) ё охир баланд шуда метавонад. Вобаста ба ҳиҷоӣ авҷи оҳанг ду шакли оҳанги пурсиш умумӣ ба вучуд меояд: а) оҳанги болорави ҳолис, б) оҳанги болорави пастшав. Дар оҳанги болорави пастшав қисми асосии фраза бо навои болорав талаффуз мешавад. Ҷузъи пастшави он қисми нисбатан хурди фазаро дар бар гирифта, танҳо бо қисми беадади хабарӣ феълӣ маҳдуд мегардад. Қисми беадади хабарӣ феълӣ вобаста ба миқдори компонентҳо ва таркиби ҳиҷогиашон аз як ё якчанд ҳиҷо иборат шуда метавонад (расми 34). Бо вучуди ин хатти умумии оҳанг болорав аст ва ин навъи оҳангро як навъи оҳанги болорав ҳисобидан беҳтар аст.

Ин навъи оҳанги болорав пурсиши ҳолисро бе тобишҳои

Расми 34. Тонотраммаҳои ҷумлаҳои Сардор омад. Барон гузашт.

иловагии маъноӣ ифода мекунад ва барои фразаҳои хос аст, ки дар онҳо гуруҳи предикативиро хабари феълӣ ё хабарҳои номие, ки бо бандакҳои хабарӣ (ам, -ӣ, -аст (буд, мебошад), -ем, -ед, -анд) омада бошанд, ташкил медиҳад.

Дар пурсишҳои умумӣ оҳанги болорави соф дар мавридҳои ба амал меояд, ки ба пурсиш тобиши маъноӣ иловагии ҳавасмандӣ (ё тобиши дигар) илова шавад. Мук. шавад:

106. Сардор омад? (пурсиши ҳолис).

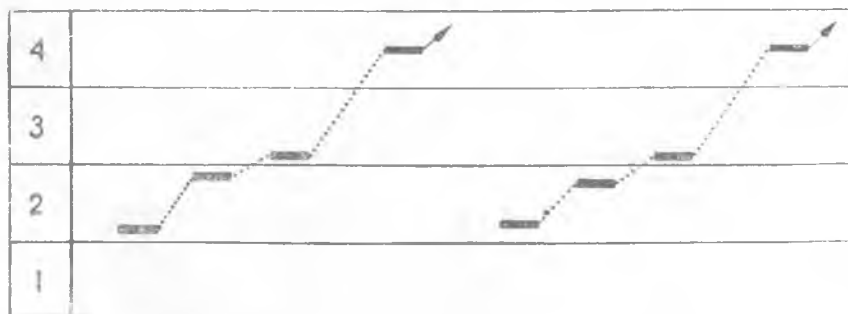
107. Сардо омад? (пурсиши бо тобиши ҳавасмандӣ).

Дар пурсиши бо тобиши ҳавасмандӣ (ё интизорӣ) тарҳи оҳанг аз аввали фраза то хабари феълӣ мисли пурсиши соф аст, аммо дар хабар оҳанг аз ҳиҷои аввали он сар карда, го ҳиҷои охираш тадриҷан боло меравад ва дар ҳиҷои охир ба авҷ мерасад (расми 35).

Фразаҳои пурсишӣ, ки хабари онҳо ба воситаи ҳиссаҳои номин нутқ ифода шуда, бандакҳои хабариро нагирифтааст, низ бо оҳанги болорави ҳолис талаффуз мешаванд ва пурсиши умумро бе тобишҳои иловагии маъноӣ ифода мекунанд:

108. Ин дасхати шумо?

109. Падарат муаллим?

Расми 35. Тонотраммаҳои ҷумлаҳои Сардор омад? Маҷлис сар шуд.

110. Бобоят духтур?

111. — Барот?

112. — Бистум?

113. — Сафед?

Пурсишҳои умумие, ки дар ташкили онҳо ҳиссаҷаҳои -мӣ, -чӣ иштирок мекунанд, низ бо оҳанги болорав талаффуз мешаванд.

Ҳиссаҷаҳои -мӣ ва -чӣ мустақилияти маъноӣ надорад, зада қабул намекунанд ва аз ҳамин рӯ алоҳида маркази маъноӣю оҳанги фразаро ба вучуд оварда наметавонанд. Маркази маъноии ҷумларо унсури пеш аз ин ҳиссаҷаҳо омадаи фраза ташкил медиҳад. Ин ҳиссаҷаҳо чун энклитикаҳо ба унсури асосӣ ҳамроҳ шуда, якҷоя талаффуз мешаванд:

114. Дарс сар шуд-мӣ?

115. Ба хона дароём-чӣ?

Бо вучуди ин ин ҳиссаҷаҳо (алалхусус -мӣ) дар бисёр мавридҳо дар нуктаи авҷи оҳанг қарор мегиранд. Дар пурсишҳое, ки ин ҳиссаҷаҳо иштирок мекунанд, тарҳи оҳанг мисли навъҳои оҳанги болорав то маркази маъно нисбатан ҳамвор аст, аммо дар маркази маъно ба авҷ мерасад ва баробари ба ин ҳиссаҷаҳо расидан якбора ба боло меҷаҳад. Дар натиҷа як тарҳи оҳанги сезинадори дорои қисмҳои ҳамвор, авҷ ва чақиш ба боло пайдо мешавад.

Ин ҳиссаҷаҳо дар ташкили маъноӣ асосии пурсиш саҳме надоранд ва як навъ воситаи зиёдати ба назар мерасанд, зеро аз набудани онҳо маъноӣ пурсиш зарар намебинад:

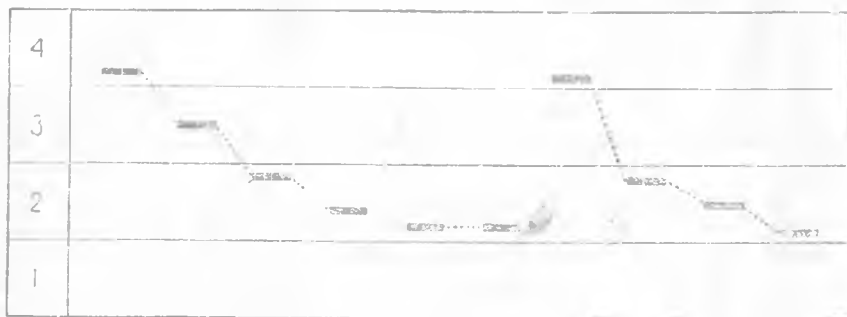
116. Дарс сар шуд-мӣ?

117. Дарс сар шуд?

Оҳанге, ки дар ташкили он ин ҳиссаҷаҳо иштирок мекунанд, оҳанги пурсиши умумиро бо тобишҳои иловагии ҳавасмандӣ, интизорӣ ва амсоли инҳо ба хотир меорад.

Оҳанги пурсишҳои умумии инверсионӣ акси оҳанги зикршуда аст. Дар гуфторҳои инверсионӣ ба туфайли инверсия маркази маъноии гуфтор (хабар) ҷояшро тағйир дода, ба аввали (ё мобайни) фраза мекуҷад. Хабарӣ феълӣ ҷумла дар ин ҳолат задаро танҳо дар ҳиҷоӣ (ё ҷузъӣ) якумаш қабул мекунад. Аз ҳамин рӯ оҳанги ин навъи ҷумлаҳо аз нуктаи баландтарин (ҳиҷоӣ аввали хабар) сар шуда, тадричан паст мешавад. Қисми охири оҳанги ин навъи пурсиш охири гуфтори ахбориро ба хотир меорад (расми 36).

Пурсиши хусусӣ бо иштироки воситаҳои ёрирасони грамматикӣ (бештар бо ёри ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ) ташкил шуда, ҷавоби муфассалро талаб мекунанд. Дар ташкили пурсишҳои хусусӣ бештар ҷонишинҳои саволӣ ва зарфҳои ҷонишинӣ: **чӣ, чӣ, кучо, аз кучо, ба кучо, дар кучо, то кучо, кай, то кай, аз кай, боз, барои кӣ, барои чӣ, чаро, аз чӣ сабаб, чанд, чӣ қадар, чӣ андоза, чӣ хел, қадом ва амсоли инҳо** истифода мешаванд. Семантикаи асосии ҳамаи ин навъ

Расми 36. Тонограммаи ҷумлаҳои Омаданд меҳмонон? Сар шуд маҷлис?

калимаҳо бо пурсиш алоқаманд бошад ҳам, онҳо маънои хусусии гуногуни пурсишӣ доранд ва ҷиҳатҳои мухталифи предметҳо, ҳолату аломат ва амалро далолат мекунанд:

- а) барои пурсиши шахсу ғайришахс ҷонишинҳои — кӣ, чӣ,
- б) пурсиши объект — киро, чиро, кадом,
- в) пурсиши замон — кай, то кай, кай боз, аз кай,
- г) пурсиши макон — кучо, дар кучо, аз кучо, ба кучо, то кучо;
- д) пурсиши сабабу мақсад — чаро, барои чӣ, аз чӣ сабаб, бо кадом сабаб,
- е) пурсиши аломату амал — чӣ хел, чӣ тавр, чӣ гуна, чӣ ранг, чӣ зайл,
- ё) пурсиши миқдору андоза — чанд, чӣ қадар, чӣ андоза ва ғайра истифода мешаванд.

Ин калимаҳо дар сохтмони фразаи пурсишӣ ҷои муайян надоранд. Аксарияти мутлақи онҳо метавонад дар аввал, мобайн ва охири ҷумла оянд ва ё алоҳида пурсиширо ташкил диҳанд. Ҳамаи ин калимаҳо дар ҷараёни пурсиш дар бештари мавридҳо заданок (бо зади таъкид) талаффуз шуда, маркази маънони гуфторро ташкил медиҳанд. Аз ҳамин рӯ, вобаста ба ҷои ин калимаҳо дар сохтмони фраза тарҳи умумии оҳанги он низ тағйир меёбад.

Вобаста ба ҷои калимаҳои саволӣ дар сохтмони фраза се навъи тарҳи оҳанги пурсиши хусусӣ ба вуҷуд меояд:

Агар калимаи саволӣ дар аввал қарор дошта бошад, фраза бо оҳанги пастшав талаффуз мешавад.

118. **Барои чӣ хестӣ?** — бо таҳдид пурсид Микола (Ю. Ақобиров).

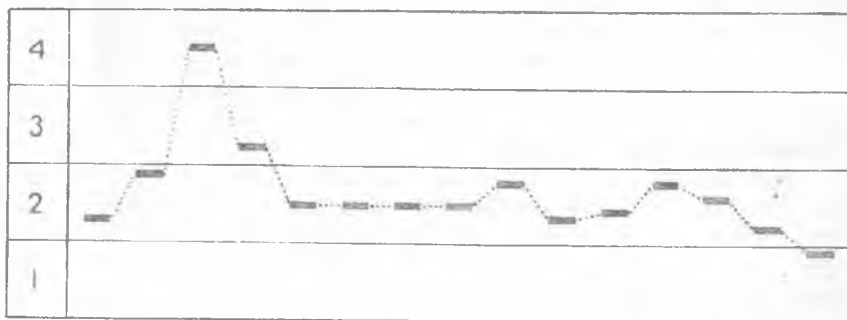
119. — **Чӣ гуфти?** Ҳоло ту маро сағ гуфти?! — таҳдидомез шӯрид доруға (С. Улуғзода).

Агар калимаи саволӣ дар мобайн ояд, фраза бо оҳанги болорави пастшав талаффуз мешавад (расми 37). 120. Ту аз кай боз дар Тоҷикистон кор мекуни? (Ю. Ақобиров). 121. — Ас-

пони киро меорӣ? (С. Улуғзода). 122. Ту хушбахтии шахсии одамро чӣ гуна мефаҳмӣ? (Ю. Ақобиров).

Агар калимаҳои саволи дар охир оянд, тарҳи умумии оҳанги фраза болорав мешавад: 123. — Хуб, зиндагӣ чӣ хел? — ба пиёла чой рехта пурсид котиби партком (Ю. Ақобиров). 124. — Ҳа, боз ин кист? (С. Улуғзода).

Оҳанги болорав ва пастшав ба ду навъи оҳанги пурсиши умумӣ (расмҳои 37 ва 38) монанд аст, аммо оҳанги болораву пастшав дигар аст.

Расми 37. Тонограммаи ҷумлаи Ту аз кай боз дар Тоҷикистон зиндагӣ мекуӣ?

Оҳанги болораву пастшави пурсиши умумӣ, чӣ тавре ки зикр шуд, барои фразаҳои пурсиши хос аст, ки дар онҳо калимаи саволи дар мобайн меояд. Дар ин гуна фразаҳо оҳанг аз аввал то маркази маъно — калимаи саволи тадриҷан баланд мешавад (ё ба таври ҳамвор давом мекунад). Дар ҳиҷо заданоки калимаи саволи якбора баланд шуда, тез (дар ҳудуди ду-се ҳиҷо) паст мешавад ва шакли қисми охири пурсиши ахбориро мегирад. Гумбази тарҳи оҳанг маъмулан бо калимаи саволи маҳдуд мешавад. Қалимаи саволи дар сохтмони ҷумла вобаста ба таркиби лексикӣ синтагматикиаш дар марказ ё наздиктар ба аввал, ё ба охири ҷумла қарор мегирад. Вобаста ба ҳамин гунбази оҳанги ҷумла ҷои худро тағйир медиҳад ва қисмҳои томарказӣ ба баъдитарказии оҳанг ҳаҷму андозаи худро дигар мекунад (расми 37).

Оҳанги болораву пастшави пурсиши хусусӣ бо ҳамин хусусият аз оҳанги болорави пурсиши умумӣ, ки қисми баъдитарказӣ низ дорад, фарқ мекунад.

Дар ташкили гуфторҳои пурсишӣ метавонанд ду ё зиёда калимаҳои саволи истифода шаванд: 125. Ӯ аз кӣ чӣ харидааст ва ба кӣ чӣ фурухтааст (С. Айни). Дар ин маврид дар байни пурсишҳо муносибати тазоди пайдо шавад ҳам, яқтои онҳо (пурсиши дуҷум) маркази маъноӣ қарор мегирад ва оҳанги фраза ба навъи тавсифшуда монанд мешавад.

Дар хусуси саҳми калимаҳои пурсишӣ сухан роида, бояд дар хотир дошт, ки дар ҷараёни нутқ онҳо ҳамеша заданок нестанд ва маркази оҳангию маъноии фразаро муайян карда наметавонанд ва ба тарҳи умумии оҳанг таъсир намерасонанд. Масалан, дар ҷумлаи 138 «Чаро худат бардошта овардӣ, отаи Ҳасан? (С. Улуғзода) ба гуфайли муқобилгузори задаи таъкидро калимаи худ қабул кардааст, ки он маркази маъноиро ташкил медиҳад. Пурсишҷонишини «чаро» бошад, мисли унсурҳои дигари фраза тобеи тарҳи умумии оҳанг мебошад.

Пурсиши муқоисавӣ ба воситаи муқоисаи ин ё он предмет, амалу аломат ва ҳолати номаълум бо ин ё он предмет, амалу аломат ва ҳолати аз гузашта маълум сохта мешавад:

126. Ту шеър менависӣ, 127. **Мусиқӣ ҳам менавозӣ?** 128. Парвиз ҳамаи имтиҳонхоро бомуваффақият супорид. 142. **Аммо Шохин? (Шохин? ё Шохин-чӣ?)**.

Хусусияти хоси ин навъ пурсишҳо ин аст, ки онҳо бе контексти худ — ҷумлаи пешина вучуд дошта наметавонанд. Ҷумлаи пурсишӣ гӯё давоми мантиқии ҷумлаи пешина буда, як навъ ҷумлаи нотамодро ба хотир меоранд, ки ба ҷумлаи таъмомшуда (ахборӣ) муқобил меистад. Хусусияти дигари ин навъи пурсишҳо ин аст, ки дар онҳо ҳиссаҷаҳои -ку, ҳам ва -чӣ дар ҳар ду ҷумла ба таври ҷуфт истифода мешаванд. Маъмулан ҳиссаҷаи -ку дар ҷумлаи пешина, «ҳам» ва «чӣ» дар ҷумлаи саволӣ меоянд:

129. Ту шеър-ку менависӣ. 130. **Мусиқӣ ҳам менавозӣ?**

131. Ту ба театр-ку рафтаи намехоӣ. 132. **Кино равем-чӣ?**

Муқобилистии ҷумлаи пурсишӣ бо ҷумлаи пешина дар оҳанги онҳо низ мушоҳида мешавад. Вобаста ба мақсади гуфтор ин ҳиссаҷаҳо дар ҳар ду ҷумла ҷои худро озодона тағйир медиҳанд. Онҳо калимаҳои муқобил гузошташударо ҳамроҳӣ карда, дар аввал, мобайн ва охири ҷумла омада наметавонанд, аммо онҳо ба оҳанги умумии ҷумла тағйироти ҷолиби қайд дароварда наметавонанд. Тарҳи умумии оҳанги ин тип пурсишҳо хабар муайян мекунад. Хабарии ин навъ пурсишҳо дар охир меояд ва оҳанги умумии ҷумлаи пурсишӣ мисли як шакли оҳанги пурсиши умумӣ болорав аст ва он бо оҳанги пастшаби ҷумлаи аввал муқобил меистад.

Пурсиши хилофӣ ба воситаи муқобилгузори ду ё зиёда предмет, амал, ҳолат ва аломати номаълуми бо ҳам зид ташкил мешавад ва аз ду ҷавоби муқолифӣ якдигар якеро талаб мекунад. Дар ташкили пурсишҳои хилофӣ ҳиссаҷаи «ё» ҳамкорӣ мекунад. Ин ҳиссаҷа дар ин маврид дар байни аъзоёни тазод ҷо мегирад. Муносибати тазод дар байни аъзоёни гуногуни ҷумла зоҳир шуда наметавонад.

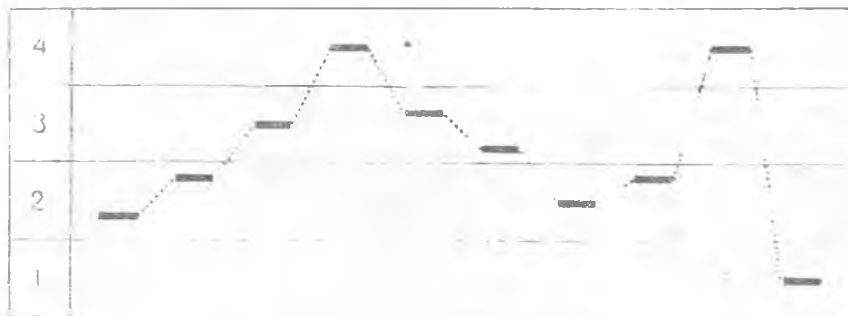
133. **Шумо гармиро дӯст медоред ё сардиро?**

134. — Вай ҳамин вартиш буд-мӣ ё дигараш? (С. Улуғ-

зода). 135. — Отаи Ҳасан, хобӣ ё бедор? (С. Улуғзода). 136. Ин чандумин бор? Садум ё саду якум? (Ю. Ақобиров).

Пурсиши хилофӣ аз ҷиҳати маъно ва сохти синтаксисӣ ба пурсиши умумӣ монандӣ дорад. Вай танҳо бо қисми дуҷуми худ, ки бо қисми якум бо пайвандаки «ё» пайваст мешавад, фарқ мекунад.

Қаробати маъноию синтаксисии пурсиши хилофӣ бо пурсиши умумӣ дар оҳанг низ инъикос мешавад. Қисми аввали пурсиши хилофӣ (то пайвандак) мисли оҳанги пурсиши умумӣ дорои оҳанги болорав аст, вале қисми дуҷуми он бо навои пастшав талаффуз мешавад. Тарҳи умумии оҳанги ин навъ пурсишҳо болорави пастшав аст. Ин навъ оҳанг бо оҳанги фразаҳое, ки маркази маъноии онҳо дар мобайн аст, монандӣ дорад. Мазмуни асосии пурсиши хилофӣ дар қисми якум (пеш аз пайвандак) ифода мешавад. Қисми дуҷум як навъ илова ба мазмуни қисми аввал аст. Бо вучуди ин тарҳи умумии оҳанг муносибати тазоди чунин пурсишҳо дар шакли ду марказ дар қисми якум ва дуҷум фраза ҳамеша маълум аст (расми 38). Ин ду марказ вобаста ба лаҳзаи нутқ аз ҷиҳати вазни маъноию оҳангӣ бо якдигар тағдил шуда метавонанд.

Расми 38. Тонограммаи ҷумлаи Меҳмонон имрӯз меоянд ё фардо?

Агар маркази дуҷум ҳам бо оҳанги баланд талаффуз шавад, оҳанги фраза дутаркиба мешавад. Дар чунин фраза маънои хилофӣ ҷузъҳо менамояд, аммо ба туфайли оҳанги болорав маркази якум шакли нотамодро мегирад.

Пурсиши такрорӣ ба воситаи такрори пурсиш ташкил мегирад. Пурсиши такрорӣ метавонад бо ёрии калимаи саволӣ ё бе иштироки он сохта шавад.

Дар пурсиши такрорӣ калимаҳои саволӣ ширкат дошта метавонанд.

137. Шумо чандсолаед? — 138. Ман чандсолаам? 139. — Чилсола. 140. Ин асари кист? 141. — Ин асари кист? 142. — Асари Аҳмади Дониш. 143. Шумо чӣ хел ўро намешиносед? — 144. Ман чӣ хел ўро намешиносам? 145. — Ман ўро надидаам.

Чумлаи аввали пурсишӣ мисли чумлаҳои маъмулии саволи (бо калимаи савол) вобаста ба мақсади пурсиш ва ҷои калимаи саволи оҳанги болорав, пастшав ё болорави пастшав дорад, аммо пурсиши такрорӣ одатан бо оҳанги болорав талаффуз мешавад. Наво дар чунин пурсишҳо дар ҳиҷои охир авҷ мегирад. Оҳанг аз аввали чумла то ҳиҷои охири он — нуқтаи авҷ нисбатан ҳамвор давом мекунад. Ин тип оҳанг ба навъи дуҷуми оҳанги пурсиши умумӣ, ки тобиши ҳавасмандию мунтазириро ифода мекунад, шабоҳат дорад.

Пурсишҳои такрорие, ки бе калимаи саволи сохта мешаванд, низ бо ҳамин ҳел оҳанг талаффуз мешаванд;

146. Доруро ёфтед? 147. — **Доруро ёфтам?** 148. — Не, наёфтам. 149. Операи нав маъкул шуд? 150. — **Операи нав маъкул шуд?** 151. — Ҳа, операи хуб!

Шакли мураккабтари пурсиши такрорӣ пурсиши навъи зер аст:

152. План иҷро шуд? 153. — **План иҷро шуд?** 154. — **Барфу боронро надидӣ?**

Дар чунин фразаҳо маънои асосӣ (пурсиш ва ҷавоби он) дар чумлаи якум ва сеюм мунтамарказ мешавад, ки онҳо бо ҳам муносибати тазод доранд: чумлаи якум пурсиш ва чумлаи сеюм ҷавоби он аст. Аз ҳамин рӯ, ин ду чумла талаффузи равшани саволи доранд. Чумлаи дуюм аз рӯи тарҳи оҳангаш ба оҳанги нотаом монанд аст, вале сатҳи навои он пасттар ва ба оҳанги ахборӣ наздиктар аст. Ин фраза чун як қисми (нотаомӣ) чумлаи сеюм зоҳир мегардад.

в) Оҳанги ангешиш

Оҳанги ангешиш ё амр барои фразаҳои хос мебошад, ки гӯянда ба воситаи онҳо шунавандаро тавассути навъҳои гуногун амр (амр, фармон, илтимос, хоҳиш, маслиҳат, огоҳӣ ва ғайра) ба иҷрои коре бармеангезонад, водор мекунад.

Дар забони тоҷикӣ оҳанги ангешиш дар се типҳои асосии чумлаҳо равшантар зоҳир мешавад:

1) чумлаҳои амриё, ки хабари онҳо бо шакли сифаи амриё феъл ифода мешавад: 155. Бандед ўро! 156. Китобро хонед!

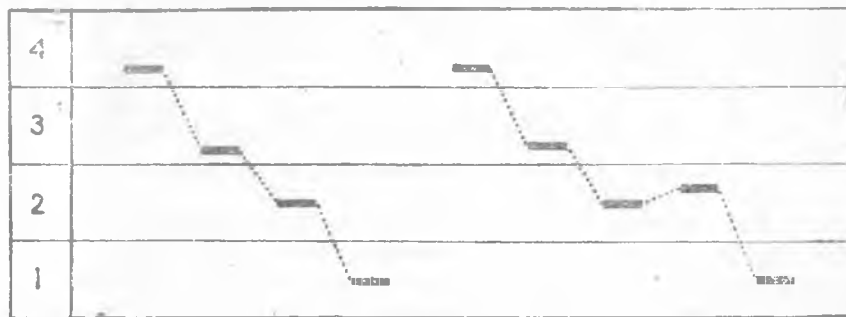
2) чумлаҳои амриё, ки дар онҳо барои ифодаи амр ҳиссаҷаҳо, феълҳои ифодакунандан маъноҳои иродавӣ ба қор бурда мешаванд: 157. Қанӣ, тезтар сар кунед! 158. Бигузур, ў аз ин ҷо равад!

3) чумлаҳои нопурраи амриё, ки дар онҳо хабар истифода намешавад, вале дар назар дошта мешавад: 159. Тезтар! 160. Хомӯш! 161. Бас! 162. Марҳамат, як пиёла ҷой!

Дар забони тоҷикӣ оҳанги ангешиш низ баръакси оҳанги ахбор тарҳи ягонаву муайян надорад. Тарҳи оҳанги ангешишро мисли оҳанги пурсиш маркази маъноӣ муайян мекунад. Вобаста ба маркази маъноӣ дар чумлаҳои амриё ду навъи асосии оҳанги ангешишро метавон қайд кард.

1) Оҳанги пастшав барои чумлаҳои амриё хос мебошад,

ки бо шакли амрии феъл сар мешавад. Дар ин шаклҳои феълӣ, ки маркази маъноӣ ва оҳангии ҷумларо ташкил медиҳанд, задаи фраза дар ҳиҷои аввал меояд. Аз ҳамин сабаб оҳангии амр бо навои баландтари ҷумла, аз сатҳи ҷорум сар шуда, зина ба зина паст мешавад ва бо сатҳи пасттарин мерасад, ки он аз интиҳои ҷумла дарак медиҳад. (Расми 39).

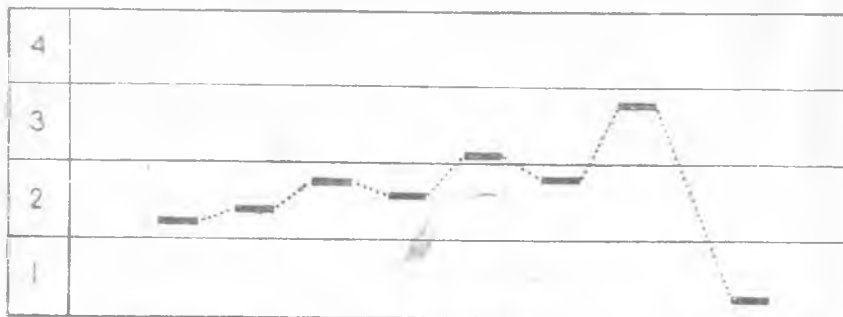

Расми 39. Тонотрамаи ҷумлаҳои Гиред ўро! Хонед мактубро.

Ибтидои баланд ва интиҳои бисёр пастии оҳангии ангезиш ва вобаста ба ҳамин фосилаи калони оҳанг ин навъи амрро аз оҳангии ахбор фарқ мекунонад, вале, ба оҳангии пурсише, ки бо калимаи саволи оғоз мешаванд, наздик месозад. Аммо оҳангии амр аз оҳангии ин навъи пурсиш фарқ мекунад: дар ҷумлаҳои амрӣ оҳанг аз сатҳи баланд сар мешавад ва тадриҷан, ба таври ҳамвор паст мешавад; дар ҷумлаҳои пурсишӣ оҳанг аз сатҳи баланд сар мешавад, аммо бисёр тез, дар тӯли як-ду ҳиҷо поён мефарояд ва баъд нисбатан бетағйир то охири давом мекунад.

2) Оҳангии болоравӣ пастшавӣ барои ҷумлаҳои амриё хос аст, ки бо тартиби маъмули калима талаффуз мешаванд. Дар чунин ҷумлаҳо хабар дар ҷои маъмулии худ, дар охири ҷумла меояд ва оҳанг аз сатҳи паст (дуум) сар карда, то хабар — маркази оҳангии ҷумла, баланд мешавад. Дар ҳиҷои заданокӣ калима ё синтагмае, ки маркази маъноӣ фразаро ташкил медиҳад, ба авҷ расида, пас аз он рӯ ба пастшавӣ мекунад (расми 40). Қисми пастшавии ин навъи оҳангии амр вобаста ба таркиби ҳиҷоги хабар (шакли феълӣ) ва ҷои задаи фраза аз як ё якҷанд ҳиҷо иборат мешавад. Ин навъи оҳангии ангезиш ба оҳангии ахборӣ шабоҳат дорад.

3) Оҳангии болоравӣ ангезиш доираи нисбатан маҳдуди истеъмоли дорад ва танҳо барои ҷумлаҳои амриё хос аст, ки дар онҳо хабар бартамом истифода нашудааст ё қисман омадааст. Масалан, дар ҷумлаи амриё «Марҳамат, як пиёла ҷой» хабар мавҷуд нест, вале дар ҷумлаҳои навъи Хомӯш! Бас! ва амсоли онҳо фақат ҷузъи номии хабар омадааст: (Хомӯш бо-

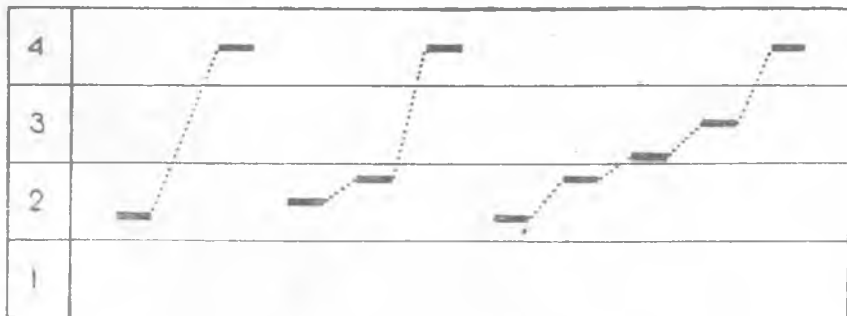
Расми 40. Тонोगраммаи ҷумлаи Тараддудатро дидан гир!

шед! Бас кунед!) Бинобар мавҷуд набудани хабар ё қисми феълӣи он (қисми поёнрави оҳанг) оҳанги ин тип фразаҳо болорав аст ва оҳанги нотамодро ба хотир меоварад (расми 41).

Агар дар ҷунии ҷумлаҳо (феъл ё ҷузъҳои феълӣ) барқарор шаванд, оҳанги онҳо болорави пастшав мешавад, Хомӯш бо-шед! Оҳиста гап занед! Як пиёла чой гиред!

Дар ҷумлаҳои амрӣ низ истифодаи задаи таъкид имконпазир аст. Истифодаи задаи таъкид тарҳи умумии оҳангҳои зикршударо тағйир медиҳад. Масалан, агар ҷумлаи Гапро бас кунед!-ро бо оҳанги маъмулии амр гуем, дорои оҳанги болорави пастшав мешавад ва агар калимаи аввали онро ба воситаи задаи таъкид ҷудо кунем, ин ҷумла бо оҳанги пастшав талаффуз мегардад.

Ҷумлаҳои амрӣ ба тӯфайли семантикаи хосашон дар нутқ монли талаффузи ифоданоку эмоционалӣ мебошанд. Иловашавии тобишҳои гуногуни маъноӣ эҳсосӣ низ тарҳи умумии оҳангро тағйир медиҳад. Масалан, оҳанги амри қатъӣ, ки раднопазир аст, (Тез дастонашро бандед! — фармон дод сардор) аз оҳанги амри навозишкорона (163. Бигир садқаат шавам, духтари ношно!) фарқ мекунад.

Расми 41. Тоногограммаи ҷумлаҳои Хомӯш! Оҳиста! Як пиёла чой!

Агар калимаи (синтагмаи) мурочиат дар охири ҷумла ояд, оҳанги он тобеи тарҳи умумии оҳанги ҷумла гардида, бо оҳанги нотаом (дар ҷумлаи саволи) ё том (дар ҷумлаи ахборӣ ва ангешишӣ) талаффуз мешавад.

Унсурҳои оҳанги мухотаби охири ҷумла нисбат ба мухотаби аввали гуфтор заъифтар аст. Наво паст, танфис кӯтоҳтар мешавад ва ин ҳолат гоҳо боиси он мешавад, ки мухотаби охири ҷумла ба қисми пеш аз худаш омада муттаҳид гардида, як синтагмаро ташкил медиҳад.

Мухотаб метавонад тарҳи умумии оҳангро шикаста, дар мобайни он қарор гирад. Вай дар ин маврид чун синтагмаи алоҳида аз ду тараф бо танфис ҷудо мешавад. Навои он нисбат ба сатҳи умумии оҳанги ҷумла пасттар ва нотаом аст, суръати талаффузи он тезтар мегардад. Дар ин маврид оҳанги мурочиат ба оҳанги калима ва ибораҳои иловагӣ шабоҳат пайдо мекунад.

Мурочиат дар талаффуз майли ба қисми пешина ҷумла ҳамроҳ шудан дорад, аммо ба қисми баъдинаи ҷумла ҳеҷ гоҳ ҳамроҳ намешавад.

Агар мухотаб ҷида шавад, оҳанги он аз аъзои якум тадриҷан боло меравад ва дар ҳиҷои заданоки аъзон охир ба авҷ мерасад. Дар ин маврид ба оҳанги ҷида тобишҳои эмоционалӣ ҳамроҳ мешаванд:

167. Азизам, ҷонакам, ширинакам, ту гуноҳҳои маро бубахш!

Дар нутки маъмулӣ дар ҷумлаҳои мухотабдор (пурсишӣ, амрӣ, ахборӣ) тобишҳои гуногуну сершумори эҳсосӣ ифода мешаванд. Дар бештари мавридҳо ин тобишҳо ба воситаи мухотаб ифода мегарданд. Вобаста ба тобишҳои эҳсосотӣ оҳанги мухотаб тағйир меёбад:

168. Дӯсти ман, муаллим, шуморо мешиносад.

169. Ана ҳамин хел, муаллим, шаб мегузараду таб мегузарад (Р. Чалил).

Дар ҷумлаи 194 мухотаби «муаллим» тобиши эҳсосии таъкидӣ гиламандӣ дорад ва аз ҷиҳати оҳанг фарқ мекунад: наво дар ҳиҷои заданоки ин калима якбора ва босуръаттар баланд мешавад ва фосилаи калонтари оҳангро ба вучуд меорад. Тамдид баъд аз ин калима тӯлонитар аст.

Тобишҳои гуногуни эҳсосотии мурочиат гоҳо дар якҷоягӣ бо нидоҳои ифодакунандаи ҳолатҳои рӯҳӣ (э, эҳ, мана, оҳҳо, хайрият ва ғайра) ҳиссаҷаҳои гуногун (ҳо, ҳа, бале, рост, ҳамин тавр, майлаш ва ғайра) ифода меёбанд.

170. Канӣ, бародар, шумо сар кунед!

171. Ҳамин тавр, саркор, гап ҳамин! (Р. Чалил).

Дар чунин мавридҳо мухотаб бо ин навъ калимаҳо дар як синтагма талаффуз мешавад ва вобаста ба ҷояш дар ҷумла тарҳи оҳанги худро мегирад.

172. Майлаш, дӯстон, ман меравам.

173. Албатта, модарчон, ман бармегардам (Р. Чалил).

д) Оҳанги номбарӣ

Оҳанги номбарӣ (ё номбаркунӣ) ҳангоми бо тартиб номбар кардани предметҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо ва ғайра истифода мешавад. Масалан, ҳангоми ҳисоб бо тартиб номбар кардани адаҳо (як, ду, се, чор ва ғ.) ё ҷавобан ба саволе (масалан, ҷавобан ба пурсиши Дар рӯи миз чист?) номбар кардани предметҳо (ашъёи рӯи миз: қоғаз, калам, китоб ва ғ.) мо бо оҳанги номбарӣ дучор мешавем.

Дар синтаксис дар зери мафҳуми номбарӣ (чидашавӣ) такроран омадани аъзоҳои ҷумла (мубтадо, хабар, ҳол ва ғ.) фаҳмида мешавад.

Предметҳои номбаршаванда (ё аъзоҳои чидашуда) оҳанги алоҳида доранд.

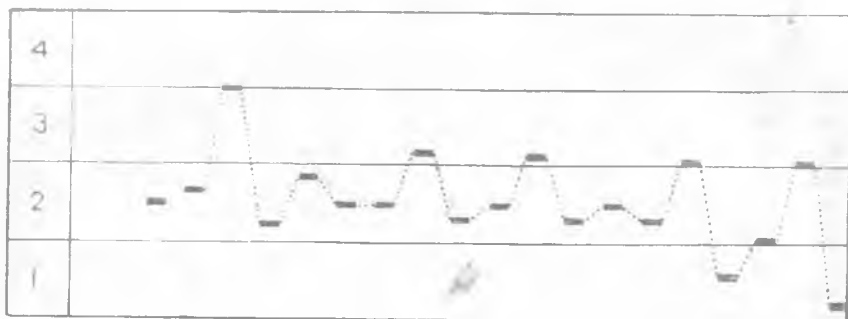
Аъзоҳои чидаи ҷумларо оҳанг ва пайвандакҳои пайвастукинда муттаҳид месозанд. Оҳанг чун воситаи фонетикӣ таъзия ва ташкили ҷараёни нутқ ҳамеша дар ҷудо кардани аъзоҳои чида иштирок мекунад, аммо саҳми он маҳз дар мавридҳои калон аст, ки аъзоҳои чида бе ёрии воситаҳои грамматикӣ омада бошанд. Дар ин маврид воситаи ягонаи ташкил ва ҷудо кардани аъзоҳои чида оҳанг аст.

Мо бо оҳанги номбарӣ дар мавридҳои сару қор дорем, ки предметҳо ё аломатҳои онҳо дорои алоқаи пайваст буда, ба тартиб ва паи ҳам номбар мешаванд:

174. Дӯсти ман одами хуб, доно, ростқавл, некандеш ва фурутан аст.

Ҳамин калимаҳо дар таркиби ҷумлаи 175. «Дӯсти ман одами хуби донои ростқавли некандеши фурутан аст» чида нашудаанд, зеро онҳо ба таври дигар (дорои алоқаи тобеъ) алоқаманд буда, оҳанги дигар доранд. Силсилаи изофӣ — «одами хуби донои ростқавли некандеши фурутан» як синтагмаи алоҳидаро ташкил медиҳад, ки он вобаста ба ҷояш дар тарҳи оҳангии ҷумла (синтагмаи ибтидо ё синтагмаи интиҳо) ба таври хоси фонетикӣ ташкил ва талаффуз мегардад. Дар як чунин синтагма бо танфис тамои шуда, дорои тарҳи муайяни наво, зади ба худ хос ва суръати муайяни талаффуз мебошад.

Ҳамаи аъзоҳои синтагмаи номбарӣ (ба истиснои аъзон ё синтагмаи охири) бо оҳанги нотамои талаффуз мешаванд. Баландии навои онҳо нисбатан як хел аст. Оҳанги аъзои (синтагмаи) охири номбаркунӣ ба ҷои он дар тарҳи умумии оҳанги ҷумла вобаста аст: агар аъзои охири номбаркунӣ дар дохили ҷумла ҷо гирад, мисли аъзоҳои дигари силсила ҳам чун синтагмаи ибтидоӣ бо оҳанги нотамои гуфта мешавад: ҳиҷон заданоки охири ин синтагма нисбат ба синтагмаҳои дигар навои баландтар, дарозии бештар, танфиси тӯлонитар дошта, бо шиддатнокӣ ва равшании бештари талаффузи худ фарқ мекунад (расми 43).

Расми 43. Тонограмми чумлаи Гулсара духтари мешчашм, мушқинмӯ, қадбаланд, сафедруӣ буд.

Агар аъзон охири силсилаи номбарӣ дар охири чумла қарор гирад, тобеи тарҳи умумии оҳанги чумла буда, бо оҳанги ахборӣ ё саволӣ талаффуз мешавад: Мо зироати гуногун ме-корем: пахта, гандум, зағир, шолӣ ва арзан.

Агар дар силсилаи номбарии аз ду аъзо иборатбуда аъзо-ёнаш бо пайвандаки ва, ё -у (-ю) пайваст шуда бошанд, аъзо-ҳои силсила бе танфис дар як синтагма ва вобаста ба ҷояшон дар чумла бо оҳанги нотамои (дар дохили чумла) ё том (дар охири чумла) талаффуз мешаванд:

176. Майсара ҳайрон, парешон, нолон.

177. Майсара зани мешчашму мушқинмӯӣ, қадбаланду сафедруӣ буд.

Дар мисоли (176) калимаи охири номбарӣ нолон, ки дар охир омадааст, бо оҳанги афтон (том) ва калимаи сафедруӣ (177) дар дохили чумла бо оҳанги болорав (нотамои) талаффуз мешаванд.

Агар силсила ду ё бештар аъзо дошта бошад ва ду аъзон охири он бо пайвандакҳо ва, -у (-ю) пайваст гарданд, онҳо як синтагмаро ташкил дода, вобаста ба ҷояшон дар чумла ба оҳанги нотамои (дар дохил) ё том (дар охир) талаффуз мешаванд:

178. Ғулмон, ятимон, батракон ва беаминони пештара... дар ин ҷо киштзор қарда буданд (С. Айни).

Агар аъзоёни силсилаи номбаркунӣ ба воситаи пайвандакҳо дутоӣ муттаҳид шаванд, ҳар ҷуфти чунин калимаҳо як синтагмаро ташкил медиҳад ва оҳанги онҳо мисли оҳанги номбаркунии маъмулист. Дар байни аъзоёни чунин ҷуфти калимаҳо гоҳо муносибати муқоиса ё тазод пайдо мешавад, ки он дар оҳанг низ зоҳир мегардад. Ҳиҷон заданоки аъзон дуҷуми чунин ҷуфти калимаҳо кавитару равшантар талаффуз мешавад:

179. Зану мард, писару духтар, хурду калон, пиру ҷавон — ҳама ба тамошо омада буданд.

Баъзан дар ҷумла ҳамзамон бо аъзоёни ҷидаи ҷумла калимаҳое истеъмол мешаванд, ки аъзоёни ҷидашударо ҷамъбаст менамоянд, хулоса мекунад. Ин навъ калимаҳо (аз қабилҳои ҳама, тамоми, ҳеле, якчанд, баъзе, як қисм ва ғайра) пеш ё баъд аз аъзоёни ҷида меоянд. Онҳо ба ҷояшон нигоҳ накарда ҳамеша тобиши таъкидӣ доранд ва зади таъкидро ба худ кашида меистанд. Аз ҳамин рӯ, нисбат ба унсурҳои номбаршаванда бо барҷастагии унсурҳои оҳанги худ фарқ мекунад.

Агар калимаи хулосакунанда пеш аз аъзоҳои ҷида ояд, бо оҳанги нотаи талаффуз мегардад. Баъди калимаи хулосакунанда танфиси қобили таваҷҷӯҳе мушоҳида мешавад:

180. Саҳни ҳавлиро гулҳои рангоранг: сафед, сурх, зард, сиёҳ оро медоданд. Агар калимаи хулосакунанда баъд аз аъзоёни ҷида ояд, аъзои охири силсилаи номбаршаванда бо навои болорав (нотаи талаффуз) мешаванд, калимаи хулосакунанда ба синтагмаи баъдина ҳамроҳ мешавад, вале бо вазни оҳанги худ — зади таъкид аз аъзоёни ин синтагма фарқ мекунад:

181. Муаллимон, донишҷӯён, лаборантҳо — ҳамаи кормандони факултет дар маҷлис ҳозир буданд.

Мисолҳои боло намунаи номбарии яккалимагӣ буданд. Бо оҳанги номбар ибораҳо ва ҷумлаҳо низ талаффуз шуда метавонанд, аммо дар оҳанги онҳо фарқи ҷиддие дида намешавад ва он чӣ ки дар боло доир ба номбаркунии яккалимагӣ гуфта шуд, дар мавриди ибораҳо ҷумлаҳо низ содиқ аст. Хусусияти ҳамаи ин воҳидҳои номбаркунӣ ин аст, ки:

1) аъзоёни силсилаи номбаркунӣ дар як синтагма, талаффуз мешаванд; 2) синтагмаҳо вобаста ба ҷояшон дар тарҳи оҳанг навои нотаи (ё томи) дошта метавонанд; 3) дар байни аъзоёни ҷида (синтагмаҳо) ҳамеша танфис мавҷуд аст, вале тамди он ба ифоданокии гуфтор вобаста аст: танфиси тӯлонӣ синтагмаро бештар равшантар ҷудо мекунад, танфиси кӯтоҳ — камтар; 4) дар таҷзияи синтагматикии силсилаи номбаркунӣ саҳми зади синтагма калон аст. Вай синтагмаҳо (аъзоёни ҷида)-ро чун унсурҳои зарб аз ҳам ҷудо карда, мавзунияти нутқро таъмин менамояд. Дар ҷудосозии ҷидаҳо тамди овозҳо, ки дар ҳиҷон охири синтагма зоҳир мешавад, низ саҳм дорад.

Адабиёти боби VII

1. Сатгорӣ Н., Аминов А., Қозиҷонов М. Хониши ифоданок.—Душанбе.—1971.
2. Расторгуева В. С. Краткий очерк фонетики таджикского языка.— Учебное пособие для таджикских вузов.— Сталинабад. 1955, с. 63—66.
3. Торсуева И. Г. Теория интонация.— М.—1974.
4. Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков.— М.—1977.
5. Светозарова Н. Д. Интонационная система русского языка.— Л.—1982.
6. Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.— Қ. П. Просодика.— Душанбе.—1984, с. 47—95.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.— Ҷилди I. Фонетика ва морфология.— Душанбе.—1985, с. 57—78.

Пешгуфтор	3
---------------------	---

Боби I. Фонетика — илм дар бораи сохтмони овозии забон

1. Мафҳуми сохтмони овозии забон	5
2. Мавзӯи баҳси фонетика	7
3. Воҳидҳои фонетика	9
4. Методҳои фонетика	11
а) Методҳои субъективӣ	—
б) Методҳои объективӣ	13
5. Фонетика ва илмҳои дигар	17
а) Фонетика ва илмҳои забоншиносӣ	—
б) Фонетика ва илмҳои ғайризабоншиносӣ	20
6. Аҳамияти фонетика	21
7. Сабкҳои фонетикӣ	23
8. Транскрипция	25
Адабиёти боби I	27

Боби II. Ҷиҳатҳои сегонаи воҳидҳои фонетика

А. Ҷиҳати тавлидӣ

1. Мафҳуми дастгоҳи гуфтор	29
2. Дастгоҳи нафас	31
3. Дастгоҳи садо	32
4. Дастгоҳи овоз	35
5. Пойгоҳи талаффузи тоҷикӣ	38

Б. Ҷиҳати акустикӣ

1. Мафҳуми овоз	40
2. Замони талаффуз ва тамдиди овоз	41
3. Зудии лапиш ва баландии овоз	42
4. Қувваи талаффуз ва сахтии овоз	43
3. Зудии лапиш ва баландии овоз	44

В. Ҷиҳати лингвистӣ

1. Таҷзияи ҷараёни нутқ	47
2. Фонема ва тобишҳои он	49
3. Гуруҳбандии тобишҳои фонема	53
4. Нишонаҳои тафриқии фонема	55
Адабиёти боби II	58

Боби III. Системаи фонемаҳо

А. Садонокҳо

1. Ҳаёти садонокҳо	61
2. Гуруҳбандии садонокҳо	62
3. Системаи садонокҳо	66
4. Тавсифи садонокҳо	68
а) Садонокҳои қатори пеш	69
б) Садонокҳои қатори омехта	70
в) Садонокҳои қатори қафо	72

Б. Ҳамсадоҳо

1. Ҳайати ҳамсадоҳо	73
2. Гуруҳбандии ҳамсадоҳо	75
3. Системаи ҳамсадоҳо	80
4. Тавсифи ҳамсадоҳо	87
а) Ҳамсадоҳои лабӣ	87
б) Ҳамсадоҳои забонӣ	89
в) Ҳамсадоҳои забончаги	96
г) Ҳамсадоҳои ҳалқӣ	—
Адабиёти боби III	98

Боби IV. Фонемаҳо дар занҷири гуфтор

1. Мафҳуми занҷири гуфтор	99
2. Мувофиқат	100
3. Монандшавӣ	101
4. Тахфиф	102
5. Афзонш	104
6. Қохиш	106
7. Ҷоиҷаскунӣ	107
8. Бадалшавӣ	108
Адабиёти боби IV	111

Боби V. Ҳичо

1. Мафҳуми ҳичо	112
2. Моҳияти фонетикӣи ҳичо	115
3. Ҳичосозӣ	116
4. Ҳичочудоқунӣ	118
а) Назарияҳои ҳичочудоқунӣ	—
б) Ҳичочудоқунӣ дар забони тоҷикӣ	124
5. Сохт ва анвои ҳичои тоҷикӣ	—
Адабиёти боби V	128

Боби VI. Задаи калима

1. Мафҳуми зада	130
2. Моҳияти фонетикӣи зада	131
3. Қолабҳои заданокӣ	131
а) калимаҳои тоҷикӣ	135
б) калимаҳои иқтибосӣ	144
4. Қалима ва морфемаҳои безада	146
5. Вазифаи задаи калима	147
Адабиёти боби VI	152

Боби VII. Оҳанг

1. Мафҳуми оҳанг	153
2. Вазифаҳои оҳанг	156
3. Унсурҳои оҳанг	159
а) наво	160
б) танфис	162
в) суръат	164
г) танин	165
4. Фраза ва синтагма	166
5. Задаи таъкид	5

6. Оҳанги анвои асосии гуфтор	177
а) оҳанги ахбор	178
б) оҳанги пурсиш	181
в) оҳанги ангезиш	188
г) оҳанги мурочиат	191
д) оҳанги номбарӣ	193

ХАСКАШЕВ ТАЛБАК НАБОТОВИЧ

Фонетика таджикского литературного языка

(на таджикском языке)

Мудирӣ редакция

У. Холиқов

Мухаррири ороиш

И. Тибиллов

Мухаррири техникӣ

Т. Любичкая

Мусаххехон

М. Акбарова,

М. Ҳасанова

ИБ № 1493

Ба матбаа 23.12.88 супурда шуд. Ба чопаш 31.07.89 имзо шуд. Формати $60 \times 90^{1/16}$. Коғазн типографии № 1. Гарнитурааш адабӣ. Чопи баланд. Ҷузъи чопии шартӣ 12,5. Ҷузъи рангаи шартӣ 12,625. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 13,234. Адади нашр 5000 нусха. Супориши № 4439. Нархаш 90 тин.

Нашриёти «Маориф»-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб.

734063. Душанбе, кӯчаи Айнӣ 126.

Матбааи № 1 Комитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб.

734025. Душанбе, хиёбони Ленин, 37.